

ISSN: 2458-827X

Sayı / Volume / سان: 2019/14

ULUSLARARASI UYGUR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ



Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi

Sayı | Volume | سان 2019/14





Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
International Journal of Uyghur Studies
خەلقارا ئۇيغۇر تەتقىقاتى ژۇرنىلى

Uygur Araştırmaları Dergisi, Uygurlarla ilgili çalışmaların yayınlandığı uluslararası standartlarda, hakemli bir dergidir. Yılda iki kez yayımlanır. Uygur Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca dergi yazım ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, değerdendirilmek üzere o alandaki çalışmaları ile tanınmış en az iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süre ile saklanır. Yayınlanan yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları www.uyguraraştırmalari.com ve www.uyghurstudies.com'a aittir. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi yılda 2 kez yayımlanan, uluslararası nitelikte, bilimsel, hakemli bir dergidir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, *Arastirmax*, *ERIHPLUS*, *ASOS*, *DOAJ*, *Index Copernicus*, *InfoBase Index*, *MIAR*, *Sparch Indexing*, *MLA*, *I2OR*, *Türk Eğitim İndeksi*, *IdealOnline*, *SOBIAD*, *WorldCat*, *UR* gibi uluslararası veritabanları ve indeksler tarafından taranmaktadır.

ISSN: 2458-827X

İletişim:

Doç. Dr. Adem ÖGER

Adres:

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi,

Fen-Edebiyat Fakültesi

Türk Halk Bilimi Bölümü, Merkez/Nevşehir, Türkiye

E-Posta:

uyguraraştırmalari@gmail.com



Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
International Journal of Uyghur Studies
خەلقارا ئۇيغۇر تەتقىقاتى ژۇرنىلى

DERGİ HAKKINDA

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi yılda 2 kez yayımlanan, uluslararası nitelikte, bilimsel, hakemli bir dergidir.

Uyguristik, Türkolojinin önemli kollarından biridir. Bugün Uyguristikle ilgili çalışmalar Türkiye, Çin, Rusya, Kazakistan, İsveç, Almanya, ABD ve Japonya başta olmak üzere farklı coğrafyalarda sürdürülmektedir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Uyguristikle ilgili çeşitli ülkelerde ve farklı disiplinlerde yapılan bilimsel araştırmaları yayınlamayı, bu çalışmalarını uluslararası düzeyde erişilebilir hale getirerek bu konudaki bilgi akışını sağlamayı ve bu suretle Türkolojinin gelişimine katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Uygur Özerk Bölgesi, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan gibi farklı coğrafyalarda yaşayan Uygurlar ile ilgili her türlü çalışmanın da yer aldığı bu dergi, Türkoloji alanında bir literatür oluşturmayı amaçlamaktadır.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Uygurların yanı sıra diğer Türk boyları (Kazak, Kırgız, Özbek vb.) ile ilgili dil, edebiyat, folklor, tarih, sanat, kültür, ekonomi gibi konularda bilimsel makaleler, derlemeler, kitap tanıtım yazıları ve aktarmalar da yayımlayan hakemli elektronik bir dergidir. Yılda iki sayı olmak üzere 6 ayda bir yayımlanan bu dergide Türkoloji'nin genel konularıyla ilgili yazılara da yer verilebilir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi yazım ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere o alanda çalışmaları bulunan en az iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süre ile saklanır. Yayımlanan yazıların dil, bilim ve hukuk açısından bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları www.uygurarastirmalari.com'a aittir. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, kaliteli ve disiplinli yayıncılık anlayışı ile akademik camiada, Uygurlarla ilgili çalışmalar esas olmak üzere Türkoloji ile ilgili her türlü bilimsel çalışmanın yer aldığı önde gelen yayınlardan biri olma amacı taşımaktadır.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi Arastirmax, ERIHPLUS, ASOS, DOAJ, Index Copernicus, InfoBase Index, MIAR, Sparch Indexing, MLA, I2OR, Türk Eğitim İndeksi, IdealOnline, SOBIAD, WorldCat, UR gibi uluslararası veritabanları ve indeksler tarafından taranmaktadır.

İmtiyaz Sahibi

Prof. Dr. Alimcan İNAYET (Ege Üniversitesi)
alim1962@hotmail.com

Editör

Doç. Dr. Adem ÖGER (Nevşehir HBV Üniversitesi)
adem.oger@nevsehir.edu.tr
+90 384 228 10 00 / 13157

Editör Yardımcıları

Doç. Dr. Erkan HİRİK (Nevşehir HBV Üniversitesi)
erkanhirik@nevsehir.edu.tr
Doç. Dr. Neşe HARBALIOĞLU (Nevşehir HBV Üniversitesi)
neseerenoglu@nevsehir.edu.tr
Arş. Gör. Dr. Kübra YILDIZ ALTIN (Nevşehir HBV Üniversitesi)
kubrayildiz@nevsehir.edu.tr

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Alimcan İNAYET (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet KORAS (Niğde Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Adem ÖGER (Nevşehir HBV Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet KARAMAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Dilorom HAMROEVA (Özbekistan Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Erkan HİRİK (Nevşehir HBV Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatma AÇIK (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülbehrem MOLOTOVA (Almata Şarkşunasluk Enstitüsü)
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Neşe HARBALIOĞLU (Nevşehir HBV Üniversitesi)
Doç. Dr. Özgür AY (Uşak Üniversitesi)
Doç. Dr. Reyila KAŞGARLI (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Serdar YAVUZ (Adıyaman Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÖZDAĞ (Nevşehir HBV Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Turan TÜRK (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İsa SARI (Hitit Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mağfiret Kemal YUNUSOĞLU (Beykent Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Murat ORHUN (Bilgi Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Nur Ahmet KURBAN (Gümüşhane Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK (Konya N. Erbakan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Seçil HİRİK (Nevşehir HBV Üniversitesi)
Dr. Ablet SEMET (Georg-August University)
Dr. Gülzade TANRIDAĞLI (Mimar Sinan G.S. Üniversitesi)

Dr. KaiserAbdurusul ÖZHUN (Debrecen Üniversitesi)
Jun SUGAWARA (Tokyo Yabancı Diller Üniversitesi)
Ruslan ARZIYEV (Almata Pedagoji Enstitüsü)

Yayın Danışma Kurulu

Prof. Dr. Abdulkadir DONUK (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Mimar Sinan G. S. Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe Melek ÖZYETKİN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe Gül SERTKAYA (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ceval KAYA (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Dmitriy D. VASİLYEV (Rusya Bilimler Akademisi)
Prof. Dr. Erhan AYDIN (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU (Mimar Sinan G. S. Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hacı Kutluk KADİRİ (Kagoşima Uluslararası Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hava SELÇUK (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim DİLEK (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Kamil Veli NERİMANOĞLU (Bakü Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ARSLAN (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÖNER (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Öcal OĞUZ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Peter ZİEME (Berlin Brandenburg Academy of Sciencesand Humanities)
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Sultan Mahmut KAŞGARLI (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Naciye YILDIZ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Süer EKER (Başkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Michigan State University)
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Emekli Öğretim Üyesi)

Genel Koordinatör

Dr. Öğr. Üyesi Nur Ahmet KURBAN

Yabancı Dil Sorumlusu

Kübra YILDIZ ALTIN-Zulhayat ÖTKÜR

Düzeltili Sorumlusu

Kamile SERBEST

Sanat/Tasarım Danışmanı

Pınar GÜNGÜR

Dış Temsilciler

Abdurop POLAT (Çin Halk Cumhuriyeti)

Ablet SEMET (Almanya)

Alfiya YUSUPOVA (Tataristan)

Almas ŞEHYULOV (Rusya)

Anidah B. ALIAS (Malezya)

Burak GÖKBULUT (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti)

Dilorom HAMROEVA (Özbekistan)

Erkin SIDIK (Amerika Birleşik Devletleri)

Gülbehrem MOLOTOVA (Kazakistan)

İrfan MORİNA (Kosova)

Jun SUGAWARA (Japonya)

Kaiser Abdurusul ÖZHUN (Macaristan)

Memettursun Zunun Oqya (İngiltere)

Ramiz ASKER (Azerbaycan)

Varis ABDUKERİM (Fransa)

Zulhayat ÖTKÜR (İsveç)

Bu Sayının Hakemleri

- Prof. Dr. Alimcan İneyet (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet Karaman (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Atıf Akgün (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Ayşe Budak (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Burak Gökbulut (Yakın Doğu Üniversitesi)
Doç. Dr. Farah Calil (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülser Oğuz (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Hüseyin Kalemli (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. İdris Nebi Uysal (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa Yeniasır (Yakın Doğu Üniversitesi)
Doç. Dr. Recep Tek (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Reyila Kaşgarlı (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Adem Yeloğlu (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Turan Türk (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Arif Çerçi (Gaziantep Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Emrah Bozok (Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu)
Dr. Öğr. Üyesi Erhan Solmaz (Uşak Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Yıldız (Ordu Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Kadri Hüsnü Yılmaz (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Karataş (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Kundakçı (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Tuğba Gönel Sönmez (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Dr. Serkan Köse (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi

Sayı | Volume | سان 2019/14

İçindekiler / Index

| | |
|----------------------------------|--------|
| Dergi Hakkında ve Editörden..... | i-viii |
| İçindekiler..... | ix |

[ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES]

| | |
|--|---------|
| Geçmişten Bugüne Safranbolu'da Batıl İnançlar Superstitious Beliefs from the Past to Today in Safranbolu Enver Kapağan | 1-11 |
| Abdurehim Eysa ve Uyghuristan Chüshi Abdurehim İsa ve Uyguristan Rüyası Abdurehim Eysa and His Uyghuristan Dream Eset Sulaiman | 12-59 |
| Peyzaj Mimarlığında Renk Olgusu Color Phenomenon in Landscape Architecture Mahire Özçalık - Şeyma Eskisarılı | 60-74 |
| Prof. Dr. Rahile Davut'un Türklük Bilimine Katkıları Contributions of Professor Rahile Davut to the Science of Turcology Raile Abdulvahit Kaşgarlı | 75-86 |
| "Sevgili Şahbâziyla Gönül/Can Kuşu Avlamak" Hayali Üzerine On the Dream of "Hunting A Heart Bird With A Beloved Eagle" in Classical Poetry Selim Gök | 87-98 |
| Uygurların "At" Konulu Atasözleri Uyghurs Proverbs on "Horse" Sevgi Dal | 99-110 |
| Bədii Mətnlərdə Demonizm Ənənəsi və Bu Faktorun H. Cavid Yaradıcılığında Təzhürü Yazılı Metinlerde Şeytan (Demon) Karakteri ve Bu Karakterin H. Cavit'in Edebi Yaratmalarına Yansıması The Tradition of Demonism in Literary Texts and the Impact of This Factor on the Creation of H. Javid Şəfəq Həsənova | 111-120 |
| Türk Dünyası Masallarında İyi Huylu Devler ve Fonksiyonları Good-Natured Giants in Turkish World Tales and Their Functions Yeliz Bahadır | 121-134 |

[ÇEVİRİ - AKTARMA / TRANSLATION]

| | |
|---|---------|
| Uygur Halk Edebiyatının Millî Kimlik İnşasındaki Rolü Üzerine ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مىللىي كىملىك بەرپا قىلىشتىكى رولى ھەققىدە Akt. Alimcan İnayet | 135-141 |
|---|---------|

[KİTAP TANITIMI VE DEĞERLENDİRMELER / BOOK REVIEWS]

| | |
|--|---------|
| Adem Öger ve Recep Tek, Risâle-i Nemed-Mâllık (Keçecilik Risalesi), Yay. Haz. Ahmet Turan Türk-Ekber Enveri-Hüseyin Karakaya-Zulhayat Ötkür, Ankara: Gazi Kitabevi, 2016, 164 s. İdris Nebi Uysal | 142-144 |
| Dr. Mehmet Yakup Buğra, Hatıralarım, Doğu Türkistan'ın Gerçek Hikâyesi, Hazırlayan: Abdullah Oğuz, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, 159 s. Mağfret Kemal Yunusoğlu | 145-147 |
| Mehmet Çeribaş, Mecmû'ü't-Tevârîh, İstanbul: Kesit Yayınları, 2019, 390 s. Onur Kuralay | 148-150 |

EDİTÖRDEN

Değerli Okurlar,

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi'nin 2019/14. sayısını sizlerle buluşturmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Bu sayı ile yayın hayatında 7. yılını tamamlayan dergimiz, her geçen yıl Türk dünyasına ait daha kapsamlı ve nitelikli yazılarla okurlarını buluşturma noktasında ilerlemektedir. Dergimizin bu sayısında Uygur tarihi, folkloru, dili, edebiyatı, kültürü; Uygurların yetiştirdiği önemli tarihî ve edebî şahısların yanı sıra Azerbaycan ve Anadolu sahası Türk edebiyatı üzerine özgün makaleler yer almaktadır. Ayrıca aktarma makaleler ve bazı yeni eserlerin tanıtıldığı/değerlendirildiği yazılar da ilgililerin istifadesine sunulmuştur.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi'nin bu sayısının kapak tasarımında, dergimizin sanat danışmanı Öğr. Gör. Pınar GÜNGÜR tarafından resmedilen "Tanrı Dağının Atları" isimli eser kullanılmıştır.

Bu sayıda 8 özgün makaleye, 1 aktarmaya ve 3 tanıtma/değerlendirme yazısına yer verilmiştir. Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, bir yandan dünyanın farklı coğrafyalarında Uygurlar başta olmak üzere Türk dünyası üzerine akademik çalışmalar yapan araştırmacıların katkılarıyla yazar kadrosunu genişletip daha nitelikli yazılara yer vermeye çalışırken diğer yandan da uluslararası standartları yakalamış akademik bir yayın organı olma yolunda uluslararası veri tabanı ve indekslerde taranmaya gayret ederek hedeflenen noktaya sağlam adımlarla ilerlemektedir.

Dergimizde yayınlanan yazıların ulaştığı ve takip edildiği ülkelerin sayısı da her geçen gün artmaktadır. Makaleleriyle dergimize katkı sağlayan değerli yazarlara, hakemlere, dergimizin kurullarında görev yapan bilim insanlarına teşekkür eder, makalelerin ilgililere yararlı olmasını dilerim.

Doç. Dr. Adem ÖGER



Kapağan, Enver (2019). Geçmişten Bugüne Safranbolu'da Batıl İnançlar (Hamile Kadınlar, Gelinler ve Çocuklar Örneğinde), *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı:2019/14, s. 1-11.

GEÇMİŞTEN BUGÜNE SAFRANBOLU'DA BATIL İNANÇLAR (Hamile Kadınlar, Gelinler ve Çocuklar Örneğinde)

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Enver KAPAĞAN*

Geliş Tarihi: 24.08.2019

Kabul Tarihi: 28.11.2019

Özet

İnsanoğlu için hayatın her devresinde kendi üzerinde tesirli olacağına inandığı çeşitli düşünce ve inançlar var olmuştur. Bugün hâlâ başvurulan birçok inancın temelinde geçmiş inanışların izleri vardır. Bu geçmiş inançların temelinde ise insanoğlunun kendini çağın gereklerine uygun olarak korumak istemesi ve anlamlandıramadığı birçok doğa olayına kutsal anlamlar yüklemesi sonucu oluşmuş davranış ve benimsemeler mevcuttur. Dünyada özellikle çok geniş bir coğrafya ve derin bir tarihin sahibi olan Türkler, geçmiş inanç ve yaşantılarının hepsini dinî ve coğrafi değişimlerle terk etmeyip bir kısmını veya tamamını yaşıtmışlardır. Bunların en güzel örneklerinin yaşandığı bölgelerden biri de çok eski bir yerleşim merkezi olan Karabük ilinin Safranbolu ilçesidir. Bakıldığında "Çocuğun sarılık olmaması için doğumdan sonra koluna bir parça sarı yün ip bağlanması; konuşma çağı geldiği halde konuşamayan çocuklar için dil çözme âdeti uygulanması; evlerden elma, erik, şeker gibi yiyecekler toplanması; toplanan bu yiyeceklerin çocuklara yedirilmesi; yürüyemeyen, sürekli düşen çocuklar için köstek kesme işlemi uygulanması" gibi birçok inanış, geçmiş Türk kültürünün izlerini taşır.

Anahtar Kelimeler: Safranbolu, İnanışlar, Halk İnançları, Türk Halk İnançları, Gelenek ve Görenekler.

SUPERSTITIOUS BELIEFS FROM THE PAST TO TODAY IN SAFRANBOLU (The Example of Pregnant Women, Brides and Children)

Abstract

For humankind, there has always been various thoughts and beliefs which they believed to be influential on their own life at every stage of their life. There are traces of past beliefs at the base of many beliefs that are still being applied today. These past beliefs consist of the behaviours which are result of the wish of humankind to protect themselves according to the age they live in and giving holy meanings to uncertain things. In particular, the Turks, who have a vast geography and a deep history in the world, did not abandon all of their past beliefs and experiences with religious and geographical changes, and partially or completely keep alive some of them. One of the most beautiful examples of these is the District of Safranbolu, Karabük province, which is a very old settlement. Superstitions such as "tying children's arms with a piece of yellow wool to prevent them getting jaundice, conducting starting child to speak to children who cannot speak when they are supposed to, handing out apples, plums and sweets to children and making them eat those, applying Tying rope to child's foot to children who are not able to walk" have traces of the ancient Turkish culture.

Keywords: Safranbolu, Beliefs, Nation Beliefs, Turkish Folk Beliefs, Customs and Traditions.

* Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: enverkapan@hotmail.com
Orcid: 0000-000-34647-1863

Giriş

Her toplumu etkileyen önemli olaylar ve bu olayların konu olduğu anlatı ve inanışlar vardır. Bu yaşantılar toplum hayatını önemli derecede etkiledikleri için kolay kolay unutulmazlar. Bu tür olaylar, toplumsal hafızada yaşamının ötesinde doğdukları zamanı ve geleceği etkileyecek sonuçlar da ortaya çıkarır (Kundakçı, 2019: 117). Bundan dolayı bu hadiseler bazen sözlü veya yazılı bir esere konu olurken bazen de çeşitli inanışların doğmasına sebep olurlar. Bu inanışlar da batıl inanç, hurafe, büyü, fal gibi unsurlarda karşımıza çıkarken bazen de mitolojik birer öge olarak hafızalardaki yerlerini alırlar.

Batıl inanç ve benzeri inanışlar farklı isim ve tanımlar ile adlandırılırsalar da bunlar her toplumda görülen unsurlardır. Bahse konu kavramlardan: Batıl: *“İnançlar açısından gerçek olmayan, çürük, temelsiz, asılsız, boş, beyhude, geçersiz”* (TDK, 2011: 282). Batıl inanç: *“Doğüstü olaylara, gizli ve akıl dışı güçlere aşırı derecede bağlı boş inanç, batıl itikat”* (TDK, 2011:283). Hurafe: *“Dine sonradan girmiş yanlış inanç”* (TDK, 2011: 1115). Bid’at: *“Hz. Muhammed zamanından sonra ortaya çıkan değişik yargılar ve ilkeler, sonradan türeyen şey”* (TDK,2011: 333). Büyü: *“Tabiat kurallarına aykırı sonuçlar elde etmek iddiasında olanların başvurdukları gizli işlem ve davranışlara verilen genel ad”* (TDK, 2011: 426). Fal: Gelecekte bir nevi haber verme iddiasıdır (Yılmaz, 2014: 32-35; TDK, 2011: 848). Mitler; eskiden kendi güçlerini aşan yerde insanların dünyayı anlamlandırma çabasının bir ürünü olarak ortaya çıkan hayal ürünü düşünceler (Çobanoğlu, 2006: 8-16) şeklinde tanımlanmaktadır.

Batıl inanç deyince halkın hafızasında hurafe, bidat, fal, büyü, mit gibi kavramların hepsi canlanır. Bu durumun temel sebebi, halk arasında bu kelimelerin hepsinin genel olarak İslam dışı unsurları barındırması ve birbirine yakın bir içerik taşımasıdır. Temelde bakıldığında da bu tanımların her birisi farklı bir muhtevaya sahip olsa da öz itibarı ile hepsinin ortak noktaları bilimsellikten uzak, tamamen kişisel yoruma dayalı düşüncelerin ürünü olmalarıdır.

Mitler zamana bağlı unsurlar olduğu için mitleri batıl inanç, büyü, fal, hurafe ve benzeri öğelerden ayırmak gerekir. Çünkü her ne kadar bunlar hafızalarda birbirine yakın kavramlar gibi dursalar da diğerlerinden farklı olarak mitler çağın gereklerine uygun olarak insan hayatını kolaylaştırmak adına, insan aklını ve bilimi aşan konularda korku ve endişelerin önüne geçebilmek için başvurulan yorumlamaları içerir. Bu yüzden mitleri, ortaya çıktıkları dönemlerin değer yargılarını ve hayat şartlarını göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekir. Çünkü binlerce yıl sonra bugün bilim veya inanç biçimi olarak sunulan birçok düşüncenin mit olarak adlandırılmayacağına garanti yoktur.

Her toplumun kendine has inanç ritüelleri vardır. Bunlardan bazıları dünyanın birçok toplumunda benzer anlamlar taşıırken bazıları ise toplumdan topluma değişiklik gösterebilir. Bazen aynı toplumun içinde de yöreden yöreye değişiklik gösteren inanç ve ritüellerle karşılaşmak mümkündür. Örneğin evrenin her yerini aydınlatan ve ısıtan güneş, ay, yıldızlar ile ateş, dünyanın birçok yerinde farklı kavimler tarafından kutsal kabul edilmiştir. Bunlar olağanüstü bir güce sahip oldukları inancıyla saygı duyulması gereken birer varlık olarak görülmüşlerdir. Bazen de aynı öğelere, kutsal kabul edilmelerine rağmen toplumdan topluma ihtiyaç ve değer yargılarına göre farklı manalar yüklenebilmişlerdir. Bu çerçevede kiminde ateş, gücü temsil ederken aynı zamanda güneş arındırıcı ve hükmedici yönü ile de karşımıza çıkmaktadır. Güneş ışık, ısı ve tükenmezliği ile de tanrıyı temsil eder. Bununla beraber Yunan veya Mısır mitolojisindeki güneş tanrısı ve doğanın diğer unsurları ile ilgili farkı isimdeki tanrılar ile bu tanrılardan her birinin farklı görev ve tesir sahalarının bulunduğu kabulü buna örnek verilebilir (Roux, 2015: 39-45). Ayrıca Türklerde kullanılan “Güneş-Ana” ve “Ay-Baba” deyimleri ile Yakut Türklerinde güneş ile ayın kardeş gibi ayrılmaz parçalar olarak düşünülmesine karşılık

bazı efsanelerde ay ile güneşin bazen kavga ettiğine işaret edilmesi, büyük kahramanlar ve iyi ruhların onların himayesinde olmasına karşın kötü ruhların sürekli olarak onlarla savaş halinde olması aynı toplumda farklı yaklaşımlar olduğunu da ortaya koyar (Uslu, 2016: 65). Bu durum aynı zamanda güneş ile ayın ilkel dönemdeki yaşamın merkezinde yer almalarını da beraberinde getirmiştir. Bununla beraber deniz kenarında yaşayan toplumlar ile hiç denizle karşılaşmayan toplumların veya farklı iklim ve coğrafyalarda yaşayan toplumların inançlarının da farklı olması gayet normaldir. Ortaya çıktıkları zaman, toplum ve coğrafyalardan bağımsız olarak düşünülüp günümüz mantığı ile bakıldığında bütün bunlar, batıl inançlardan öteye geçmeyen düşünce ve değerlendirmeler olarak görülür. Buna rağmen her toplumlar bu tür inanışların batıl veya gerçek dışı olduğunu kabul etse de yaşatmaya devam ederler.

Batıl inançları da kendi içinde farklı gruplara ayırmak mümkündür. Gustav Jahoda davranış ve kaynakları açısından batıl inançları dört grupta toplar:

“(a). Herhangi bir kozmolojik anlayışın veya tutarlı bir dünya görüşünün uzantısı olan bâtil inançlar. Cin veya şeytan inancının yansımaları bu grupta değerlendirilebilir. (b). Sosyal olarak paylaşılan bâtil inançlar. Örneğin, kara kedi görme ile şanssızlığı ilişkilendirmek veya sayı sistemlerine dayalı kehanetler. (c). Bireylerin yaşadığı doğaüstü tecrübeler; olağanüstü algılamayı gerektiren beden dışı deneyimler. (d). Kişisel bâtil inançlar. Bireyin şanslı bir sayısının ya da şapkasının olması gibi gruplandırılabilir.” (Köse ve Ayten, 2009: 47).

1. Batıl İnançların Toplumlar Üzerindeki Tesiri

Her toplum için gelecekte var olabilmek adına geçmiş yaşantılarını bilmek ve sonraki nesillere birikimlerini aktarmak hayati bir önem taşır. Bu durum geçmiş ile gelecek arasında köprü vazifesi gören güçlü bir hafıza anlamına da gelir. Çünkü toplum hayatı için hafıza, bireyi toplumun diğer bireyleri ile temasa geçirip onlarla bütünleştiren en önemli araçtır (Kundakcı, 2019: 189). İnsan, yaşamı boyunca hayatını çeşitli etkenler etrafında şekillendirir. Hayatına yön verirken insanı en çok etkileyen unsurlardan biri de inançlar ve buna bağlı batıl inanışlardır. Bu nedenle batıl inançların bir kısmı nesiller boyu değişmeden varlığını devam ettirir. Bazısı ise biraz değişse de yeni isimler altında benzer veya değişik ritüellerle yaşamaya devam eder. Her ne kadar eğitim düzeyi arttıkça batıl inançlara eğilim azalır gibi yaygın bir kabul olsa da her insan gelenekleri ve inanışları toptan ve hemen reddetmek yerine biraz temkinli ve tereddütlü hareket eder. Bazen toplumun en üst seviyesinde yer alan ve farklı meslek gruplarına mensup insanların bile bu tür yargı ve inanışlardan hareket ederek olaylara ve durumlara farklı bakış açıları ile yaklaştıkları görülür. Hatta birçok ülkede eğitim, ekonomik, sosyal ve siyasal bakımdan var olabilmek için bu tür kavramların içeriklerini dikkate alarak hareket etmek başarının şartlarından kabul edilir.

“Bugün Batılıların %52’si astrolojiyi bir bilim olarak kabul ediyor. 70 milyon Amerikalı güne yıldız fallarını okuyarak başlıyor. İnternette 3 milyondan fazla astroloji sitesi var ve bunları yılda yaklaşık 120 milyon insan ziyaret ediyor. Türkiye’de de benzeri eğilimler hızla yaygınlaşıyor. Yıldız haritasına inananların sayısı giderek artıyor. Bizim ülkemizde bile ‘Kişilik analizi çıkarmadan kimseyle kahve içmeye bile gitmem!’ diyecek kadar bu inanışları ciddiye alanlar var.” (Köse ve Ayten, 2009: 47).

Fal ve diğer başlıklarda da durum farklı değildir. “Fala inanma, falsız da kalma!” sözünde olduğu gibi her ne kadar birçokları fal, büyü ve benzeri yorumları bir eğlence aracı gibi kabul etse de bunlara inanan ve bunların tesirinde kalan ciddi bir insan kitlesinin olduğu da gerçektir.

Batıl inançlar bazen birtakım davranışların veya eşyaların insanlar ya da toplumlar için ‘totem’ adı altında olumlu sonuçlara vesile olduğu gibi bir algıya sebep olur. Kimi zaman

da 'totem' kabul edilen şeyler, sonuçları açısından birtakım olumsuzluklara veya felaket kelimesine eş değer tutulur. Hatta toplumun bu tür inanışlara yönelmesinin veya bunları terk etmemesinin yaşam kalitesinin düşmesine sebep olduğu düşünülür. Bu tür yaklaşımlar karşısında insanlar, olumlu veya olumsuz fikirlerini farklı platform ve tartışma alanlarında doğrudan dile getirebildikleri gibi bazen de roman, şiir, tiyatro ve benzeri edebî eserler üzerinden dolaylı olarak ortaya koyabilmektedirler.

Dünyanın her yerinde, çağın anlayışına uygun olsun ya da olmasın, modern düşünce anlayışının ve ilahî dinlerin kurallarının dışında var olan inanışlar, değişmesi ve değiştirilmesi en zor düşünce ve davranış kalıplarıdır. Özellikle bahse konu inanışlar, nesilden nesile taklit yoluyla ve nakille geldiği için her fert; onları kendisi için bir çeşit varlık sebebi, hayatını devam ettirmenin önemli bir vesilesi ve iki dünya için bir huzur aracı olarak telakki eder.

Türk toplumunda da diğer bütün toplumlarda olduğu gibi inanışları ve onlara ilişkin konuları ilkel veya gereksiz gören bir yaklaşım sergilemek ciddi bir tepki çekmeyi kabul etmek anlamına gelir. Buna rağmen Osmanlı İmparatorluğunda çöküşün somutlaştığı Tanzimat ile beraber geri kalmışlığın sebebinin din ve dine giren hurafeler olduğu konusu işlenmeye başlanır. Bu durum beraberinde ciddi tartışmalar getirirse de zamanla birçok eserde konu olarak batıl inançlar ve hurafelerin yerini bilim ve bilimsel araştırmalar alır. Gerçek dışı unsurların yerine insan ve insana dair unsurlara bakış açısının ve değer yargılarının da bu bilimsel gerçeklere göre şekillenmesinin gerekliliği savunulur. İlerlemenin ancak böyle sağlanabileceği vurgusu yapılır.

"İlk örneklerinin verildiği Tanzimat Edebiyatı döneminde daha çok ironi malzemesi olarak kullanılan hurafe halk inançlarının Cumhuriyet Dönemi Türk edebiyatı döneminde yeni ideolojisinin eskiye ait tüm değerler karşısındaki üstünlüğünü göstermek için kullanılması dikkat çekicidir. Bu dönemde kaleme alınan romanlarda hurafe halk inançları, Osmanlı toplumun içine düştüğü cehalet ve sefaletin bir yansıması olarak gösterilmiştir." (Sağlam, 2017: 239-240)

Bununla beraber dönem dönem birçok Türk filminde yer verilen kötü, gerici, yobaz, itici imam ve din adamları algısı da din karşıtı bir izahtan ziyade esas din yerine gündelik yaşam ve inançlara giren hurafe ve batıl inançlar ile yaşanmaz bir hale gelen sosyal yaşama olan vurgudur.

2. Hamile Kadınlar, Gelinler ve Çocuklar İlgili Batıl İnançlar

Her çağda insanoğlu için en önemli ihtiyaç ve düşüncelerden biri çocuk sahibi olma ve neslini devam ettirme fikri olmuştur. Geçmişteki gibi çocuk sahibi olamadığı için boşanan veya ikinciye evlenmeler azalsa da bu düşüncenin tamamen yok olduğu söylenemez. Bu sebeple gelin olma, hamilelik ve çocuk dünyaya getirme dünyanın bütün toplumlarında her zaman önemini koruyan en önemli mevzulardan biri olarak süregelmiştir. Öyle ki, insanların değeri bazen çocuk sahibi olmak ile ölçülmüştür. Türk dünyasının geçmişte üretilmiş eserlerine veya bugün Türkistan coğrafyasında yaşayan Türk topluluklarının atasözleri ve deyimlerine bakıldığında bu bakış açısının varlığını görmek mümkündür. Örneğin; Dede Korkut hikâyelerinde Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanında, Bayındır Han'ın verdiği ziyafette *"Oğlu olanı ak otağa, kızı olanı kızıl otağa kondurun. Oğlu, kızı olmayana kara otağa alın. Onun altına kara keçe döşeyin, önüne kara koyun yahnisinden getirin. Yerse yesin, yemezse kalsın gitsin. Oğlu kızı olmayana Tanrı Teâla gazap etmiştir, biz de ederiz, iyi bilsin..."* (Ergin, 1989: 4) diyerek bu durumu işaret eder.

Kırgız Türklerinin atasözlerinde; *"Tuubagan katından, ulagı bar eçki cakşı."* (Yavrusu olan keçi doğuran kadından daha değerlidir.) *"Bee tuumayınça baytal atı kalbayt, katın tuubayınca kelin atı kalbayt."* (Kısırak doğurmayınca tay adı kalmaz, kadın doğurmayınca

gelin adı kalmaz.) (Dıykanbayeva, 2011: 182). Kazak Türklerinin atasözlerinde, “*Ul tappağan qatınnan laqtağan eşki artıq.*” (Oğul doğurmayan kadından, oğlak doğuran keçi yeğdir.” (Zhumabekov, 2019:200) Anadolu’da da; “*Kısır kadın meyvesiz ağaç gibi odun olmaya mahkûmdur.*”, “*Çocuksuz aile meyvesiz ağaç gibidir.*” (Kalafat, 1999: 83) şeklinde ifadesini bulan düşünceler, Türk toplumlarında geçmişten bugüne değişen zaman ve coğrafyaya rağmen çocuk sahibi olma ve nesli sürdürme konusunda toplumsal yargılarda yumuşama gözükse de bilinçaltında pek değişen bir şeyin olmadığını göstermektedir.

Yukarıda verilen her üç örnekte de aynı düşünce vardır. Türklerde çocuk sahibi olmak önemli olduğu kadar çocuğun sağlıklı büyümesi de önemlidir. Bu yüzden doğum öncesine ve sonrasına ait birçok ritüel ortaya çıkmıştır. Özellikle doğum yapan ya da lohusa kadının ve çocuğunun albastı ile kötü ruhlardan korunması görevi ‘Umay Ene’ye verilmiştir. Anadolu’da Nevruz için yapılan ‘Fadime Ana Pekmezi’ de İslami forma bürünmüş ‘Umay Ene’dir (Kalafat, 1999: 83). Türklerde din değişse bile çocuk koruyuculuğu ile ilgili inanç varlığını devam ettirmiştir. Yine Anadolu’nun çeşitli yerlerinde çocuk sahibi olmak isteyenlerin kutsal yatır ve benzeri kutsal yerlerde dua ve dileklerde bulunarak çocuk sahibi olmak istemeleri eski Türk inançları ile benzerlik gösteren önemli bir husustur. Abdulkadir İnan, çocuğu olmayan Yakut Türklerinin çocuk sahibi olabilmek için mukaddes bir ağacın dibinde, ak boz at derisi üzerinde ağlayarak dua ettiklerini, bu yolla tanrının kendilerini çocuk sahibi yapacağına inandıklarını ifade eder (İnan, 2017: 167). Türk toplumlarında görülen bu tip benzerliklerin temelinde batıl inanç olarak addedilen birçok inanışın kökeninin Türk mitolojisine dayanıyor olmasındandır.

3. Safranbolu ve Safranbolu’da Batıl İnançlar

Birçok efsaneye konu olan Safranbolu, adını safran çiçeğinden alır. İçinde barındırdığı zengin tarihi yapıların yanında gündelik yaşamda ise geçmiş birçok medeniyetin gelenek ve inanışlarından izler taşır (Ulukavak, 2017: 5-17).

Safranbolu’nun içinde yer aldığı bölge dil ve yaşam özelliklerine bakıldığında birçok medeniyete beşiklik etmiş olmasının yanında binlerce yıldır Türk kültürüne de ev sahipliği yapmaktadır. Bu nedenle Safranbolu, Türk folklorunun en sade biçimi ile korunduğu ve yaşandığı yerlerden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Özellikle gelenek ve göreneklerin içinde nesilden nesile aktarılmak sureti ile varlığını devam ettiren kültür unsurları güçlü olarak varlığını devam ettirmektedir. Bu unsurların başında da geçmiş Türk inanışlarının etkisi ile halkın yaşantısında yer alan batıl inançlar gelir. Bu konu tek başına ciltlerle anlatılacak kadar zengin materyale sahiptir. Burada konuya dikkat çekmek amacı ile belli başlı konu başlıkları çeşitli örnekler ile sunulmuştur. Çünkü Türk kültürünün her türlü özelliği ile yaşandığı en güzel yerlerden biri olan Safranbolu yöresinde hangi alan incelense hem bugünün hem de geçmişin izlerini taşıyan inanç ve düşünceleri sözlü halk ürünlerinde ve hayatında kolaylıkla bulmak mümkündür. Safranbolu için ele alınacak konu başlığındaki inanışlar gibi diğer birçok alanda da araştırmaya değer zengin örnekler bulmak mümkündür. Örneğin; ayva ve mantar çok olduğunda kışın karın çok yağacağına inanılır (Ağaoğlu vd., 2015: 138). Ocakta bulunan tencerede su boşuna kaynarsa düşmanın artacağına inanılır (KK-1).

Benzer şekildeki zengin kültürel değerleri Anadolu’nun her yerinde bulmak mümkündür. Yukarıdaki örneklere benzer şekilde; Ağrı-Patnos-Çavuş köyünde bir kişinin gerekmediği halde bıçakla oynaması halinde borç ve düşmanın artacağına, ipin bir ihtiyaç olmamasına rağmen boyna veya ayaklara dolanması bir felaketin veya başka bir kötülüğün olacağına; saksagan kuşunun dama gelip ötmesi bir cenazenin olacağına (KK-8). Kahramanmaraş’ta gece suyun ağzının açık bırakılması halinde sudan şeytanın içeceğine; Karabük’te pazarda satılan malın üzerinden atlanması durumunda mala uğursuzluğun bulaşacağına inanılması ve bu gibi durumların hoş karşılanmaması aynı kültürel değerlerin sonucudur.

Safranbolu'daki inanışlardan birine göre de eski evlerde bulunan ve kimseye zarar vermeden giden yılanı zarar verilmez. Çünkü her evin bir yılanı olduğuna ve o evi koruduğuna inanılır ve hane halkı ona ilişmez (Ağaoğlu vd., 2015: 141). Anadolu'nun birçok yöresinde yılan derisi bereketin sembolü ve koruyucu bir unsur olarak ayran yapımında kullanılan tahta yayığın iplerine asılır. Yine bu zengin kültürel inanışlara göre eşikte oturanın er ya da geç iftiraya uğranılacağına inanılır (KK-1). Elden ele makas verilirse, verildiği yerde kavga çıkacağına inanılır. Makas, bıçak ve benzeri aletleri boş yere açıp kapatan kişinin annesi ile babasının birbiri ile veya başkaları ile kavga edeceğine inanılır (KK-3). Cam eşyanın aniden kırılması veya çatlaması nazarın çıktığına işaret eder (Ağaoğlu vd., 2015: 143). Bunlara benzer binlerce örnek bulmak mümkündür. Görüldüğü üzere Anadolu'nun her yöresinde olduğu gibi Safranbolu'da hemen her konuda zengin batıl inançlar ile karşılaşmak mümkündür.

Safranbolu'da bazen efsanelere konu olacak kadar halkın hafızasında yer eden ve yukarıda bahsedilen; gelin olma, hamilelik durumu ve çocuklar ile ilgili batıl inanışlar çok zengin bir içeriğe sahip olarak varlığını devam ettirmektedir. Aşağıda üç konuda Safranbolu'da tespit ettiğimiz batıl inançlar sıralanmıştır.

4. Safranbolu'da Hamile Kadınlar, Gelinler ve Çocuklar İle İlgili Batıl İnanç Örnekleri;

Bu başlık altında incelenen örnekler doğum öncesi, doğum sonrası ve gelinler başlığında sınıflandırılarak sunulmuştur.

4.1. Doğum öncesi

Hamilelikte reçel, ayva, yumurta yenirse çocuğun güzel olacağına inanılır (Ağaoğlu vd., 2015: 138). Bunun yanında çocuğun gamzeli olması için de hamile kadına ayva yedirilir (KK-4).

Hamile kadın hissederek ve çocuğunun güzel olması için gül koklarsa çocuğun güzel olacağına inanılır (KK-3).

Hamile kadın aynaya bakarsa çocuğun güzel olacağına inanılır (Ağaoğlu vd., 2015: 138).

Hamile kadına çiğ balık elletilip, ayıklanmaz çünkü bebeğin balık gibi kaygan yerinde duramaz hale geleceği ve beşikten kayıp gideceğine inanılır (KK-2).

Çocuğun cinsiyetini belirlemek için minderlerden birinin altına bıçak diğerine makas konur. Hamile kadının bıçaklı mindere oturursa erkek, makaslı mindere oturursa kız doğuracağına inanılır (Ağaoğlu vd., 2015: 123).

Kendisine yayık çalkalattırılan kadının doğumunun kolay geçeceğine inanılır (KK-2).

Doğum su gibi geçsin diye hamile kadın sudan atlatılır (KK-4).

Hamile kadın rahat doğum yapsın diye merdivenden çıkarılıp indirilir (KK-2).

Camdan bir ip atılır o esnada geçen kişi kadınsa doğacak olan çocuk kız olur, erkekse doğacak çocuğun erkek olarak dünyaya geleceğine inanılır (Mazıcı, 2012: 108).

Yeni doğan bebeklerdeki en büyük sorunlardan biri sarılık hastalığıdır. Çocuğun bu hastalığa yakalanmaması için koluna veya beşiğine sarı ip bağlanır (KK-10).

Hamile kadına elinde bir şey var derler; elinin içine bakarsa oğlan, dışına bakarsa kız doğuracağına inanılır (Mazıcı, 2012:108).

Aş eren kadına istediği verilmezse çocuğun sakat doğacağına inanılır. Böyle bir sorun ile karşılaşmamak için aranan yiyecek bulunmazsa gelin "yedim" diyerek üç defa avcunu yalar (KK-7).

Hamile kadın gül kokladığında veya güle dokunduğunda bebekte gül lekesi olacağına inanılır (KK-3).

Hamile kadının yaşına bakılır tek sayılı yıllarda doğmuşsa erkek, çift sayılı yıllarda doğmuşsa kız doğuracağına inanılır (Mazıcı, 2012:108).

Hamile kadın ciğere elini sürdüğünde bebekte leke olacağına inanılır (KK-4).

Bir kadın hamile iken kendi saçını kendisi keserse bebeğin ömrünün kısılacığına inanılır (KK-2).

Hamile kadın çok fazla manda yoğurdu yerse doğumun çok zor geçeceğine inanılır (KK-10).

Hamilelikte karın sivri ise bebek erkek, karın yayvan ise bebek kızdır (KK-5).

Hamileyken ayva yedikten sonra kendi yanağına parmağı ile bastıran kadının çocuğunun gamzeli ve güzel olacağına inanılır (KK-10).

Kâbe'den gelen bir ot suya konur. Eğer suya konan ot filizlenip açarsa doğum kolay olur (KK-6).

Bebek güzel olsun diye başında Yusuf süresi okunur (Mazıcı, 2012:109).

4.2. Doğum sonrası

Yeni doğan bebek hırsız olmasın diye tırnağı kesilmeden önce elleri babasının cebine sokulur ve eline ne gelirse kendisinin olur (KK-9).

Bebegin gözünden soğuk almaması için sıkı sarmak gerekir (KK-5).

Lohusa kadın kırk gün evden çıkarılmaz. Çünkü kırk gün boyunca lohusa kadının mezarının açık kaldığına inanılır. Bu yüzden çıkarsa ölüme yakalanabilir (KK-6).

İki lohusa kadın çocuklarını kırk basmaması için birbirlerine iğne alıp verirler (Akman, 2007: 398),

Aynı dönem içinde doğum yapan iki kadın 40 gün boyunca birbirini görmemeye çalışırlar. Eğer bir şekilde birbirlerini görecekt olurlarsa çocuklarının kırk basacağına¹ inanılır. Zamanı geldiği halde yürüyemeyen çocuğu da kırk bastığına inanılır. Eğer çocuğun kırk bastığına kanaat getirilirse çocuğuna kırk basan kimseler birbirlerinin evinin bacalarından yumurta atarlar. Bebek kırkı çıkmadan odada yalnız bırakılırsa kırk basacağına inanılır. İlla yalnız bırakılması gerekiyorsa beşiğe kullanılmamış temiz bir süpürge bırakılır. Bunun dışında, Safranbolu'da kırk basmış, sürekli hastalanan çelimsiz, salya sümük ağlayan çocuklar eski hamamda erkekler bölümündeki mühürlü kurnadan alınan su ile yıkanır. Bu kurnada ulu bir zatın ayak izinin olduğuna inanılır. Yine zayıf, cılız, büyümeyen ve haylaz çocuklar türbelere götürülür. Kendilerine şişkün denilen bu çocuklara Ayetel Kürsi okunur. Çocuğun üzerinden atlanılmaz, zira çocuk büyümmez. Çocuğun boyunun metre ile ölçüldüğünde uzamayacağına inanılır (Ağaoğlu vd., 2015: 124-126).

Çocuğun hangi işte başarılı olması isteniyorsa ve hangi mesleğe yönelmesi isteniyorsa göbek bağı ona uygun bir yere gömülür ya da saklanır (KK-2).

Konuşma çağı geldiği halde konuşamayan çocuklar için dil çözme âdeti uygulanır. Bu uygulamaya dil toplama da denir. Bu geleneğe göre çocuk bir çanta içine konup yedi ev dil topluyoruz diye dolaştırılır. Evlerden elma, erik, şeker gibi yiyecekler verilir. Toplanan bu yiyecekler çocuğa yedirilir (Ağaoğlu vd., 2015: 125).

¹ Kırk basmak: Çocuklardan birinin veya her ikisinin aniden zayıflamaya başlaması ve hastalanması demektir (Tek, 2018a: 189-204).

Akşam ezanından sonra bebekle annesi dışarı çıkmamalı. Çıkarsa onlara sübyan perisi musallat olur (KK-9).

Yürümeyen, sürekli düşen çocuklar için köstek kesme işlemi uygulanır. Köstek, iyi yürüyen atik bir insana, değirmenden geldikten sonra veya Cuma namazından çıkan ilk kişiye kestirilir. Bu işlem şöyle yapılır: Köstek kesen kişi eline bir bıçak alır ve çocuğun etrafında küçük bir çember çizer. Çocuk çember içinde kalır. Daha sonra o kişi çocuğun bacak arasından doğru çemberi ortadan ikiye böler (Ağaoğlu vd., 2015:125).

Emziren anne her gördüğü yemeği tatmak zorundadır yoksa göğsü şişer. Anne istemese bile göğsü uzar (KK-6).

Yeni doğan bebeğin kaşlarının yay gibi olması için kaşları kömürle çizilir (KK-4).

Anne bebeğine nazar değdiğini düşünürse hemen kale altında yetişen 'çitlakotu'nu alır ve bir soba küreği közün üzerine atar. Tüten dumanını beşiğin kenarlarında tuttürür. Böylece nazarın kaybolacağına inanılır (Ağaoğlu vd., 2015: 143)

Bebeğin dişi çıktığında dişini ilk gören kişinin bebeğe bakır bir hediye alması gerektiğine inanılır. Çünkü bu eylem gerçekleşirse bebeğin dişinin sağlam olacağına inanılır (KK-3).

Bebeğin kundağına yumurta ve ekmek koyulursa bebeğin rızkının bol olacağına inanılır (KK-4).

Bebeğin tırnağı ilk kesildiği zaman babasının cebine eli sokturularak para aldırıldığında elinin her zaman çok para tutacağına inanılır (KK-4).

Çocuk daha yeni kırkını geçmiş ve ilk kez bir misafirliğe götürüleceği zaman ev sahibinin merdiven başında bir kapak kapatması halinde çocuğa nazar değmeyeceğine inanılır (KK-10).

Kırk uçurma² zamanı bebeğin yüzüne, saçına, çenesine ve benzeri birkaç yerine un sürülürse ömrünün uzun olacağına inanılır (KK-4).

Çocukları yaşamayanlar sonra doğan çocuklarına "Durdu", "Yaşar", "Durmuş", "Dursun" gibi isimler koyarlar. Bu şekilde onların dualarının kabul olacağına ve çocuklarının yaşayacağına inanılır (KK-2).

Çocuğun gözünde arpacık çıkınca bozuk paraya üç İhlas-ı Şerif ve bir Fatiha okutup bozuk parayı çocuğun yüzüne sürerler. Böylece arpacığın geçeceğine inanılır (KK-7).

Çocuk emziren kadın yılan görürse en kısa sürede banyo yapması gerekir, aksi halde çocuğun yılanlık hastalığına³ yakalanacağına inanılır (KK-1).

Bebek aynaya baktırılmaz, bakarsa sürekli sırttan biri olur (KK-5).

Ölü yedisine kadar eve gelmektedir. Eve kelebek gelirse o kelebeğin ölenin ruhu olduğuna inanılır. Evde birisi öldüğü zaman cenazenin ağırlığının uyuyan kişiye geçeceği düşüncesi vardır. Bu sebeple bebek evde uyuyorsa uyandırılır (Ağaoğlu vd., 2015: 125-126).

4.3. Gelin olma

Hıdırellez günü erkenden kalkılır, kapılar ve kızların çeyiz sandığı açılır. Böyle yapıldığında bereketin artacağına ve kızların kısmetinin açılacağına inanılır (Ağaoğlu vd., 2015: 132).

Düğün olduğu akşam yeni evlenenlerin yatağında erkek bebek yuvarlanır ve bebeklerinin

² Kırk Uçurma; kırkı çıkan bebeğin saçlarının kesilmesine denir.

³ Yılanlık hastalığı: Selülit hastalığına benzeyen deri iltihabı ile oluşan bir tür cilt hastalığıdır (Tek, 2018b: 137).

erkek olacağına inanılır (KK-10).

Süt tenceresini sıyırın gelin adayının düğününde kar yağacağına inanılır (KK-3).

Gelinin koyun gibi uysal olması için ilk geldiğinde kendisine koyun postu ezdirilir (KK-4).

Gelin eve girerken yuvası tatlı olsun, kendisi de eşi ile mutlu olsun diye kapının üst tarafına bal sürülür (Ağaoğlu vd., 2015: 132).

Gelin ilk geldiği gün gelinin eline süpürge verilir veya geline başka hafif bir iş yaptırılır. Çünkü gelin ilk gün iş yaparsa hayatı boyunca iş yapacağına inanılır (Ağaoğlu vd., 2015: 132).

Genç bir kız, tencerenin kapağından yemek yerse düğününde kar yağacağına inanılır (Ağaoğlu vd., 2015:125-126).

Pilav tenceresini sıyırın gelinin nişanlısının yakışıklı olacağına inanılır (KK-3).

Düğün günü yağmur yağarsa o gelinin evliliğinde mutsuz olacağına inanılır (Ağaoğlu vd., 2015: 132).

Gelin erkek tarafının evine gittiğinde az ya da çok bir bardak su dahi olsa bir şeyler yiyip içer bu sayede evi benimsemesi kolay olur (KK-6).

Sonuç

Sonuç olarak, Safranbolu batıl inançlar açısından eski Türk inanışlarından özellikle hamile kadınlar, gelinler ve çocuklar açısından zengin örnekleri yaşatan bir bölgedir. Birçok örneğin Anadolu'nun diğer bölgelerindekilerle benzerlik göstermesinin yanında geniş coğrafyada hüküm süren Türk dünyasındaki örneklerle de aynıdır veya benzerlik göstermektedir. Bu durum Safranbolu'daki Türk kültürüne ait izlerin tahmin edilenden çok daha eskilere dayandığını ispatladığı gibi dünyanın her yerinde yaşayan Türkler arasında gelin, hamile kadın ve çocuklara bakışın aynı düşünceler etrafında şekillendiğini göstermektedir. Bunun yanında geçmişten bugüne Türkler birçok din değiştirmiş olmasına ve halen de farklı din ve inançlara mensup topluluklar halinde yaşıyor olmalarına rağmen bahse konudaki benzerlik, zengin içerik ve örnekler onların ortak yaşam alanlarından kendilerine kalan mirası farklı coğrafyalara da taşıyarak yaşadıkları gözükmektedir. Farklı kültürlerle komşuluk kurarak veya başka milletlere karışarak yaşasalar bile dillerini korudukları gibi kendi milli hususiyetlerinin bir parçası olan inanışlarını da terk etmemişlerdir.

Kaynakça

AĞAOĞLU, Sami ve diğerleri. (2015). *81 İlde Kültür ve Şehir Karabük*. İstanbul: Karabük Valiliği Neşriyatı.

AKMAN, Eyüp. (2007). "Türk Halk Hekimliğinde Ocaklık Geleneği ve Safranbolu'daki Ocaklar". *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 15, 393-400.

ÇOBANOĞLU, Abdullah. (2006). *Halk Arasında Yaşayan Hurafeler Üzerine Bir Alan Araştırması (Bursa/Osmangazi Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DIYKANBAYEVA, Mayramgül. (2011). "Kırgız Türklerinde Erkek Çocuğun Önemi ve Edebi Eserlere Yansıması". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 46, s.181-194.

ERGİN, Muharrem. (1989). *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

İNAN, Abdulkadir. (2017). *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KALAFAT, Yaşar. (1999). *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

KÖSE, Ali ve AYTEN, Ali. (2009). "Bâtil İnanç Ve Davranışlar Üzerine Psikososyolojik Bir Analiz". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S. 3, s. 45-70.

KUNDAKCI, Mustafa. (2019). "Kırgız Şiirinde 'Akan Su' Akımı İle Yapılan Tabiat Güzellemesinin Çağrışımları Üzerine (Ceñicok Kökö Uulu, Togolok Moldo Ve Barpı Alikulov'un Şiirleri Örneğinde)". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, S. 42, s. 188-203.

KUNDAKCI, Mustafa. (2019). "Moldo Kılıç, Isak Şaybekov ve Kalık Akıyev'in 'Zelzele' Temalı Şiirlerinde Toplumsal Eleştiri". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 13, s. 115-129.

MAZICI, Berrin. (2012). *Safranbolu İlçesi Halk Edebiyatı Ve Halk Ürünleri Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ROUX, Jean-Paul. (2015). *Eski Türk Mitolojisi*. Ankara: Bilgesu.

SAĞLAM, M. Halil. (2017). "Aka Gündüz'ün Aşkın Temizi Romanında Hurafe Halk İnançları Hakkında Bazı Tespitler". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 43, s. 237-247.

TEK, Recep. (2018a). "Anadolu Türk Halk Hekimliğinde Toprak". *SEFAD*, s. 189-204.

TEK, Recep. (2018b). *Kayseri Yöresi Sağlıkta Ocakları*. Konya: Kömen Yayınları.

TÜRKÇE SÖZLÜK. (2011). (Yayıma Hazırlayan: Şükrü Haluk Akalın ve diğerleri), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ULUKAVAK, Kızıltan. (2017). *Bir Safranbolulunun Penceresinden Safranbolu*. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları.

USLU, Bahattin. (2016). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Kemer Yayınları.

YILMAZ, Sinan. (2014). *Nazar, Büyü ve Fal (İnançlar Ve Uygulamalar)*. Ankara: Divan Kitap.

ZHUMABEKOV, Kuanysh. (2019). *Türkiye Türkçesi Ve Kazak Türkçesinde Hayvan Adı İçeren Atasözleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma*. Doktora Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaynak Kişiler

KK-1: AYTEKİN KUŞ, Safranbolu 1947, Yüksekokul Mezunu, Emekli Devlet Memuru. (Görüşme: 08.09.2019)

KK-2: FATİ ÇİFÇİ, Eflani Halkevli Köyü 1972, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı. (Görüşme: 05.02.2019)

KK-3: FATMA KARAMAN, Karabük 1975, Ortaokul Mezunu, Ev Hanımı. (Görüşme: 20.11.2018)

KK-4: HANİFE AKMAN, Safranbolu 1950, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı. (Görüşme: 10.10.2018)

KK-5: HAYRİYE ÖZCAN, Kuzyaka Köşeler Köyü 1936, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı. (Görüşme: 03.01.2019)

KK-6: HURİYE ÖZDEMİR, Karabük 1929, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı. (Görüşme: 01.02.2018)

KK-7: Kâmil Yıldırım, Safranbolu 1951, Yüksekokul Mezunu, Emekli Kimya Mühendisi. (Görüşme: 25.08.2018)

KK-8: Mühübet Kapağan, Patnos, 1952, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı. (Görüşme: 01.01.2019)

KK-9: Sena Özdemir, Safranbolu 1988, Üniversite Mezunu, Eğitimci. (Görüşme: 05.2.2019)

KK-10: Zahide Yıldırım, Safranbolu 1933, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı., (Görüşme: 14.09.2018)



ABDUREHİM EYSA WE UYGHURİSTAN CHÜSHİ

Abdurehim Eysaning Sirlıq Ölümü we Uyghur Serxillirining 1950-Yillardiki Uyghuristan Jumhuriyiti Qurush Ghayisining Berbat Bolushi

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Eset SULAİMAN*

Geliş Tarihi: 24.10.2019

Kabul Tarihi: 13.12.2019

Qisqiche Mezmuni

Abdurehim Eysa (1910-1958) 20-esir Uyghur tarixida Uyghuristan Jumhuriyiti qurush ghayisi üçün éghir bedel töligen Uyghur siyasiy serxillirining biri. Xitay Kompartiyesi 1957-1958-yilliri Uyghur Aptonom Rayonida qozghighan "yerlik milletchilikke qarshi küresh" herikitide 1612 neper Uyghur we Qazaq serxillirigha "yerlik milletchi" qalpiqi kiydürüp jazalighan. Shu qétimliq herikette Xitay Hökümiti teripidin "esheddi yerlik milletchi" dégen qalpaq kiydürülgen Abdurehim Eysa 1958-yili 1-ayning 17-küni Ürümchide sirlıq rewishte öltürülgen. Xitay Hökümiti shu küni Abdurehim Eysani "özini öltürwalghan" dep élan qilghan. Eyni waqıtta Ili wilayitining waliysi, Ili Qazaq Aptonom Oblastining mu'awin bashliqi bolup wezipe ötewatqan Abdurehim Eysadek yoqiri derijilik bir Uyghur kadirning sirlıq ölümü 1950-yillarning axiridiki Uyghur Diyarining siyasiy saheside küchlük ghulghula we gumanlarni qozghighan idi. Aridin 60 yildin artuq waqıt ötken bügünki künde Xitay we Sabiq Sowétler Ittipaqining Uyghur diyarigha munaiwetlik bir qisim mexpiy arxiplirining ashkarilinishi, hayat shahitlarning eslimiliri hemde Seypidin Ezizi (1914-2003) ning neshir qilinmighan eslimisining 3-tomidiki bayanlar Abdurehim Eysaning sirlıq ölümü heqqidiki gumanlarni yenimu kücheytmekte. Bu maqalide yéngidin ashkarilanghan arxip matériyalliri, tarixiy höjjetler, shahitlarning eslimiri menbe qilinip, Abdurehim Eysaning küresh ichide ötken hayati, milliy azadliq yolidiki mujadelesi, 1949-yilidin kéyin Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurush yolida Xitay Kompartiyesi bilen élip barghan talash-tartishliri bayan qilinidu. Shuning bilen bir waqıtta yene Abdurehim Eysaning 1958-yili 1-aydiki tuyuqsız ölümü we uning sirlıq jeryanliri heqqidiki gumanliq tügünler muhakime qilinidu.

Achquch Sözler: Abdurehim Eysa, Uyghuristan Jumhuriyiti, Yerlik Milletchilikke Qarshi Küres, Uyghur Serxilliri, Sirlıq Ölüm.

ABDUREHİM İSA VE UYGURİSTAN RÜYASI

Özet

Abdurehim İsa (1910-1958), 20. yüzyıl Uygur tarihinde Uyguristan Cumhuriyeti kurma gayesi dolayısıyla ağır bedel ödeyen Uygur siyasi önderlerden biridir. Çin hükümeti 1957-1958 yıllarında Uygur Özerk Bölgesi'nde ortaya çıkan "yerli-milliyetçiliğe karşı mücadele" hareketinde 1612 Uygur ve Kazak siyasi figürü "yerli-milliyetçi" kılıfı ile cezalandırmıştır. Bu dönemde Çin hükümeti tarafından "aşırı yerli milliyetçi" damgası vurulan Abdurehim İsa, 17 Ocak 1958'te Ürümçi'de gizlice öldürülmüştür. Çin hükümeti bu olayı Abdurehim İsa "intihar etti" diyerek duyurmuştur. Aynı zamanda İli vilayetinin valisi, İli Kazak Otonom Oblastı'nın başkan yardımcısı olarak görev yapan ve Abdurehim İsa gibi önemli makamda bulunan bir Uygur memurunun gizemli ölümü 1950'lilerin sonunda Uygur Özerk Bölgesi'ndeki siyasi olayların arkasında birçok şüphe ve soruların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aradan 60 yıldan fazla zaman geçen günümüzde, Çin ve SSCB'nin Uygur Özerk Bölgesi'nde bazı gizli arşivlerinin açılması, dönemin şahitlerinin

* Dr., Özgür Asya Radiosi Uyğur Bölümü Editörü, Washington DC, USA, e-posta: yachibeg@gmail.com
Orcid: 0000-0002-4061-9823

hatıraları ve de Seypidin Azizi (1914-2003) yayımlanmayan hatıralarının 3. cildindeki beyanlar, Abdurehim İsa'nın gizemli ölümü hakkındaki şüpheleri tekrar güçlendirmektedir. Bu makalede, yeniden açılan arşiv dokümanları, tarihî belgeler, dönemin şahitlerinin hatıraları kaynak kullanılarak Abdurehim İsa'nın mücadele ile geçen hayatı, bağımsızlık yolundaki çabaları, 1949 yılından sonra Uyguristan Müttefik Cumhuriyeti kurma yolunda Çin hükümeti ile olan görüşme ve tartışmaları ele alınmıştır. Ayrıca Abdurehim İsa'nın Ocak 1958'deki ani ölümü ve ölümünün sır perdeleri hakkındaki şüpheli durumlar tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abdurehim İsa, Uyguristan Cumhuriyeti, "Yerli Milletçiliğe Karşı Mücadele, Uygur Önderler, Gizemli Ölüm.

ABDUREHİM EYSA AND HIS UYGHURİSTAN DREAM

Abstract

Abdurehim Eysa (1910-1958) was one of the high level Uyghur political victim during the "Anti-local Nationalists Campaign" which held by Chinese communist authorities in 1957-1958 in XUAR (East Türkistan). On December 16, 1957, the XUAR Party Committee announced the convening of an enlarged plenum, with the goal of exposing and criticizing "local nationalist" deviations. The meeting continued more than six months, until in June 1958. By the end of campaign, a total 1,612 local cadres and intellectuals entered the blacklist as "local nationalists". Most were expelled from the party, dismissed from their positions, and consigned to re-education through labor. Abdurehim Eysa, the deputy head of the People's committee of the Ili Kazak autonomous prefecture, end of his life through "suicide" on January 17, 1958 at the room No. 214 of Tianshan (Tengritagh) Hotel in Urumchi. Witnesses, including Merup Eysa, the younger brother of Abdurehim Eysa, believing that Abdurehim Eysa was killed by the Chinese authorities' secret conspiracy, and he refused so-called "suicide case". This paper investigates Abdurehim Eysa's case depend on most recent revealed archive materials and sources. It also emphasizes local Uyghur historians and historical witnesses' narratives, memoirs and historical works.

Keywords: Abdurehim Eysa, Uyghuristan Republic, "Anti-local Nationalist Campaign", Uyghur Elites, Mysterious Death.

Kirish

1. Uyghuristan Ghayisining Qurbani

Abdurehim Eysa 1950-yillarda Uyghur serxillirining Xitay Kommunistlari bilan élip barghan siyasiy küreshliri jeryanida qurbanliq qilin'ghan shekslarning biridir. Abdurehim Eysaning sirliq ölümü 20-esir Uyghur tarixida, bolupmu Xitay kommunistlari Sherqiy Türkistanni idare qilishqa bashlighan deslepki 10 yilda yüz bergen eng paji'elik siyasiy délolarning biri hésablinidu.

Abdurehim Eysaning ölümü 1949-yilidin 1958-yilighiche bolghan jeryanda Uyghur siyasiy serxillirining Xitay Kompartiyesining yuqiri qatlimidikiler bilan élip barghan köp qétimliq siyasiy küreshliri bilan chemberchas baghlan'ghan. Uning 1958-yili 1-ayning 17-küni kéchide Ürumchidiki Tengritagh mehmanxanasining 214-nomurluq yatiqida sirliq rewishte öltürülüşü we etisi chüshtin kéyin Uyghur Aptonom Rayonluq Partkom teripidin "esheddiy yerlik milletchi Abdurehim Eysa jinayetliri pash bolghandin kéyin jazalinishtin qorqup özini öltürilalghan" (URL-1)dep élan qilinishi eyni waqitning özdila köpligen kishilerde türlük gumanlarni peyda qilghan idi.

1940-yildiki Milliy Azadliq Inqilabining dolqunlirida nurghun issiq-soghuqlarni béshidin ötküzgen Abdurehim Eysa wekillikidiki bir ewlad Uyghur serxillirining musteqilliq ghayisi

1949-yilining axiri Xitay kommunistlirining Sherqiy Türkistanni idare qilishi bilen yoqqa chiqidu. Halbuki, wetinining kélechikidin ümid üzmingen Abdurehim Eysa eyni waqitta bashqa sepdashlirigha oxshashla “Xitay Kompartiyesi Stalin rehberlikidiki Sowétler Ittipaqining Ittipaqdash Jumhuriyetlik dölet modélini qobul qilidu. Kelgüside Xitay Kompartiyesi rehberlikidiki Xitay Xelq Jumhuriyitining terkiyide choqum Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurulidu” (KK-1) dégen qarashda idi.

Abdurehim Eysa 1949-yilining axirliridin taki 1958-yilining yanvar éyida hayatidin ayrilghiche bolghan 9 yil jeryanida ilgiri-kéyin bolup, Shinjang Ölkilik Xelq Hökümetining hey’et ezasi, Emgek Nazaritining naziri, Xitay Memliketlik Xelq Qurultiyi Milletler Ishliri Komitétinin mu’awin mudiri, Ili Wilayitining waliysi, Ili Qazaq Aptonom Oblastining mu’awin bashliq qatarliq yuqiri derijilik wezipilerde bolidu. U bu jeryanda izchil türde Xitay Xelq Jumhuriyitining terkiyide Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurush üçün küresh qilidu we bu yolda eng axirida qurban bolidu.

2. Abdurehim Eysaning Nesebi: İli Sultanliqigha Baghlan’ghan Bir Jemet

Abdurehim Eysa 1910-yili¹ hazirqi Qazaqistan Jumhuriyiti Almuta Oblastigha qarashliq Uyghur Rayonining Ghaljat yézisida qol ilkide bar bir halliq a’ilide dunyagha kélidu.

Abdurehim Eysaning ata-bowiliri eslide Sherqiy Türkistanning Aqsu Wilayitige qarashliq Igerchi yézisidin bolup, texminen 19-esirning ikkinchi yérimida Aqsudin Muzdawan arqiliq Ili Diyarigha béríp olturaqlashqan kishilerdin iken. Abdurehim Eysaning ulugh bowisi Yüsüp Paxta öz zamanisida japaliq ishlep, halal emgiki bilen Ili Diyarida igilik tikligen baylarning biri iken. U 19-esirning ikkinchi yérimida Ilida Manju-Xitay hökümraniqigha qarshi qozghilang partlighanda qozghilangchilarni qollighan hemde maddiy jehettin zor yordemde bolghan. Qozghilang ghelibe qilib, Ili Sultanliq qurulghan yillarda u 70-80 éshekke ashliq we túrlük mal-mülüklerni artip, sultanliqning iqtisadiy jehettin qed kötürüshi üçün küch chiqarghan iken.

Elaxan Sultan zamanisigha kelgende Yüsüp Paxtaning bu yordemliri üçün Ili Sultanliq namidin uninggha Ilining Jaghistay qatarliq jaylirini tartuq qilib bergen. Shundaq qilib, Yüsüp Paxta Ilidiki Jaghistay, Qaynuq qatarliq yurtlarning perpa bolushi we awatlishishi üçün muhim rollarni oynaydu.

Abdurehim Eysaning eng kichik inisi Merup Eysaning bayanlirigha qarighanda, Yüsüp Paxtaning oghli Eysa’axun Paxta dewrige kelgende Char Rusiye Iligha basturup kirip, Ili Sultanliqini munqerz qilidu. Sultanliq munqerz bolghandin kéyin, Char Rusiye Armiyesi Ilidiki Taranchilarni mejburiy halda Rusiye tewesidiki Yettesu Rayonigha, bolupmu Ili deryasining töwen éqinidiki déhqanchiliq qilishqa bolidighan jaylarga mejburiy köchüridu. Eysa’axun ene shu qétimliq köch-köchte ata-bowiliri berpa qilghan Ilining Jaghistay yézisidin mejburiy köchürülüp, Rusiye tewesidiki Ghaljatqa makanlishidu. Eysa’axun bu yordimu japaliq ishlep téz muddette Ghaljattiki halliq a’ililerning birige aylinidu shundaqla bu yurtning awatlishishida muhim rollarni oynaydu. U shu yillarda Rusiye tewesidiki meshhur Uyghur bayliridin biri bolghan Welibay Yoldashop bilen

¹ Abdurehim Eysaning tughulghan yili heqqide oxshimighan menbeler mewjut bolup, ukisi Merup Eysa eslimiside 1910-yili tughulghan dep yazidu (URL-1). Shérip Xushtar bolsa Abdurehim Eysaning 1909-yili tughulghanliqini ilgiri süridu (Xushtar, 2003: 341). Uningdin bashqa Abdurehim Eysani 1911-yili tughulghan dégüchilermu bar. Biz bu maqalimizda Merup Eysaning akisi Abdurehim Eysaning tughulghan yili [1910] heqqidiki bayanini emeliyetke uyghun dep qariduq. Chünki buni Sowét Ittipaqining diplomatiye höjjetlirimu testiqlaydu. Yeni Sowét Ittipaqi tashqi ishlar ministérliqi yiray sherq bashqarmisining bashliqi M. Zimyaninning Sowét Ittipaqining Ürümchi we Ghuljida turushluq konsulxaniliri 1958-yili 2-ayning 22-küni Moskwagha yollighan doklatliri اساسida 1958-yili 3-ayning 3-küni Sowét ittipaqi kompartiyesi merkiziy komitéti we Yuri Andropofning namigha yollighan doklatida Abdurehim Eysaning 1957-yili yazda Xitay hej ömikinin mu’awin ömek bashliqi bolup Mekkiye barghanda 47 yash ikenlikini ilgiri süridu. Bu menbege اساسlan’ghanda, eger Abdurehim Eysa 1957-yili 47 yashta bolsa u 1910-yili tughulghan bolidu (URL-2).

birlikte Yettesu rayoni we Ili deryasi boyidiki Uyghur yurtlirida köpligen insha'atlarni berpa qilidu.

Eysa'axunning Yunus, Ilyas we Ibrahimdin ibaret 3 oghli bolup, Abdurehim Eysa kenji oghul Ibrahim a'ilisining ikkinchi perzenti bolup tughulidu. Eysa'axunning Yunus we Ilyas dégen chong oghullirining a'ilisidin yétiship chiqqan sha'ir Hebibulla Yunusof bilen yazghuchi Yüsüp Ilyas kéyinche Qazaqistan Uyghurlirining ataqliq edibleridin bolup qalidu. Eysa'axunning kenji oghli Ibrahim a'iliside jem'iy 10 percent dunyagha kelgen bolup, ular kéyinche Ili diyarining 20-esirdiki siyasiy, ijtimai'iy we medeniyet hayatida muhim rollarni oynaydu (KK-1).

3. Moskwa Yéza-Igilik Inistitutidin Heydelgen "Bayning Balisi"

Abdurehim Eysa bashlan'ghuch bilimini Ghaljat yézisidiki yérin diniy, yérin penniy mektepte alidu. Andin Yarkent shehirige bérip, "Sopi Zerwat" namidiki ottura mektepte oquydu. Bu yillarda Rusiyede Bolshéwiklar Inqilabi yüz bérip, hakimiyet Rus kommunistlarning qoligha ötidu. Pütkül Rusiye, jümlidin Ottura Asiya rayoni ghayet zor siyasiy we ijtimai'iy özgirish dewrige kiridu.

Ösmür Abdurehim Eysa Yarkenttiki "Sopi Zerwat" ottura mektepide oquwatqan yillar Rusiyede Bolshéwiklar hakimiyetni igiligen, Kommunizm idé'ologiyesi Bolshéwiklarning hakimiyet apparati we zorluq küchi bilen Ottura Asiya hem Sibiriyege qeder yéyilghan, gherbiy Türkistandiki Musulmanlar jem'iyiti ghayet zor siyasiy we ijtimai'iy özgirishlerni béshidin köchüriwatan yillar idi.

Bu yillarda Yettesu we Almuta Oblastida yashaydighan Uyghurlar arisidin Abdulla Rozibaqiyéf, Isma'il Tahirof qatarliq tunji ewlad Uyghur kommunistlar bilen Nezerxoja Abdusemet oghli qatarliq tereqqiyperwer serxillar yétiship chiqip, bu zor burulush dewride Uyghurlarning siyasiy teqdiri heqqide izden'gen idi.

Shu yillarda Abdulla Rozibaqiyéf qatarliq serxillarning teshebbusi, dadisi Eysa'axunning qollap-quwwetlishi bilen Yarkenttiki "Sopi Zerwat" ottura mektipini ela netije bien tamamlighan Abdurehim Eysa 1926-yili 16 yéshida Moskwagha oqushqa ewetilidu. 1920-yillarning axirilirida, yeni Abdurehim Eysadin kéyinki qararlarda Moskwagha oqushqa ewetilgen Uyghur oqughuchilar ichide Xrushéf dewride Qazaqistan Kompartiyesining birinchi sékritarliqigha teyinlen'gen Isma'il Yüsüpfomu bar idi.²

Abdurehim Eysa Moskwa Yéza-Igilik Inistitutida oquwatqan yillarda Stalin qozghighan sinipiy küresh dolquni yuqiri keypiyatqa kötürülüp, pütkül Sowét Ittipaqidiki puqralarning sinipiy terkibi ayrilidu shundaqla kolléktiploturush shamili bashlinidu. Bu waqitta Abdurehim Eysaning Ghaljattiki a'ilisi hem dadisining sinipiy terkibi "bay-poméshchik" dep ayrilip, Bolshéwiklar hakimiyetining zerbe bérish nishanigha aylinidu.

A'ilisining sinipiy terkibi Moskwada oquwatqan yash Abdurehim Eysaning oqush hayatighimu qara saye tashlaydu. U Moskwa Yéza-Igilik Inistitutining ikkinchi oqush yiligha chiqqinida, yeni 1927-yili "bay déhqanning balisi" dégen qalpaq bilen mekteptin

² Isma'il Yüsüfov (1914-2005) sabiq Sowét Ittipaqining Qazaqistan Ittipaqdash Jumhuriyitidiki Uyghurlar arisidin yétiship chiqqan siyasiy erbab. U Abdurehim Eysa Moskwadin qaytip kelgendin kéyin, yeni texminen 1929-yaki 1930-yilliri etrapida Moskwadiki yéza-igilik inistitutigha oqushqa ewetilgen. 1934-yili oqush pütürüp Qazaqistan'gha qaytip kelgen. 1940-yili Sowét Qizil Armiyesige qatniship, Miniski Herbiy Akadémiyesini pütürgen. Urush yilliri u Léningrad frontida changghu bataliyonining siyasiy komissari bolup wezipe ötigen we "Lénin ordéni" bilen mukapatlan'ghan. Urushtin kéyin Qazaqistan'gha qaytip kélip, Qazaqistan Kompartiyesining her derijilik organlirida rehbiriy lawazimlarda bolghan. 1962-yilidin 1964-yilighiche Isma'il Yüsüfov Qazaqistan Sowet Sotsiyaslistik Jumhuriyiti Kompartiyesining birinchi sékritari bolghan. Bu dewride u Almuta Oblasti qarimiqida Uyghur Rayonining tesis qilinishi we jumhuriyetlik Uyghur Tiya'terining qurulusi üçün küch chiqarghan.

heydilidu (URL-1). Amalsiz qalghan Abdurehim Eysa Moskwadin yurti Ghaljatqa qaytip kélidu.

U yurtigha qaytip kelgendin kéyin waqtini bikar ötküzme, shu waqittiki bilimlik ziyaliylardin tarixchi we edib Nezerxoja Abdusemet oghli (Uyghur balisi) ni ustaz tutup, edebiyat we tarix öginishke bashlaydu. Ustazi Nezerxoja Abdusemet oghli yash Abdurehim Eysada milletperwerlik idiyesining shekillinishi we edebiy ijadiyetke kirishishide muhim rol oynaydu (URL-1).

1920-yillarning axirlirigha barghanda barghanséri esheddiylisshiwatqan Rus Bolshéwiklirining siyasiy bésimi we mejburiy koléktiplashturush shamili tüpeyli ularning a'ilisidikiler Sowét hakimiyiti astidiki tupraqlarda erkin yashashning mumkin emeslikini chongqur hés qilidu. Bolshéwiklarning kolléktiplashturush siyasetining netijiside acharchiliq bashlinip, minglighan kishiler yurt-makanlirini tashlap terep-terepke qachidu. Uning üstige Abdurehim Eysaning dadisi Eysa'axun'gha "bay poméshchik", "xelq düshmini" dégen qalpaq kiydürölüp, qamaqqa élinidu. Mushundaq ehwalda Ghaljatta dawamlıq yashashning mumkinchiligi qalmaydu. Abdurehim Eysa 1928-yili Sowét Ittipaqi chégrasidin yoshurunche qéchip ötüp, Ili wilayitining Chapchal nahiyesige qarashliq yuqiri Jaghistay yézisidiki taghisining öyige panah tartip baridu. Öz waqtida Ghaljatta Eysa'axunning yaxshiliqini köp körgen kishiler kéyinche uni bolshéwiklar türmisidin qachurup chégradin ötiwélisshigha yadrem qilidu. Shundaq qilip 1928-yilidin 1930-yilighiche bolghan jeryanda ularning a'ilisidikiler türlük yollar bilen Sowét chégrasidin qéchip ötüp, Ilining yuqiri Jaghistay yézisidiki ata-bowilirining makanigha kélip olturaqlisshidu.

4. Uyghur Milliy Ma'aripi Üchün Köygen Yürek

Bu yillarda Abdurehim Eysa ana yurtining zamaniwiyy ma'ariptin tolimu uzaq qalghanliqini, mewjut mekteplerning köpinchisining kona uslubtiki diniy mektepler ikenlikini, awam xelqte pütkül millet gewdisi bilen oyghinish hasil qilish üçün yéngiche zamaniwiyy ma'aripning zörürlikini chongqur derijide tonup yétidu.

U 1930-yilidin bashlap Jaghistayda ilgiri diniy sawat alghan mektep yéshidiki balilarni yighip, bir sinip teshkil qilidu we mexsus penniy dersler ötülidighan yéngiche mektep achidu. Kéyinche bu mektepke yuqir Jaghistay, töwen Jaghistay we Qaynuq yéziliridin balilar qobul qilinip, 6 sinipliq resmii bir mektepke aylinidu. Abdurehim Eysa 1934-yilighiche bu mektepke mudir bolidu (URL-1).

1931-yilidiki Qomul inqilabi we uning tesiride pütkül Sherqiy Türkistan tupraqliri milliy inqilab dolqunigha chömidu. Buning netijiside 1933-yili "April Özgirishi" yüz bérip, Jin Shurénning hakimiyiti ghulaydu. Pursetni ghénimet bilgen militarist Shéng Shisey Uyghur diyarining textige chiqidu. U öz hakimiyitini mustehkemlesh üçün Sowétler Ittipaqi bilen dost bolush, milletler hoquqta barawer bolush we milliy ma'aripni rawajlandurush qatarliq "Alte Büyük Siyaset" ni otturigha qoyup, bir mehel tereqqiyat we tinchliq sho'arini towlaydu. Buning bilen Sherqiy Türkistanning jay-jaylirida milliy oyghinishning perdisi échilip, her millet xelqining milliy aqartish uyushmiliri we sanayi-nepise ömekliri arqarqidin qurulidu. Jay-jaylarda bashlan'ghuch we ottura mektepler, chong sheherlerde gimnaziye we kespiy téxnika mektepliri, Ürümchide Shinjang Inistituti qatarliq aliy mektepler tesis qilinidu.

Mana mushundaq bir qaynam-tashinliq dewrde yashliq bahari urghup turghan Abdurehim Eysa pütün zéhnini yéngi ma'aripchiliq we aqartish ishliqigha béghishlaydu. 1932-yili Jaghistayda yurt qozghilip yéngiche penniy mektep sélish dolquni kütürülidu. Bu waqitta Jaghistayda Ezizem axun, Musa hajim, Zixrulla Xelpe, Sewirdin shangyo, Abdurehim Eysa qatarliq 7 kishilik mektep qurush hey'iti teshkillinidu. Mektepning qurulush layihesini

Abdurehim Eysa ustazi Nezerxoja Abdusemet bilan birlikte tüzüp chiqidu. Mektep quruluşu pütkenidin kéyin uninggha “birlik mektipi” dégen nam bérilidu. Abdurehim Eysa mezkur mektepning tunji oqutquchiliridin biri hem kéyinche mektep mudiri bolidu (Tahir, 2003: 19-20).

1934-yilining axiri Abdurehim Eysa Jaghistaydin Ghulja shehirige yötkilip kirip, awwal “Mutaliye” mektipide, andin “Ümid” mektipide oqutquchi bolup ishleydu. Kéyinche “Hüseyniye” mektipige yötkilidu. Bu mektep “Ghulja Sheherlik 5-mektep” ke özgeritilgendin kéyin, bu mektepning mudiri bolup ishleydu (URL-1; Xushtar, 2003:341-342).

1935-yilidin 1941-yilighiche bolghan jeryan Abdurehim Eysaning Ghulja milliy ma’aripining tereqqiyatigha pütün küchi bilen özini béghishlighan we belgilik ünüm peyda qilghan yillar hésablinidu. Abdurehim Eysa eyni waqitta meripetperwer zat, mektep atilar komitéting ezasi Abdulla Xemidining yardimini qolgha keltürüp, 1941-yili “Ümid” mektipining Ghulja Nowigordtiki 2-shöbe mektipining ornida “Xanim-Qizlar Hüner-Sen’et Mektipi” ni qurup chiqidu. Bu mektepke Abdurehim Eysaning ayali Munjiye xanim mes’ul bolidu (Xushtar, 2003:341-342).

5. Weten İshqidiki Yashliq We Shéng Shisey Türmiside

Shu yillarda Abdurehim Eysa qoligha qelem élip, wetenning hörliki, xelqning oyghinishi shundaqla bilim we ma’arip arqiliq milletni aqartish téma qilin’ghan bir yürüş shé’irlarni yazidu. U yene bu mezkurda bir qisim sehne eserlirini yazidu. Uning eserliri shu yillarda “İli Géziti” we “Shinjang Géziti” ning edebiyat sehpişide “Dertmen” texellusi bilen élan qilinidu. U 1935-yili élan qilin’ghan “Dertmenning Tiliki” namliq shé’irida mundaq dep yazidu:

Oqush, oqush, bilim élish waqti yetti,

Nadan qélip, yem bolushning waqti ketti.

Jan élimge ich sirimni uqturay dep,

Öz-özümni munberlerde qaynatqum bar!

Köngli sunuq miskin halda yatqan elni,

Güdük chélip tang seherde oyghatqum bar.

Söyümlük wetinimning keng qoynida,

İlim yurti, chong mektepler ornatqum bar (URL-1).

1941-yilining axiri Abdurehim Eysa Ürümchige yötkilip bérıp, Ölkilik Qizlar Ottura Mektipide deslep oqutquchi, kéyin mektep mudiri bolup ishleydu. Bu yillarda u Shinjang İnstitutini pütürüp “Shinjang Géziti” ning edebiyat betide ishlewatqan Lutpulla Mutellip we Ürümchi Qizlar Ottura Mektipide oqutquchi bolup ishlewatqan Abdurehim Ötkür qatarliq talantliq yash ziyaliylar bilan yeqin dostlardin bolup qalidu. Shundaqla mekteptiki xizmitidin sirt dawamlıq yéziqchiliq bilen shoghullinip, köpligen shé’irlarni yazidu.

Abdurehim Eysa shu yillarda proza ijadiyiti bilenmu shoghullinidu. Uning shu yillarda yazghan “Tolun” namliq balilar hékayisini edebiyatshunaslar “Uyghur hazirqi zaman edebiyatidiki balilar hékayichiliqining deslepki perdisini achqan eserlerning biri,” dep qaraydu (URL-1).

1942-yili Abdurehim Eysa Shéng Shiseyning mexpiy saqchiliri teripidin Ürümchide qolgha élinip, türmige tashlinidu. Saqchi terep chéqimchilar teminligen uchur boyiche Abdurehim Eysaning shu mezkurda gézitte élan qilghan “Qarlıghach bilen Kepter” namliq meselide

“Shéng Dubenning hakimiyitige daritmilighan” kinaye bar dep qaraydu hemde uni “xeterlik unsur” dep qolgha alidu (URL-1).

Abdurehim Eysa shu qétim qolgha élinip taki Shéng Shisey 1944-yili 9-ayda Uyghur diyardin ketküche bolghan jeryanda türmide yatidu. Shéng Shisey Chongchinggha ketkendin kéyin gomindang hökümiti Wu Jongshinni Shinjang ölkisining re’islikige teyinlep, Ürümchige ewetidu. Wu Jongshin ölke re’isi bolghandin kéyin Shéng Shisey türmide hayat qalghan bir qisim Uyghur, Qazaq we bashqa yerlik millet mebuslirini türmidin chiqirip, weziyetni yumshatmaqchi we Ilida qozghalghan milliy inqilabning yalqunini sülhi yoli bilen öchürmekchi bolidu. Ene shundaq dawalghup turghan weziyette Abdurehim Eysa bir qisim sepdashliri bilen bille türmidin qoyup béridu. Emma uning Ghuljigha qaytishigha ruxset qilinmaydu.

6. “Bahar” Teshkilati We Ürümchining Azadliqi Üchün Teyyarlinish

Abdurehim Eysa türmidin chiqqandin kéyin özi ilgiri ishligen Ölkilik Qizlar Ottura Mektipige mudir bolup ishleydu. Bu mezgillerde weziyet intayin sezgürlüship ketken bolghachqa, Milletchi Xitay (gomindang) da’irilirini Ürümchidiki Uyghur we Qazaq ziyaliylirining Ili terep bilen bolghan munasiwetlirige yéqindin diqqet qilidu. Shu wejedin Abdurehim Eysaning arqisighimu yoshurun qulaq qoyulidu.

1944-yili séntebirde Nilqa taghliridin bashlan’ghan milliy azadliq inqilabining oq awazi Ürümchide nazaret astida turuwatqan Abdurehim Eysa qatarliq yash Uyghur serxillirining qelbini lertzige salidu. Ular inqilab yalqunining tézlik bilen hemme jaylarga tutushishini, milliy azadliq téngining baldurraq étishini arzu qilidu.

1945-yili kirishi bilen Ghuja shehiring azad qilinishi, milliy armiyening ghelebilik jenglerni qilip téz sür’ette sherqqa yürüş bashlishi milletchi Xitay da’irilirini qattiq sarasimgha salidu. Halbuki Ürümchide qapsilip qalghan Uyghur serxilliri bilen jenubi wilayetlerdiki Uyghur yashliri Ilidin bashlan’ghan milliy azadliq inqilabining upuq nurini töt közi bilen kütmeke idi.

Bu waqitta Sowét Ittipaqining Ürümchidiki Konsulxanizmu yer asti pa’aliyetlirini jiddiyleshtürdü. Konsulxanidiki mu’awin konsulni öz ichige alghan birmunche xadimlar Ürümchidiki siyasiy sezgürlüki yoqiri bolghan Uyghur, Qazaq, Tatar we bashqa yerlik milletlarning ziyaliyliri bilen mexpiy körüşüp, ularni yoshurun teshkilat qurushqa, yer asti pa’aliyetlirini rawajlandurushqa, milliy armiyeye kelgüside Ürümchige hujum bashlighanda ichkiy jehettin qozghilip maslshishqa ündeydu.

Seypidin Ezizimu özining “Ömür Dastani” namliq eslimisining 2-tomida 1944-yilining axiridin 1945-yilining bashlirighiche bolghan ariliqta Ürümchide “Xelqchil Yashlar Birleshmisi”, “Xelqchil Inqilabiy Yashlar Azadliq Teshkilati” qatarliq teshilatlar qurulghanliqi, bu teshilatlarining 1949-yili birleshtürülüp, “Inqilabiy Yashlar Teshkilati” bolup qurulghanliqini, bu teshkilatning mes’ullirining Nusret Shehidi, Toxti Qurban qatarliq kishiler ikenlikini tilgha alidu (Ezizi, 1990: 190). Uningdin bashqa Seypidin Ezizi yene 1945-yilining bashlirida Ürümchide yene bir mexpiy teshkilat - “Inqilabiy Yashlar we Ziyaliylar Teshkilati” ning qurulghanliqi we mexpiy küreshlerni élip barghanliqini, bu teshkilatqa eyni waqitta gomindang herbiy mektipidin 18, yerliktin 70 tin artuq yashning ezaliqqa qobul qilin’ghanliqini yazidu (Ezizi, 1990: 191).

Merup Eysa eslimiside Seypidin Ezizi tilgha alghan “inqilabiy yashlar we ziyaliylar teshkilati” ning Ürümchide Abdurehim Eysaning bashchiliqida qurulghan “Bahar” teshkilati ikenlikini ilgiri süridu. U mundaq dep yazidu: “Aqsuda Lutpulla Mutellip bashchiliqida ‘Uchqunlar Teshkilati’ qurulghan waqitta Ürümchide Abdurehim Eysaning bashchiliqida ‘Bahar’ teshkilati qurulup, yoshurun pa’aliyetlirini qanat yayduridu. Bu teshkilat Ilidin bashlan’ghan milliy inqilabning ilhami bilen 1945-yili féwralda qurulidu.

Uning sépige Ürümchi shehiridiki Uyghur, Qazaq, Qirghiz, Özbék, Tatar we Rus millitining wekilliri qatnashqan idi. Bu teshkilatning Ürümchidiki Sowét Konsulxanisining mu'awin konsuli Ruslanof bilen yoshurun alaqlisi bar idi. 'Bahar' teshkilatining rehberlik guruppisida Abdurehim Eysa, Qasimjan Zulyar, Mensur Niyazi, Kenji, Xemid Muqiyt, Isma'il Enweri, Mamut Sedridin we bashqilar bar idi. Teshkilatning asasiy meqsiti xelq ichidiki ilg'har yashlarni ezaliquqa qobul qilip, ularni teshkilleh we terbiyelesh, xelqni oyghitish, partizanliq herikitige teyyarliq qilish, waqti kelgende Ili inqilabchilirigha maslishop ichkiy tereptin heriketke ötüp, Ürümchini Gomindangchilarning qolidin azad qilishni tézlitishtin ibaret idi (URL-1)."

Derweqe, künsayin ashkara boluwatqan arxip matériyalliri Lutpulla Mutellip bashchiligidiki ot yürek yashlar 1945-yilining bashlirida Aqsuda qurghan "Sherqiy Türkistan Uchqunlar Teshkilati" bilen Abdurehim Eysa, Qasimjan Zulyar qatarliq yashlar Ürümchide qurghan "Bahar" teshkilatining Ili inqilabining ilhami we Sowét Konsulxanisining mexpiy körsetmiliri bilen qurulghanliqini körsetmekte. Uning üstige mezkur teshkilatni qurghuchilar bolsun yaki uninggha eza bolghuchilar bolsun, köpinchisi Sowétler Ittipaqi bilen melum munasiwiti bolghan yaki ilgiri Sowétler Ittipaqida oqughan yashlar idi. Xuddi Merup Eysa eslimiside tekitlep ötkendek, bu teshkilatning tüp meqsiti mezkur teshkilatqa eza bolghan Ürümchidiki yashlarni teshkillep waqtinche yer asti pa'aliyetler bilen shoghulinish, ghelibeséri sherqqe qarap ilgirilewatqan milliy armiyeye Ürümchige hujum bashlighanda teshkilat ezaliri ichkiy jehettin qozghilip, Ürümchining baldurraq azad qilinishi üçün küch qoshush idi.

Dégendek "ular éghizche chüshendürüsh, teshwiq wereqliri tarqitish, Ildin yoshurun ewetilgen gézitler bilen 'Sherq Heqiqiti' zhurnallirini tarqitish, düshmenning qoral iskilatiri bilen atxaniliridiki milliy xizmetchilerni qolgha keltürüp, kérek bolghanda shu yerdiki qorallar bilen atlarni élip qéchish teyyarliqini élip baridu. Qisqisi, partizanliq heriketlirining maddiy we meniwiyy teyyarliqliri obdan ishlen'gen idi" (URL-1).

7. "Bahar" Teshkilatining Ashkarilinishi We İkkinchi Qétim Qolgha Élinish

1945-yilining yaz aylirida "Bahar" teshkilati téz sür'ette kéngiyawatqan künlerde Milletchi Xitay (Gomindang) da'iriliri jasuslarning pash qilishi bilen mezkur teshkilatning herikitini bayqap qalidu.

Seypidin Ezizi "Ömür Dastani" namliq eslimisining 2-tomida mezkur teshkilatning qandaq pash bolup qalghanliqi heqqide mundaq dep yazidu: "bu teshkilat 1945-yili 5-ayning bashlirida Gomindang saqchi orunlirigha pash bolup qélip, köpligen asasliq ezaliri gomindang eksiyetchiliri teripidin qamaqqa élin'ghan. Birmunchisi dehshetlik qiynaq azabida öltüriwétilgen. Bu teshkilatning pash bolup qélish jeryani mundaq bolghan: Teshkilatning Abdulla isimlik bir ezasining xa'in ikenliki sézilgendin kéyin, uni öltüriwétish qarar qilin'ghan. Bu wezipe teshkilatning aktip ezaliridin Kenji, Qasim Zulyarof, Isma'il dégen kishilerge tapshurulghan. Ular Abdullani sheher sirtigha bashlap chiqip tapancha bilen atqan. Biraq shu chaghda gheyriy adem kélip qalghanliqtin atquchilar qachqan. Isma'il qorqup kétép özini saqchi idarisige melum qilghan we teshkilat ezalirini pash qilghan. Shuning bilen Kenji, Qasim Zulyarof qatarliq birmunche teshkilat ezaliri qolgha élin'ghan" (Ezizi, 1990: 191-192).

Merup Eysaning bayanlirigha qarighanda, "Bahar" teshkilati qurulup birqanche ay ötmeyla Gomindang saqchiliri mezkur teshkilatning shepisini sézip qalidu hemde mezkur teshkilat ichige Abdulla (Xitayche ismi A Xushu) isimlik bir qulaqni urup kirgüzidu. Abdulla özi igiligen melumatlarni Gomindang amaniq saqlash bashqarmisigha yetküzüp turidu. Shundaq qilip "Bahar" teshkilati we uning ezalirining hayati xewep astida qalidu. Bu ehwalidin Ürümchidiki mexpiy xadimliri arqiliq xewer tapqan Sowét Konsulxanisi mezkur teshkilatning re'isi Abdurehim Eysani kéchide konsulxanigha chaqirtip, ehwalning xeterlik

ikenlikini, Gomindang terepke uchur yetküzgen xa'inni derhal tépip ujuqturiwétishni éytidu. Buning bilen Abdurehim Eysa, Qasimjan Zulyarof, Kenji we Isma'il Enweri qatarliq teshkilatning töt neper اساسliq adimi jiddiy muzakire qilip, xa'in Abdullani qandaq ujuqturiwétish heqqide meslihetlishidu. Axirida Abdullaning gumanini qozghap qoymasliq üçhün bu ishqa yat ademni arilashturmastin uni obdan tonuydighan 3 kishi, yeni Zulyarof, Kenji we Isma'il üçheylen bir terep qilishqa kélidighu. Pilan boyiche ular Abdullani shu küni kechte Qasimjan Zulyarofning öyige méhman'gha chaqiridu. Sorunda uninggha haraq ichküzüp mest qilghandin kéyin "Meremnisaxan dégen dangliq chokanning öyige barimiz" dep élip mangidu. Étiz-ériq boyidiki xilwet bir jaygha kelgende Kenji (bu kishi shu waqitta herbiy xizmetchi bolghachqa yan qurali bar iken) tapanchisini chiqirip Abdullani atidu. Emma del shu waqitta gheyri bir kishining shepisi kélip qalghachqa jiddiyliship qalghan Kenjining kéche qarangghuligida atqan oqi Abdullaning ejellik yérige tegmeydu. Ular üçheylen qéchishqa mejbur bolidu. Yarilan'ghan Abdulla dat-peryat towlap shu kéchisi gomindang saqchi terepke ehwalni melum qilidu. Buning bilen shu kéchisi Ürümchide jiddiy tutqun bashlinidu. Zulyarof bilen Kenji shu kéchisi ehwalning xeterliklikini sézip, su mangidighan süngüch arqiliq Ürümchidiki Sowét Ittipaqining Konsulxanisigha kiriwalidu we panahliq soraydu. Emma Sowét Consulxanisi bu ish ashkarilinip qalsa özlirige paydisizliqini hés qilip, bu ikkeylenni qobul qilmaydu we konsulxanidin chiqiriwétidu. Shu kéchisi tang seherde bu ikkeylen gomindang mexpiy saqchiliri teripidin tutqun qilinidu. Abdurehim Eysa bashliq teshkilatning bahqa اساسliq ezalirimu ikkinchi küni arqa-arqidin qolgha élinidu. Sowét Consulining yüzsizlik qilishi bilen konsulxanidin chiqiriwétilgen Qasimjan Zulyarof bilen Kenji ikkeylen türmide insan qélipidin chiqqan qiynaqlargha duch kélidu hemde wehshiylerche qiynap öltürülidu. Ularning jesiti kéyinche Lyudawandiki kömür kan quduqigha tashliwétidighu. Abdurehim Eysa bashliq "Bahar" teshkilatining bashqa ezaliri taki 1946-yili 6-ayghiche Gomindang türmiside yatidu (URL-1).

1946-yili 6-ayda Ili terep wekilliri bilen Gomindang hökümitining söhbet wekilliri Ürümchide "On Bir Bitim" gha imza qoyup, Shinjang Ölkilik Birlashme Hökümet qurulghanliqini jakarlaydu. Bu waqitta ölkilik hökümetning mu'awin re'isi Exmetjan Qasimi bitim rohigha asasen Gomindang tereptin Abdurehim Eysa bashchiliqidiki "Bahar" teshkilatining türmidiki ezalirini sürüshte qilidu. Seypidin Ezizi "Ömür Dastani" namliq eslimisining 2-tomida bu heqte mundaq dep yazidu: "1946-yili üç wilayet wekilliri Ürümchide Gomindang wekilliri bilen söhbet ötküziwatqanda biz terep ularning ishini sürüshte qilghan idi. Gomindang saqchi jallatliri bu ishtin téniwélish bilen birge 'bundaq ademler türmide yoq' dep turuwélip, Kenje we Qasim Zulyarofni jadu bilen toghrap öltüriwétidu. Emma bashqilargha ziyankeshlik qilishqa ülgürelmigen iken. Jama'et pikrining bésimi we biz terep wekillirining qattiq turushi bilen 'Bitim' din kéyin ularni qoyup bérishke mejbur boldi. Üch Wilayet terepning wekilliri bu teshkilatning ezaliridin Ezizop Qasim, Zulal, Mamutop Qurban, Xemit Iminop, Iminjan, Abdurehim Ömer qatarliq 18 kishini Shixogha ewetip, Milliy Armiyege qatnashturdi. Ular kéyinche Milliy Armiye terkiybide we azadliqtin kéyinki sotsiyalistik qurulus ishlerida zor xizmetlerni qildi" (Ezizi, 1990: 192).

Ejebnerlik shuki, Seypidin Ezizi eslimiside gerche "Bahar" teshkilatining qurulusi, inqilabiy pa'aliyetliri hemde teshkilat pash bolup qalghandin kéyin ezalirining tutqun qilinishi heqqide tepsiliy toxtalghan bolsimu, emma mezkur teshkilatning bashliqi Abdurehim Eysaning ismini peqetla tilgha almaydu.

Halbuki, Merup Eysaning Ottura Asiya Jumhuriyetliridiki shahitlar bilen hemkarliship yazghan eslimiside Gomindang terepning Abdurehim Eysani türmidin boshitishda nahayiti yoqiri shert qoyghanliqini, yeni uni Gomindang Armiyesining 1945-yili 6-ayning 20-künidiki Shixo urushida Milliy Armiyege esirge chüshken générali Li Gawching bilen tégishishni telep qilghanliqini tekitleydu. Derweqe, Exmetjan Qasimining biwasite arigha

chüshüshi bilen Gomindang saqchi da'iriliri Ürümchide Abdurehim Eysani türmidin qoyup bergen küni Ili terepmu Gomindang générali Li Gawchingni shu küni qoyup béridu (URL-1).

8. Exmetjan Qasimi Bilen Birlikte Küresh Qilghan 4 Yil

Abdurehim Eysa ikkinchi qétim türmidin chiqqandin kéyin, Ölkilik Birlashme Hökümet terkiyide Ürümchide wezipe ötewatqan Ili terep wekilliri – Exmetjan Qasimi, Rehimjan Sabirhaji qatarliqlar bilen bille siyasiy sehnidiki küreshni dawamlashturidu.

Shu yili u Ölkilik Birlashme Hökümet teripidin Aqsu wilayitining saylam ishliqigha nazaretchilik qilishqa ewetilidu. Aqsudun qaytip kelgendin kéyin, mu'awin re'is Exmetjan Qasimining ölkilik hökümet yighinida alahide tewsiye qilishi bilen Abdurehim Eysa Shinjang Inistitutining oqutush ishliqigha mes'ul mu'awin mudirliqigha teyinlinidu. Shundin kéyin Abdurehim Eysa Shinjang Inistitutini baza qilip, aliy ma'arip we idé'ologiyehette Gomindangchilar bilen keskin küresh élip baridu. U shu yilliri Ölkilik Birlashme Hökümetning ezasi, qoshumche Temirat Nazaritining naziri bolup wezipe ötewatqan ataqliq inqilabchi we tarixchi Muhemmet'imin Bughrani Shinjang Inistitutining pexriy proféssorliqigha tekliq qilidu hemde oqughuchilargha Uyghur tarixidin léksiye bérishke orunlashturidu (URL-1).

Gerche Mes'ut Sabiri, Muhemmed'imin Bughra we Eysa Yusüp Alptékin wekillikidiki “Üch Ependi” ler guruhi bilen Exmetjan Qasimi wekillikidiki Ili inqilabchiliri otturisida siyasiy idé'ologiyehette we milliy mepkure mesiliside jiddiy ixtilaplar mewjut bolsimu, emma Abdurehim Eysa ikki terep otturidiki munasiwetni tengshesh üçün Muhemmet'imin Bughra bilen yéqin munasiwet ornitidu. U Muhemmed'imin Bughraning 1930-yillardiki milliy inqilabta oynighan roli, tarix we siyaset ilmidiki chongqur bilimi hemde kishilik peziligitge chin dilidin hörmet qilidu.

1947-yili kirishi bilen Gomindang hökümiti bilen Ili terep otturidiki ixtilap chékige yetip, Ölkilik Birlashme Hökümet palech haletke chüshüp qalidu. Shu yili 7-we 8-aylarda Ölkilik Birlashme Hökümette wezipe ötewatqan Ili terep wekilliri arqa-arqidin Ürümchidin ayrilip Ghuljagha kétédu. Exmetjan Qasimining orunlashturushi bilen Abdurehim Eysamu Shinjang Inistitutidiki wezipisini tashlap, Ghuljagha qaytip kélidu.

Abdurehim Eysa Ghuljigha qaytip barghandin kéyin Ili Waliy Mehkimisining bash katipliqliqigha teyinlinidu. 1948-yili 8-ayning 1- küni Ghuljada Exmetjan Qasimi bashchiliqida “Ittipaq” teshkilati, yeni “Shinjangda Tinchliq we Démokratiyeni Himaye Qilish Ittipaqi” qurulghanda Abdurehim Eysa “Ittipaq” merkiziy komitétining bash katipi, memuriyehette bölümining bashliqi bolup saylinidu. U shu yillarda “Ittipaq” merkiziy komitétining re'isi Exmetjan Qasimining xizmitige biwasite yordemleship ishleydu (URL-1).

Bu jeryanda Abdurehim Eysa özining mes'uliyetchanliqi, weten we millitining menpe'etige bolghan sadaqiti shundaqla bu jehette körsetken alahide xizmetliri üçün birinchi derijilik altun médal bilen mukapatlinidu (Xushtar, 2003: 341-342).

1949-yili küzde Sherqiy Türkistanning siyasiy weziyitide dramatik özgirish yüz berip, Exmetjan Qasimi bashchiliqidiki rehberler Ghuljadin sirlig yosunda ayrilghanche qaytip kelmeydu. Shu yili öktebirde Xitay Xelq Azadliq Armiyesining aldin yürer qisimliri Ürümchige tosalghusiz kirip kélidu. Ghuljadiki Sowét Ittipaqining Konsulxanisi bilen Moskwa arqiliq Iliga ewetilgen Xitay Kompartiyesining alaqichisi Déng Lichüning mexpiy orunlashturushi arqisida Seypidin Ezizi yoshurunche ömek bashlap Béyjing sepirige chiqidu. Ilidiki sabiq Sherqiy Türkistan Hökümiti, Milliy Armiyehette we Uyghur xelqining maqulliqi bolmighan, hetta siyasiy sehnidiki zor köpchilik Uyghur serxillirining héchqandaq xewiri bolmighan ehwal astida Seypidin Ezizi Beyjingda Xitay

Kompartiyesining aliy rehberliri bilen körüşüp, Sherqiy Türkistanning teqdirini satidu. U Bèyjingda Xitay Memliketlik Siyasiy Kéngishining yighinigha qatniship, Sherqiy Türkistanning Xitay Kompartiyesining rehberlikidiki Xitay Xelq Jumhuriyitining bir ölkisi bolghanliqini jakarlaydu.

Arqa-arqidin yüz bériwatqan bu sirlig özgirishlerni zadila qobul qilalmighan Abdurehim Eysa bir mezigil köz aldidiki réyalliqtin köngli sowup kétidu. Wetenning teqdiri mesilisi uni qattiq azablaydu. U özining "İttipaq" merkiziy komitétidiki barliq wezipilirini tashlap, Ghuljaning Bulaq Dadamtu yézisidiki qorusigha köchüp chiqidu we jismaniy emgek bilen shoghullan'ghach bir mezigil qattiq oylinidu.

Abdurehim Eysaning nöwette Tashkentte yashawatqan eng kichik inisi Merup Eysa (Gisarof) özining eslimiside akisi Abdurehim Eysaning shu waqittiki rohiy halitini mundaq teswirleydu: "mushu ehwallarning hemmisi ezeldin wetenning musteqilliqini arzu qilip kelgen Abdurehim Eysaning rohiy keypiyatigha éghir tesir qildi. U rohi chüshken halda dawamliq xiyal sürüp yüridighan we kem söz bolup qaldi. Burun Exmetjan Qasimi bilen qoshna bolup olturghan waqitlirida xoshal-xoram yashighan bolsa, emdi Exmetjan Qasimisiz bu qoruda turushni xalimidi. U bu jayni terk étip, bashqa mehellige köchüp ketti. U yéngidin teshkil qilin'ghan Ölkilik Xelq Hökümitining terkiybiga kirgüzölüp, Ürumchige chaqirtilghandimu barghusi kelmidi. Sherqiy Türkistan hökümiti özige békitip bergen Ghuljaning Bulaq Dadamtudiki qoru-jayigha chiqip emgek qilishni yaxshi köridighan bolup qaldi. Shinjang Ölkilik Hökümet re'isi uni Emgek Nazaritining nazirliqigha teyinlep perman chiqirip, qayta-qayta chaqirtqandin kéyinla, u andin Ürumchige bérip öz xizmitini ishleshke kirishti" (URL-1).

9. Ghulja-Ürumchi-Bèyjing Ariliqida: Téngirqash we Tirkirishish

1949-yili 12-ayning 16-küni Wang Jén bashchiliqidiki Xitay Kommunistlirining yétekchilik qilishi bilen Ürumchide Shinjang Ölkilik Xelq Hökümiti qaytidin teshkillinidu. Bu waqitta Ghuljadiki Abdurehim Eysa Shinjang Ölkilik Xelq Hökümitining 25 kishilik hey'itining biri, Xitay Kompartiyesi Shinjang Shöbe Byurosining kandidat hey'iti qilib körsitilidu. Emma u Ürumchige bérishtin köngli sowup, Dadamtuda yétiwalidu. 1950-yilining béshida ölke re'isi Burhan Shehidi Ghuljagha arqa-arqidin télegramma yollap, Abdurehim Eysaning Shinjang Ölkilik Emgek Nazaritining nazirliqigha teyinlen'genlikini, uning derhal Ürumchige kélip wezipisini ötküziwélisini telep qilidu.

Shuningdin kéyinla u Ürumchige bérip, Ölkilik Hökümetning hey'et ezasi, qoshumche Emgek Nazaritining naziri bolidu. Emma u Ili Inqilabi jeryanida yétiship chiqqan Uyghur serxilliri bilen birlikte héch bolmighanda Xitay Xelq Jumhuriyitining terkiyide Uyghuristan İttipaqdash Jumhuriyiti qurush ghayisi üçün küresh qilishqa bel baghlaydu. 1951-yili Ghuljadiki "51 chiler" mejliside otturigha qoyulghan Uyghuristan Jumhuriyiti qurush heqqidiki tekli-pikirler Wang Jén bashchiliqidiki Xitay Kompartiyesi Shinjang Shöbe Byurosi teripidin keskin ret qilin'ghandin kéyin, Abdurehim Eysa Xitay Kompartiyesining Uyghurlargha İttipaqdash Jumhuriyetlik siyasiy salahiyet bermeydighanliqini deslepki qedemde tonup yétidu. Emma u bel qoyuwetmestin Xitay Kommunistliri bilen yenimu ilgililgen halda siyasiy küresh élip bérish, Xitay Kompartiyesi Merkiziy Komitétining bu heqtiki heqiqiy niyitini bilip béqish iradisige kélidu.

1951-yilining axiri Xitay Memliketlik Xelq Qurultiyi Milletler Ishliri Komitétigha Uyghurlardin bir mu'awin mudir teyinlinish teklipi küntertipe qoyulidu. Bu waqitta Wang Jén, Déng Lichün qatarliq Xitay kommunistliri Abdurehim Eysaning İlidin kelgen kadrlar ichidiki milliy iradisi nahayiti küchlük, Xitay kommunistlirigha asanliqche boy bermeydighan biri ikenlikini hés qilip, uni Ürumchi we Ghuljaning muhitidin ayriwétish, bir mezigil Bèyjinggha ewetip uning idiyesini asta-asta özgertish xiyaligha kélidu.

Uzun ötmeyla Abdurehim Eysaning Xitay Memliketlik Xelq Qurultiyi Milletler Ishliri Komitétinin mu'awin mudirligiga teyinlen'genliki heqqide uqturush kélidu. Buning bilen amalsiz qalghan Abdurehim Eysa Ürümchidin ayrilip Bèyjinggha baridu hemde Xitay Memliketlik Xelq Qurultiyi Milletler Ishliri Komitétidiki yéngi wezipisini tapshuriwalidu.

Merup Eysa özining 1951-yilining axiri akisi Abdurehim Eysagha hemrah bolup Bèyjinggha barghanliqini, akisining Xitay Memliketlik Xelq Qurultiyining Milletler Ishliri Komitétida mu'awin mudir bolup wezipe ötigenlikini, özining Bèyjingdiki Milletler Institutigha kirip oqughanliqini tilgha alidu (KK-1).

Abdurehim Eysa Bèyjingda xizmet qilghan deslepki waqitlirida özining xizmet ornidiki ewzellikidin paydillinip, Xitay Kompartiyesining yoqiri qatlimdikilerga Uyghur xelqining arzusini yetküzüsh hemde Xitay Xelq Jumhuriyitining künlüki astida Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurushning mumkinchiligi heqqide izdinishke bashlaydu. Emma uzun ötmeyla u bu wezipining "nami ulgha suprisi quruq" bir mensep ikenlikini, Bèyjingda turup yiraqtiki wetinining kélechi üçün emeliy ish qilishning teslikini chongqur hés qilidu. Shuning bilen u 1952-yili yazda Bèyjingdiki wezipisidin istépa sorap, Ürümchidimu turghusi kelmey udul Ghuljigha qaytip kétidu.

10. Abdurehim Eysa Ghuljidiki "51 chiler" Mejliside

1950-we 1951-yilliri Abdurehim Eysa Shinjang Ölkilik Xelq Hökümitining ezasi, Ölkilik Emgek Nazaritining naziri qatarliq wezipiler bilen Ürümchide turghan bolsimu, emma köpinche waqitlarda Ghuljagha bérilip kélip turidu. Bolupmu Xitay kommunist hakimiyitining künlüki astida Uyghurlargha zadi qaysiy derijidiki aptonomiyé élish mesilisi uning kallisidin zadila néri ketmeydu. Musteqilliq chüshi berbat bolghandin kéyin u Ili Inqilabigha qatnashqan köpligen sepdashliri bilen birlikte héch bolmighanda Xitay Xelq Jumhuriyitining terkiyide Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti quruluşi kérek. Uyghurlarmu xuddi Sowétler Ittipaqining Ottura Asiya rayonidiki Qazaqistan, Özbékistan qatarliq milliy jumhuriyetlirige oxshash Xitay künlüki astida Ittipaqdash Jumhuriyetlik hoquqqa érishishi kérek dégen qarashda idi.

1951-yilining bashlirida Xitay Kompartiyesi Merkiziy Komitéti Uyghur siyasiy serxillirining aptonomiyé heqqidiki qarashlirini bilip baqmaqchi we ularning tomurini tutup körmekchi bolidu. Buning bilen shu yili 3-ayning béshida Xitay Kompartiyesi Merkiziy Komitéti Uyghur diyaridiki bashqarmidin yoqiri derijilik Uyghur kadirlargha "Milliy Tèritoriyelik Aptonomiyeni sinaq teriqiside yolgha qoyush nizami 'layihe' si" namliq höjjet bilen Xitay Kompartiyesi Gherbiy-Shimal Byurosi Milletler Komitétinin "Milliy Tèritoriyelik Aptonomiyeni sinaq teriqiside yolgha qoyush nizami 'layihe' si heqqide pikir élish, tekshürüş programmisini" ni qoshup ewetidu (Li Shéng, 2009: 5-6).

Ilidiki mes'ul rehberiy kadrlar Xitay Kompartiyesi Merkiziy Komitéti teripidin ewetilgen bu höjjet we pikir élish matériyalini tapshurup alghandin kéyin 1951-yili 3-ayning 4-küni Ghulja shehiridiki "Ittipaq" Merkiziy Komitéti Kutupxanisining zalida mejlis achidu. Tarixchi Qehriman Ghojamberdining melumatlirigha qarighanda, yépiq halda échilghan mezkur mejliske "Ghuljadiki milliy kadrlar, ziyaliylar wekilliri, sabiq Sherqiy Türkistan Jumhuriyitining bir qisim xadimliri, Milliy Armiyening ataqliq ofitsérliri, ijtimaiy-siyasiy teshkilatlarınin lidérliri, diniy zatlar we yashlar wekilliri bolup 60 qa yéqin adem qatnishidu. Shu jumladin 5-Korpusning qomandani Léskin, Seydulla Seypullayéf, Es'et Ishaqof, 5-Korpus arqa sep herbiy teminat bölümining bashliqi Resulop, Ili Waliy Mehkimisining bash katipi Yasin Xudaberdi, Ghéni Batur, Faqtix Batur, Jaghda Babalikof, Osman Ziyam, Erde we bashqa her sahediki rehberiy kadrlar we ziyaliylar qatnishidu" (Ghojamberdi, 2013: 18-119).

Shahitlardin Mehmud Parmash, Eset T y p we Hebibulla Mutellip qatarliqlarning tekitlishiche, Ghuljadiki bu mejlisni  chishni "Ittipaq" Merkiziy Komitetining sabiq hey'et ezaliri bilen Ili Wilayitining sabiq waliysi Q y yumbeg Xojanning teshebbus qilganliqi melum (Ghojamberdi, 2005: 678). Y piq  chilghan bu mejliste 12 maddiliq bir tekli-pikir layihesi (beziler 15 maddiliq ikenlikini ilgiri s r du) teyyarlinip, uninggha yighin ishtirakchiliridin 51 kishi imza qoyidu. Uningda asasliqi ikki n gizlik mesile otturigha qoyulghan bolup, biri Uyghuristanning toluq musteqilliqini telep qilish, yene biri Xitay Xelq Jumhuriyitining terkiyibide - Sow tler Ittipaqining Ottura Asiyadiki ittipaqdash jumhuriyetlirige oxshash - "Uyghuristan Ittipaqdash jJumhuriyiti" qurush telep qilinidu. Emma yighin qatnashchiliri keskin muzakirelerdin k yin Uyghuristanning toluq musteqilliq mu'emmasini hazirqi weziyette hem B yjingningmu hem Moskwaningmu qollimaydighanliqini k zde tutup, hazirche Xitay xelq jumhuriyitining terkiyibide Uyghuristan  ch n Ittipaqdash Jumhuriyetlik siyasiy sitatus telep qilish pikride birlikke k lidu (Ghojamberdi, 2013: 120).

S ypidin Ezizi " m r Dastani" namliq eslimisining t xi  lan qilin'mighan 3-tomida bu heqte mundaq dep yazidu: "1951-yili Gherbiy-Shimal Byurosi Milletler Ishliri Komiteti milliy kadrlargha 'aptonomiye toghrisida pikir  lish x ti' d gen bir alaqa x ti tarqatqan idi, j mlidin menmu bu xetni tapshurup alghan idim. Emma men bu xetke h chqandaq jawab qayturmighan idim, ch nki bu mesile x li chongqur oylinidighan bir mesile idi. Ghuljada mushu xetni tapshurup alghan bir qisim mes'ul kadrlar bash qoshup we  z-ara pikirliship, Gherbiy-Shimal Byurosining pikir  lish x tige jawab qayturmaqchi boptu. Bu mejliske wilayet derijilik we uningdin t wen idare derijilik kadrlardin bolup qatnashqan adamlarning sani 51 boptiken. Men bu xewerni shu waqitta Ghuljagha b rip qaytqan Seypullayofnin anglidim. Ular  zlrining Gherbiy-Shimal Byurosigha yazghan jawab x tini Seypullayofqa tapshurghan iken, men xetni k r p nahayiti qattiq narazi boldum. Seypullayofnimu shu mejliske qatnashqanliqi  ch n tenqid qildim."³

Ili Inqilabigha qatnashqan, Sherqiy T rkistan Jumhuriyiti mezgilide Shixo, Ch chek qatarliq jaylardiki saqchi idariliride we Milliy Armiyening herbiy razw tka b l mide xizmet qilghan, emma k yinche Xitay Kompartiyesining Ildiki Uyghur, Qazaq siyasiy serxillirini basturushigha hemkarlashqan Garshabani (Mongghol) "Tarixning Sadasi" namliq eslimiside "51 chiler" mejlisi heqqide mundaq dep yazidu: "Merkez 'Milliy T ritoriyelik Aptonomiye sineq teriqiside yolgha qoyush nizami' bilen Gherbiy-Shimal Byurosi Milletler Ishliri Komiteti teripidin chiqirilghan bu heqtiki pikir  lish x tini qoshup tarqatqandin k yin 1951-yili 3-ayning 4-k ni Ghuljada 51 kishi qatnashqan s hbet yighini  chilidu. Yighinda beziler Merkezning Milliy T ritoriyelik Aptonomiye siyasitige xilap k lidighan xata teshebbuslarni otturigha qoyidu. Men Ildin  r mchige qaytidighan waqtimda Seypullayofning Ghuljadiki '51 chiler' s hbet yighinigha riyasetchilik qilganliqini, yighinda Shinjangda Uyghuristan Jumhuriyiti qurush mesilisining muzakire qilin'ghanliqini anglidim. Ular yighinda asasliqi mundaq 4 t rl k teshebbusni otturigha qoyuptu: (1) Shinjangda Uyghuristan Jumhuriyiti qurush; (2) Xitay Xelq Jumhuriyiti d let gribining asti teripide Uyghuristan Jumhuriyitining gripi bolush; (3) Shinjanggha kirgen Xitay Xelq Azadliq Armiyesini ichkirige qayturup k tish yaki tarqitiw tish, Shinjangning amanliq ishligha Milliy Armiye mes'ul bolush; (4) Xitay Xelq Jumhuriyitining Birlashken D letken Teshkilatida turushluq toluq hoquqluq wekilining q shida Uyghuristan Jumhuriyitining k zetk chi wekili bolush" (Wang Yongqing, 2012: 75-76).

Ghuljadiki bu yighin we yighinda otturigha qoyulghan n gizlik mesililer heqqide hazirghiche qolimizda bar bolghan menbeler mushunchilik. Bu yighinning 1951-yili

³ Seypidin Ezizi, " m r dastani" ( lan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 213-214-betler; B nusxa, 106-107-betler.

échalghanliqi, yighin'ghan 51 kishining qatnashqanliqi yaki yighinda qarar qilin'ghan tekli-pikirler layihesige 51 kishining imza qoyghanliqi seweblik bu yighin Uyghur hazirqi zaman siyasiy tarixida "51 chiler mejlisi" yaki "51 chiler qurultiyi" dep atalghan. Halbuki, tarixiy ehmiyiti zor bolghan bu yighin heqqide hazirgha qeder ashkara bolghan höjjetlik matériyallar we arxiplar yoq. Chünki mezkur yighindin kéyin barliq höjjetler Xitay Teptish organliri teripidin musadire qilin'ghan bolup, hazirghiche teqdiri éniq emes (Ghojamberdi, 2013: 120; Ghojamberdi, 2005: 678).

Undaқта, Ghuljadiki "51 chiler" mejlisige Abdurehim Eysamu qatnashqanmu? Abdurehim Eysaning hazir Tashkentte yashawatqan eng kichik inisi Merup Eysa (Gisarof) bilen élip barghan shexsiy söhbitimizde u akisi Abdurehim Eysaning Ghuljadiki bu mejlisge qatnashqanliqi we mejliste Uyghuristan Jumhuriyiti qurush heqqide keskin pikir bergüchilerning biri bolghanliqini bayan qilidu (KK-1). Seypidin Ezizi, Garshabani we bashqilarning bu heqtiki eslimiliride Abdurehim Eysaning Ghuljadiki "51 chiler" mejliside bar-yoqluqi tilgha élinmighan. Emma 1958-yili 5-ayda Uyghur Aptonom Rayonluq Partkom Ziya Semedi, Ibrahim Turdi we Abdurehim Eysa qatarliq kishilerni "esheddiy yerlik milletchilik" bilen eyiblep chiqarghan höjjetide Abdurehim Eysa "musteqilliq dewasi qilip, wetenning birlikini buzmaqchi bolghan", "Xenzularning yardimisizmu Sotsiyasizm quralaymiz dégen", "Uyghuristan Jumhuriyiti qurushni teshebbus qilghan" degendek jinayetler bilen eyiblen'gen (URL-8). "Shinjang géziti" ning 1958-yili 4-ayning 30-künidiki sanida bésilghan bash maqalide Abdurehim Eysa "esheddiy yerlik milletchilik" bilen eyiblinip, mundaq déyilgen: "Abdurehim Eysa musteqil Uyghuristan réspublikisi yaki Sherqiy Türkistan réspublikisi qurushni teshebbus qilghan" déyilgen (URL-8).

1958-yili 8-ayning 18-küni Sowét Ittipaqining Ghuljada turushluq konsuli Shalunof Uyghur Aptonom Rayonluq Ma'arip Nazaritining naziri Abdulla Zakirof bilen Ghuljada mexpiy söhbetlishidu. Shalunof shu küni Moskwagha yollighan doklatida Zakirofning Uyghur Aptonom Rayonida élip bériliwatqan "yerlik milletchilikke qarshi küresh" ning ichkiy ehwalliri heqqide bergen melumatliri üstide tepsiliy toxtilidu. Zakirofning Ghuljadiki Sowét konsuligha tekitlishiche, Xitay Xelq Jumhuriyitining terki-bide Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurush teshebbusi asastliqi 1951-yili Ghuljada échalghan "51 chiler" mejliside otturigha qoyulghan. 1957-yili mayda Shinjang Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning yighinida "yerlik milletchiler" Uyghuristan Jumhuriyiti qurushtin ibaret sezgür témidin egip ötüp, asastliqi Xitay köchmenlirining Uyghur Aptonom Rayonigha türkümlep köchürülishi, siyasiy, iqtisadiy we herbiy hoquqlarning pütünley Xitay kadrlarning qoligha merkezliship qélishi, "Uyghur Aptonom Rayoni" dégen wiwiskining peqet qeghez yüzide qep qélip, yerlik milliy kadrlarning hoquq merkizidin chetleshtürülgenliki mesilisini köprek tilgha alghan (URL-2). Buningdin köriwélissha boliduki, Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning Abdurehim Eysa üstidin chiqarghan eyibnamisidiki "Uyghuristan Jumhuriyiti qurushni teshebbus qilghan" dégen bayanlar emeliyette Abdurehim Eysaning "51 chiler" mejliside we Uyghur Aptonom Rayoni qurulushtin ilgiri otturigha qoyghan tekli-pikirliridin élin'ghan neqillerdur.

Gerche Abdurehim Eysaning "51 chiler" mejliside konkirét qaysiy mesililerni otturigha qoyghanliqi, némiler dégenliki we qandaq teshebbusta bolghanliqini delilleydighan höjjet we matériyallarni tépish mumkinchiligi bolmighan bolsimu, emma Xitay Kompartiyesining uninggha dönggigen yoqiriqi bir qatar "jinayet" liridin uning 1951-yilidiki "51 chiler" mejliside Uyghuristan Jumhuriyiti qurushning aktip teshebbuschiliridin bolghanliqini texmin qilishqa bolidu.

Seypidin Ezizi eslimiside Wang Jén bashchiliqidiki Xitay Kompartiyesi Shinjang Shöbe Byurosining Ghuljadiki "51 chiler" mejlisi we bu mejliste teyyarlan'ghan aptonomiye heqqidiki tekli-pikirlerge zeherxendilik bilen hujum qilghanliqini yazidu. Bolupmu Wang Jénning chapanni tetür kiyip, Ghuljadiki bu mejlisning qandaq shara'itta échalghanliqini

süştürüp olturmayla, mejlis qatnashchilirini birdek “tetür inqilabchiliq” bilen eyibligenlikini tilghan alidu. Seypidin Ezizi bu heqte mundaq dep yazidu: “Bu jawab xetning umumiy mezmunida aptonomiyeni qandaq emelge ashurushta her xil pikirler otturigha qoyulghan iken, uning toghrisimu, xatasimu hem namuwapiqlirimu bar idi. Pikir bergüchiler Xenzu kadrlarning xataliqini tenqid qilghanda ‘Xenzu kadrlar chiqip ketsun! ...’ dégen pikirlernimu otturigha qoyuptu. Bu elwette toghra bolmighan pikir. Men shu küni Seypullayoftin xetni élip derhal yoldash Wang Jénning qéshigha bardim. Bu mejlisning toghra bolmighanliqini we bezi pikirlerning xata qoyulghanliqini éyttim. Men yoldash Wang Jén’gha: ‘bu yéngi qoyulwatqan mesile bolghachqa hemme ademning pikri oxshash bolup kétishi natayin, buni oyliship baqsaq bolidu,’ dédim. Biraq bir-ikki kün ötmeyla Shöbe Byuroning bir kéngeytilgen mejlisi échildi. Bu mejlis yoldash Wang Jén éytqandek terbiye béridighan mejlis bolmastin, bek sürlük we bek heywetlik bir mejlis boldi. Mejliste Shöbe Byuro teshwiqat bölümi teripidin aldin sözleydighan adem teyyarlap qoyulghan iken. Ular milliy kadrlar bolup, he-désila otturigha sekrep chüshidighan héliqi atalmish aktiplardin iken. Mejliste ‘51 chiler eksiyetchi herikiti’, ‘eksiyetchi tetür inqilabiy heriketke qarshi turush’ dégen söz-ibariler we shu’arlar towlandi. Mejliske qatnashqan kadrlar, bolupmu milliy kadrlar bu ishtin nahayiti hoduqup qaldi. Kéyin men buni sézip qélip söz qildim: ‘Gherbiy-Shimal Byurosining aptonomiye toghrisida pikir sorap yazghan xétige jawab bérish xata emes. Eger Aptonom Rayon qurush ishi toghrisida toghra pikir bolsa bergen yaxshi, chüshenmest in bezi pikirler bérilgen bolsa uninggha chüshendürüş bérilse bolidu. Lékin shu mejliste yaki mejlistin kéyin ayrim kishilarning xata sözlerni qilishi, bolupmu ‘Xenzular chiqip ketsun! ...’ dégendek sözlerni qilishi xata. Shu mejliske qatanashqan mes’ul milliy kadrlarning ashundaq bir qisim sözlerge reddiye bermigenlikimu bir xataliq!...’ dep tenqid qildim. Mejlis shuning bilen ayaqlashti. Men mejlistin kéyin yoldash Wang Jén, yoldash Shü Liching we yoldash Déng Lichün bilen sözleshtim. Men ulargha: ‘bügünki mejlisning keypiyati we mejliste otturigha qoyulghan shu’arlar Ghuljadiki mejlisning emeliyitidin éship ketti. Bu toghra emes, xata qilghan kadrlarni toghra tenqid qilish kérek,’ dégen pikirimni éyttim. Ular méning pikirime körünüshte qoshulghan boldi. Mejlis yenila hoga-süren bilen bir nechche kün échildi.”⁴

Garshabani öz eslimiside 1951-yili 4-ayning 13-künidin 19-künigiche Ürümchi Xelq Meydanidiki gherbiy binada Wan Jénning Shinjang Shöbe Byurosining kéngeytilgen yighinini achqanliqi tilgha alidu. U yighinda Wang Jén, Shü Liching we Déng Lichün qatarliq yoqiri derijilik Xitay kommunistlirining Ghuljadiki “51 chiler” mejlisi we uningda otturigha qoyulghan teklip-pikirlerge qattiq zerbe bergenlikini yazidu. Yighin’gha nazaret derijiliktin yoqiri Xitay kadrlar bilen bashqarma derijiliktin yoqiri milliy kadrlar bolup, jem’iy 225 kishi qatnishidu. Ili Inqilabigha qatnashqan asasiq kadrlarning hemmisi yighin’gha qatnishidu. Aldi bilen Shinjang Shöbe Byurosining ikkinchi sékritari Shü Liching söz qilip, Ghuljadiki “51 chiler” mejliside ottura qoyulghan Uyghuristan Jumhuriyiti qurush toghrisidiki pikirlerning xata bolghanliqini, Xitayning dölet ehwalining Sowét Ittipaqigha oxshimaydighanliqidin wez éytidu. Emma Shü Lichingning sözi tügimeyla Wang Jén otturigha sekrep chushüp: “yéqinda beziler Shinjangda Uyghuristan Jumhuriyiti qurushni otturigha qoyuptu, bu emeliyette wetenning birlikini parchilighanliq shundaqla milletler ittipaqliqigha éghir derijide buzghunchiliq qilghan uchigha chiqqan xata qilmish!” dep warqiraydu. Wang Jén arqidin Ghuljadiki “51 chiler” mejlisige qatnashqan Seypullayofning aldigha kélip bigiz qoli bilen uni körsitip turup zehexendilerche hujum qilidu, andin 5-Korpusning qomandani Léskinni körsitip turup: “sen Junggo Xelq Azadliq Armiyesi 5-Korpusning bash qomandani turup ‘51 chiler’ mejlisige qatnashipsen, bu wetensatquch qilmishtur, buning bedilini töleysen,” dep warqiraydu. Wang Jén yene Milliy

⁴ Seypidin Ezizi, “Ömür dastani” (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 213-214-betler; B nusxa, 107-bet

Armiye kadiririning kiyimidiki ay-yultuzluq kakar we médallarni körsitip turup: “senlarning herbiy kiyimlardiki ay-yultuzluq belge-kakarlar zadi némining ipadisi? Némishqa senlarning herbiy kiyimlardiki ay-yultuzluq belgiler Koriye soqushida esirge chüshken Türkiye eskerlirining herbiy kiyimidiki ay-yultuz bilen oxshaydu?” dep towaydu (Wang Yongqing, 2012: 76-79).

Qehriman Ghojamberdimu Wang Jén bashchiliqidiki Shinjang Shöbe Byurosiing 1951-yili aprilda jiddiy kéngeytilgen yighin chaqirip, Ghuljadiki “51 chiler” mejlisige qatnashqan milliy kadirilarni “bölgünchilik” bilen eyibligenlikini tekitleydu: “Wang Jén 1951-yili 13-apréldin 19-aprélgliche ötküzülgen Xitay kompartiyesi Shinjang Shöbe Byurosining kéngeytilgen mejliside, andin ölkilik birinchi nöwetlik her millet, her sahe wekilliri, shu jumladin Ghuljadiki qurultay ishtirakchilirining qatnashishidiki 225 kishilik (buning ichide 105 neper Xenzu kadir bar) yighinida Uyghurlarning ‘Uyghuristan Jumhuriyiti’ qurush we bashqa teleplirini qet’iy ret qilidighanliqini bildürgen we bu telepke imza qoyghanlarni qattiq tenqidligen. Bir hepte dawam qilghan bu mejliste u ‘51 chiler qurultiyi’ ning qatnashchilirini ‘milletchilik’, ‘eksiyetchilik’, ‘eksil’inqilabchilik’ we ‘wetening birlikini parchilash’ bilen eyibligen” (Ghojamberdi, 2013: 122).

Démek, yoqiriqi bayanlardin köriwélishqa boliduki, 1951-yili 3-ayning 4-küni Ghuljada ötküzülgen “51 chiler” mejlisi we bu mejliste otturigha chüshken Uyghuristan Jumhuriyiti qurush toghrisidiki tekli-pikirler bir aydin kéyinla Wang Jén bashchiliqidiki Xitay kommunistliri teripidin keskin ret qilinidu we qattiq tenqid qilinidu. Ili Inqilabining semerisi bolghan Sherqiy Türkistan Jumhuriyitining hakimiyet mirasliri bilen Milliy Armiyening tizgini Xitay Kommunistlirigha ötküzüp bergen Seypidin Ezimu bu mesilide ara turalmaydu. Bu yighin’gha qatnashqan asasiq Uyghur kadirilar, jumladin Seypullayop, Abdurehim Eysa qatarliq serxillargha chékit urulup, eng axirida 1957-yilining axiri bashlan’ghan “yerlik milletchilikke qarshi heriket” dolqunida ulargha qattiq zerbe bérilidu.

11. Abdurehim Eysa: “Ili Qazaq Aptonom Oblastida Uyghurlarning Orni Qandaq Bolidu?”

1951-yili Ghuljada échilghan “51 chiler” mejliside otturigha qoyulghan Uyghuristan Jumhuriyiti qurush toghrisidiki tekli-pikirler shu waqitning özidila Wang Jén teripidin muressesiz bir shekilde ret qilin’ghandin kéyin Abdurehim Eysa bir mehel qattiq ümidsizlikke chüshidu. Wetening namelum teqdiri uni qattiq azablaydu. Lékin u bu ghayisidin waz kechmey axirighiche élishish iradisige kélidu.

Abdurehim Eysa Xitay Memliketlik Xelq Qurultiyi Milletler Ishliri Komitéting mu’awin mudirligigha teyinlinip Béyjinggha barghandin kéyin Xitay Kompartiyesining yoqiri qatlimidikilerga Uyghur xelqining arzusi we siyasiy iradisini biwasite anglitishqa tirishidu. Emma uzun ötmeyla u bu oyining xata bolghanliqini, Xitay Kompartiyesining yoqiri qatlimidikilerde Xitay tewesidiki milletlerge Sowétler Ittipaqining modéli boyiche Ittipaqdash Jumhuriyet hoquqi bérish xiyalining esla yoqliqini hés qilib yétidu. Shuning bilen u Béyjingdiki xizmitidin istépa sorap, Ürümchidimu ishleshni xalimay udul Ghuljigha qaytip kélidu.

Abdurehim Eysaning inisi Merup Eysa bu heqte mundaq dep yazidu: “Abdurehim Eysa bir mezigil Béyjingdiki bu ‘éti ulugh, suprisi quruq’ lawazimda ishligendin kéyin Béyjingda dawamlıq turghusi kelmidi. U özi söygen Ili Wilayitige qaytip kétép, shu yerde ximzet ishleshni telep qildi. Shundaq qilib u Ürümchidiki Emgek Nazaritining nazirliq wezipesinimu ötküzüp bérıp, Ghuljigha qaytip keldi we Ili Wilayitining waliysi bolup ishleshke bashlidi” (URL-1).

Abdurehim Eysaning Ghuljagha qaytip kelgen waqitliri del Wang Jénning Uyghur diyaridiki ikki yildin artuq rehimsiz hökümranliqi axirlashqan, Xitay Kompartiyesi

Merkiziy Komitėti Gherbiy-Shimal Byurosining ikkinchi sėkritari Shi Jungshün (Shi Jinpingning dadisi) ni Ürümchi we Ghuljagha ewetip, Wang Jėnning “xatalıqlrı” ni tenqıt qiliwatqan shundaqla ziyankeshlikke uchrighan yerlik kadrlarning xizmitini eslige keltürıwatqan bir mezigilge toghra kelgen idi. Xuddi uning inisi Merup Eysa tekitlep ötkendek: “Abdurehim Eysa meyli qaysiy lawazimda ishlididin qet’ıynezer, öz xelqining menpe’etini hemmidin ela bilip, qet’iy qoghdidi. Xitay kelgündilirining menpe’eti bilen yerlik xelqning menpe’eti toqunushup qalghanda u héch ikilenmestin öz xelqining menpe’etini qoghdidi. Sh yillarda yürgüzölgen ‘3 ke qarshi turush’, ‘5 ke qarshi turush’, ‘tetür inqilabchılarnı basturush’ siyasiy heriketliri jeryanda nurghun kishiler naheq qolgha élinip jazagha uchrighan idi. Kėyin ‘xizmetlerni tekshürüp xatalıqlarnı tüzesh’ basquchi yėtip kelgen waqıtta Abdurehim Eysa bu ishqa özi mes’ul bolup, bugunah qamilip naheq jazagha uchrighan nurghunlighan kishilerning türmidin azad bolushigha seweb boldi. Naheq qamalghanlıqi ispatlinip eslige keltürölgen kishilerning qaytidin ishqa orunlishishigha ghemxorluq qildi” (URL-1).

1953-yili Stalin ölgendın kėyin Xitay Kompartiyesi Xitaydiki Az Sanlıq Milletler rayonida yolgha qoyulmaqchi bolghan aptonomiye mesilisidiki axiriqi qararını chiqiridu. Stalin hayat waqtida Xitay Kompartiyesi Merkiziy Komitėti Xitaydiki Az Sanlıq Milletler rayonlirida qandaq bir usul we shekilde aptonomiyeni yolgha qoyush usulini izchil halda keynige sörep kelgen idi. Chünki meyli Maw bolsun yaki Xitay Kompartiyesining bashqa yoqiri derijilik rehberliri bolsun, Stalinning Sowėtler Ittipaqıda yolgha qoyghan Ittipaqdash Jumhuriyetlik Fėdėratsiye modėlini qobul qilmaslıqqa, Xitayda bashqiche bir dōlet sistėmisini turghuzushqa jür’et qilalmighan idi. Emma Stalinning ölüshi bilen Xitay Kompartiyesining yoqiri qatlimidikiler “chong akisi” din kėlidighan bu pisixik bėsimdin qutulidu. Shundaq qilip, Xitay Kompartiyesi aptonomiye mesilide Sowėt Ittipaqining modėlini, yeni Ittipaqdash Jumhuriyet modėlini qobul qilishni ret qilidu.

Mundaqche éytqanda, Xitay Kompartiyesi Xitayda hakimiyetni qolgha alghandın kėyin özining ilgiriki “Fėdėratsiye tüzümidiki Sotsiyaslistik dōlet” qurush programmisidin yėniwalidu. Stalin ölgendın kėyin Xitayda Sowėt Ittipaqining Ittipaqdash Jumhuriyetlik dōlet modėlini yolgha qoymaydighanlıqını tėximu éniq ashkarılaydu. Xitay Kompartiyesi 1922-yili ötküzölgen Ikkinchi Qurultayida Markisizmning milletler mesilisidiki prinsipi boyiche Mongghol, Tibet we Shinjangda aptonomiyeni yolgha qoyidighanlıqi, Fėdėratsiye tüzümidiki dōlet qurush arqiliq Xitaydiki milletler mesilisini hel qilidighanlıqi heqqide programma qobul qilghan idi.⁵ 1931-yili 11-ayda Jungxua Sowėtining birinchi qėtimliq memliketlik wekiller qurultiyida maqullan’ghan “Asasiy Qanun Programmisı” da: “Junggo Sowėt hakimiyiti Junggo tėritoriyesidiki az sanlıq milletlerning öz teqdırini ozi belgilesh hoquqını étirap qilidu,” dėyilgen.⁶ Sowėt Ittipaqi Kompartiyesi Merkiziy Komitėtining sotsiyaslistik dōletlardiki Kommunistlar we Emgekchiler partiyeliri bilen bolghan munasiwetliri bölümining bashliqi Yuri Andropofning 1958-yili 2-ayning 5-küni Sowėt Ittipaqi Kompartiyesi Merkiziy Komitėtigha yollighan “Xitaydiki yerlik milletchilikke qarshi küresh toghrisida” namliq doklatida mundaq dėyilidu: “Xitay Xelq Jumhuriyiti qurulghuche bolghan ariliqta Xitay Kompartiyesi Xitayda Fėdėratsiye tüzümidiki bir dōlet qurudighanlıqını otturigha qoyup kelgen idi. 1945-yili Yen’ende échilghan Xitay Kompartiyesining 7-qurultayida maqullan’ghan nizamnamide: ‘Xitay Kompartiyesi kelgüside Xitayda musteqil, erkin, dėmokratik, birlikke kelgen we qudretlik fėdėratsiyelik jumhuriyet qurush üçün küresh qilidu’ dep belgilen’gen idi. Emma inqilab ghelibe qilghandın kėyin Xitay Kompartiyesi bu heqte héchqandaq zörür éniqlima bermey turup, Fėdėratsiyelik dōlet tüzümini emeldin qaldurdi” (URL-3).

⁵ 《中共中央文件选集》第1册，中共中央党校出版社1989年版，第111页

⁶ 《中共中央文件选集》第7册，中共中央党校出版社1991年版，第775页

Bu heqte Seypidin Ezizimu mundaq dep yazidu: “1954-yilining bashlirida Béyjingda aptonomiye toghrisida muzakire bolghanda bir-birige oxshimaydighan keskin pikirler otturigha qoyuldi. Shuning bilen yalghuz menla emes, bashqa Milliy Rayonlardin kelgenler, mesilen, Ichkiy Monggholiyedin kelgenlermu Ittipaqdash Jumhuriyet qurush tüzümini tekitlidi. Ular mu ashu (Junggo Kompartiyesi) 6-qurultayi 6-yighinining qararini misal qilib körsetti. Shu mejliste Li Wéyxen: ‘bu qarar shu waqitta muzakire qilin’ghan bolsimu, emma kéyin emeldin qalghan idi,’ dep turuwaldi. U yene Junggoning hem Junggodiki milletlarning ehwaligha asasen Junggoda Milliy Téritorialik Aptonomiye tüzümi yolgha qoyuldu. Yoqiridin töwen’giche Rayonluq Aptonomiye, Oblastliq Aptonomiye, Nahiyelik Aptonomiye, kéyinche Milliy Yéza quruldu, dédi. U yene Junggoning dölet ehwalı we milletler ehwalı Sowét Ittipaqigha oxshimaydu. Sowét Ittipaqıda az sanliq milletler 50-60 pirsentkiche teshkil qilidu. Junggoda aran 6 pirsentni teshkil qilidu. Mushu oxshimaydighan shara’itni közde tutush kérek, dédi. Biz Merkezning yoqiriqi yolyorugigha asasen Shinjangda aptonomiyeni yoqiridin töwen’ge qarap teshkil qilish ishigha kiriship kettuq.”⁷

Shundaq qilib, 1953-yilining axiridin 1954-yilining bashlirighiche bolghan jeryanda Uyghur diyarida aptonomiye qurush we uninggha teyyarlıq qilish xizmetliri bashlinidu. Emma Uyghur Diyarida aptonomiye mesilisi Seypidin Ezizi éytqandek yoqiridin töwen’ge qarap emes, belki aldi bilen esasliq yerlik millet bolghan Uyghurlarning aptonomiyesi bir chetke qayrip qoyulup, aldi bilen Qazaq, Qirghiz, Mongghol qatarliq ushshaq milletlarning aptonomiyesi küntertipning béshidin orun alidu.

1954-yilning bashlirida Xitay Kompartiyesi Shinjang Shöbe Byurosi bilen Ölkilik Xelq Hökümiti Qazaq Aptonom Oblasti qurush mesilisini muzakire qilidu. Shu yili 3-ayning axiri Shinjang Shöbe Byurosi Ili, Chöchek we Altay 3 wilayette Wilayet derijilik Qazaq Aptonom Oblasti qurushqa teyyarlıq qilish komitétı qurushni qarar qilidu hemde Qazaq Aptonom Oblastining 1954-yilining axiridin burun qurulup bolushini telep qilidu.

1954-yili 4-ayning 20-künidin 21-künigiche Ürümchidiki Tengritagh méhmanxanisida Qazaq Aptonom Oblasti qurushqa teyyarlıq qilishi yighini échilidu. Yighinda Qazaq Aptonom Oblasti qurushqa teyyarlıq qilish komitétining 50 kishilik hey’et ezaliri saylap chiqilidu. Patixan Sugurbayof teyyarlıq komitétining re’islikige, Li Chüen, Abdurehim Eysa, Enwer Jakulin, Nusipqan Künbay teyyarlıq komitétining mu’awin re’islikke saylinidu. Qurban’ghali Osmanof teyyarlıq komitétining bash katipliqligigha saylinidu. Abdurehim Eysa yene Li Chüen sékretarlıqidiki Qazaq Aptonom Oblasti qurushqa teyyarlıq qilish komitétı partiguruppisidiki 7 kishilik hey’etning biri idi (Osmanof, 1993: 1-10).

Shu mezgillerde Ili Wilayitining waliysi bolup wezipe ötewatqan Abdurehim Eysa shimaldiki 3 wilayette Qazaq Aptonom Oblasti qurushqa teyyarlıq qilish komitétining rehberlik apparatidin orun alghan birdin bir Uyghur idi. U bu jeryanda eger shimaldiki 3 wilayette Qazaq Aptonom Oblasti qurulsu, Ili tewesidiki Uyghurlarning siyasiy orni zadi qandaq bolidu? Ili Wilayiti memuriy jehettin Qazaq Aptonom Oblastigha tewe bolamdu yaki kelgüside qurulidighan Uyghur Aptonom Rayonigha biwasite qaramdu, degen mesililerde keskin talash-tartish qilidu.

Seypidin Ezizi eslimiside bu heqte mundaq dep yazidu: “men Shimaliy Shinjangning köpchiliki, yeni Ili, Tarbaghatay we Altay üç wilayetni Qazaq Aptonom Oblasti qilish, Ilida ayrim wilayet qurush, Atushni qoshup Qirghiz aptonom oblasti qurush kérek, dégen pikirni otturigha qoydum. Méning bu pikirime Uyghur kadrlar qattiq naraziliq bildürdi. Qarshiliq adettikiche emes, hetta nahayiti jiddiy we nahayiti qet’iy boldi. Men ular bilen qayta-qayta söhbet ötküzüp özümning pikirini tekitlep: ‘bashqa milletlergimu yarem

⁷ Seypidin Ezizi, “Ömür Dastanı” (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 166-167-betler; B nusxa 84-85-betler.

qilishimiz kérek, ularni tüzlenglikke chüshürüp déhqanchiliq qildurush kérek. Ularmu zawut qursun, turaqliq mekteplerni qursun, shundaq bolghandila ular Sotsiyalizm yoligha mangalaydu,' dédim. Mesilen, Ili Wilayiti bilen Atush nahiyesini Qazaq we Qirghiz ikki Oblastqa qoshup bérish mesiliside men köprek Uyghur kadirlargha: 'keng qorsaqlar bolushimiz kérek, Shinjangda Uyghurlar asasiqlar chong millet bolghanliqi üçün Az Sanliq Milletlerge köprek yadrem qilishimiz kérek,' dep chüshenche berdim. Kéyin ishlar shundaq boldi."⁸

Bu yerde Seypidin Ezizining Ili Wilayitini Qazaq Aptonom Oblastigha qoshup bérish, Ghuljani Qazaq Oblastining merkizi qilish pikrigé qarshi chiqquchi Uyghur kadirlar kimler idi? Gerche Seypidin Ezizi eslimiside özining bu pikrigé qarshi chiqquchi Uyghur kadirlarning kimlikini ochuq démigen bolsimu, emma Abdurehim Eysaning bularning ichidiki eng asasiqlar kishi ikenliki éniqlar. Chünki bu heqte Seypidin Ezizining pikrigé qarshi turushqa eng hoquqluqlar kishi Abdurehim Eysa idi. Yeni u Ili Wilayitining waliysi bolush salahiyiti bilen üç wilayette Qazaq Aptonom Oblasti qurushqa teyyarliqlar qilish komitétinin mu'awin re'isi hem partigurruppisining hey'et ezasi idi.

Uning üstige 1958-yili 5-ayda Uyghur Aptonom Rayonluqlar Partkom Ziya Semedi, Ibrahim Turdi we Abdurehim Eysalarni "esheddiylar yerliqlar milletchilik" jinayiti bilen eyiblep chiqarghan höjjetimu Abdurehim Eysa qatarlilarning Qazaq, Qirghiz, Monggol, Tunggan qatarliqlar ushshaqlar milletlernin Uyghurlarning Aptonomiyé nésiwisige shérik bolushigha qarshi turghanliqlar alahide tilgha élinidu. Mezkur höjjet mundaqlar déyilidu: "bu éksiyetchi milletchi unsurlar Xenzu kadirlargha hujum qilish we ularni chetke qéqish bilenla qalmastin, belki bashqa millet xelqlirininimu Xenzulargha qarshi turush üçün öz yénigha tartishqa we qutritishqa urun'ghan. Yene bir tereptin, ular bashqa qérindash milletlernimu oxshashla chetke qaqqan we ulargha zerbe bergen. Ular bashqa qérindash milletlernin siyasiylar, iqtisadiylar we medeniyyet jehetlerdin barawerliqlar hoquqlar behriman bolushigha, güllinishige we rawajlinishigha qarshi. Ular bashqa milletlernin Téritoriyelik Aptonomiyeni emelge ashurishighimu qarshi. Ular Shinjangda birqanche rayonlar boyiche Téritoriyelik Aptonomiyenin yolgha qoyulushigha 'töt milyon Uyghur xelqi we ularning tupriqlar Qazaq, Qirghiz we Monggollarning bashqurushigha bölüp bérildi' - dep haqeret keltürdi. Ular Qazaqlarni chetke qéqish üçün 'Uyghuristan' qurulghandin kéyin Qazaqlarni Sowet Ittipaqigha yötkiwétip, u yerdiki Uyghurlarni qayturup kélish xam xiyalida bolghan" (URL-8).

Derweqe, Abdurehim Eysaning 1954-yili Ili Qazaq Aptonom Oblastini qurush jeryanida Shinjang Shöbe Byurosidi Wang Énmaw, Seypidin Ezizi qatarliqlar bilen bolghan muressisiz tartishmiliri, bolupmu Seypidin Ezizining Ili Wilayitini Qazaq Aptonom Oblastigha qoshup bérish, Ghuljani Ili Qazaq Aptonom Oblastining merkizi qilish pikrigé qet'iyliqlar bilen qarshi turushi uning siyasiylar teqidirini shu waqittila belgilep qoyghan idi. Dégendek, 1957-yilining axiri bashlan'ghan "yerliqlar milletchilikke qarshi küresh" dolqunida Abdurehim Eysa Uyghur siyasiylar serxilliri ichidin tunji türkümdé zerbe berilgen nishan'gha aylandi. U Ürümqidiki Tengritagh Méhmanxanisida aylarcho nazaretke élinip özini tekshürüsh we mesile tapshurushqa qistaldi. Axirida "özini öltürwaldi" dégen siyasiylar süyiqest bilen ziyankeshlikke uchrapp hayatini ghayib etti.

12. Abdurehim Eysa: "Uyghur Aptonom Rayonining Achquchi Kimning Qolida?"

Sherqiy Türkistanning üçtin ikki qisim tupraqliri Qazaq Aptonom Oblasti, Qirghiz Aptonom Oblasti, Monggol Aptonom Oblasti, Tunggan Aptonom Oblasti qatarliqlar Aptonom Oblastlarga, hetta Uyghurlar mutleqlar köpchilikni teshkil qilidighan Wilayetlernin bezi

⁸ Seypidin Ezizi, "Ömür Dastani" (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 167-bet; B nusxa, 85-bet.

nahiyeliri bashqa kichik milletlarning Aptonom Nahiyesi qilib bōlup bērilgēdin kēyin nōwet Uyghurlar ūchūn qandaq bir aptonomiyening yolgha qoyulidighanliqigha tirkilidu.

1954-we 1955-yilliri ariliqida Bēyjinggha kōp qētīm qatrap, “Uyghur Aptonomiyesi” ūchūn ōzining tirishchanliq kōrsetkenlikini pesh qilghan Seypidin Ezizi eslimiside mundaq dep yazidu: “1954-yilining aldinqi yērimida men Bēyjingda mejliste boluwatqan kūnlirim idi. Bir kūni yoldash Shi Jungshūn Burhan epēdi bilen ikkimizni ōyige chaqirip, aptonomiye toghrisida bizge yoldash Maw Zēdongning bir yolyoruqini yetkūzdi. Shi Jungshūn bizge: ‘Shinjangning Aptonomiye namini ‘Shinjang Aptonomiyesi’ dēsek qandaq? Bu toghrida re’is Maw Zēdong siler ikkinglarning pikrini soraydu’ dēdi. Bu gep manga nahayiti qattiq tuyuldi. Yene kēlip hem tuyuqsiz hem oylimighan yerdin chiqti. Men derhal jawab bērip: ‘Aptonomiye tagh-deryagha yaki zēmin’gha qarap bērilmeydu, belki milletke qarap bērilidu. Egerde Millet bolmighanda Aptonomiyemu bolmaydu’ dēdim. Men bu sōzni qilghanda mendin biraz naraziliq keypiyat bilinip turatti. Men ōzūmni tutuwēlishqa ilajisiz qalghan idim. Buninggha Shi Jungshūnmu bir nēme dēyelmey hoduqup qaldi. Burhan epēdi: ‘wuy! bu sōzni aldirimay qilsingiz bolatti. Re’is Maw Zēdongning yolyoruqi emesmu, maqul dēyish kērek!’ dēdi. Men achchiqimni Burhan epēdidin aldim: ‘dēsem nēme bolatti! Toghra sōznimu qilghili bolmamdiken? Dēsem, tilimni kēsiwalamdiken!?’ dēdim. Birazdin kēyin men ōzūmni tutuwēlip, yoldash Shi Jungshūn’ge: ‘re’is Maw Zēdong ēgizde turup yiraqni kōridu. U bizdin tēximu etrapliq we keng oylinishi mumkin. Biz re’is Maw Zēdongning yolyoruqini ijra qilimiz. Emma bu mesilide yaxshiraq oylaship baqsaq. ‘Uyghur’ dēgen nam eger Shinjangning Aptonomiyesige qoshulmisa, bu Aptonomiye namini xelqning raziliqidin ōtkūzūsh qiyin bolidu, hetta qarshiliqlar chiqip qēlishi mumkin. Bu pikrimni sizning re’is Maw Zēdonggha yetkūzishingizni hem re’is Maw Zēdongning qayta oylaship bēqishini ōtūnimen,’ dēdim. Ikki kūndin kēyin, Shi Jungshūn yene Burhan ikkimizni chaqirip: ‘re’is Maw Zēdong yoldash Seypidinning pikrigē qoshuldi. Yeni ‘Uyghur Aptonom Rayoni’ dēsek yaxshi bolidiken. Bu sōzūmni Seypidin’ge yetkūzūp qoyunglar dep tapshurdi,’ dēdi. Shuning bilen ūch kūndin buyan oylap-oylap idiyemdin ōtkūzelmigen we qandaq qilishni bilelmigen bu mesile axiri hel boldi. Birnechche kūndin kēyin yoldash Li Wēyxen bilen sōzleshkende, u adem: ‘Shinjangdiki Aptonomiyening nami toghrisida re’is Maw Zēdong sizning pikringizge qoshuldi. Eslide bu ishni manga tapshurgha idi. Men sizning qoshulmaydighanliqingizni bilgenlikim ūchūn bu wezipini ūstūmge ēlishqa razi bolmighan idim. Andin bu wezipini shu yerde Shi Jungshūn’ge tapshurghan idi. Re’is Maw Zēdong axirida yoldash Seypidinning pikri toghra, Shinjang Uyghur Aptonomiye Rayoni dēyilgini tūzūk dep yolyoruq berdi, ‘ dēdi. Shundaq qilib shu boyiche Shinjang Uyghur Aptonom Rayoni quruldi.”⁹

Seypidin Ezizining yoqiriqi bayanliridin kōriwēlishqa boliduki, Xitay kompartiyesi Uyghur diyarining jay-jaylirini parchilap, Uyghurlardin bashqa milletlerge Aptonom Oblast we Aptonom Nahiyē tesis qilghandin kēyin eng axirida Uyghur Diyarida qurulidighan ōlke derijilik aptonomiyening aldigha hetta “Uyghur” dēgen Millet naminimu qoshushni xalimaydu. Seypidin Ezizi bu mesilide Xitay Kompartiyesining aliy rehberi Maw Zēdong we Xitayda Aptonomiye qurush ishlirigha biwasite arilashqan Shi Jungshūn, Li Wēyxen qatarliqlar bilen kōp qētīm sōzlaship, axirida “Shinjang Uyghur Aptonom Rayoni” dēgen namni qolgha keltūrgenlikini eskertip ōtidu.

Shundaq qilib, Uyghur Diyarida 1955-yili 10-ayning 1-kūni Shinjang Uyghur Aptonom Rayoni qurulidu. Wiwiska we lozunkilardiki Xitayche xetler Uyghurche xetning astigha chūshidu. Aptonom Rayonning re’isi, Wilayetlarning waliyliri we nahiyelarning hakimliri Uyghurlardin qoyulidu. Halbuki, Kompartiyē hemmige rehberlik qilidighan Kommunistik

⁹ Seypidin Ezizi, “Ōmūr Dastani” (ēlan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 166-169-betler; B nusxa, 86-88-betler.

siyasiy sistémida Uyghurlardin birinchi qol bashliq qoyulghan her derijilik hökümetler Xitaylardin birinchi qol partkom sékritari qoyulghan her derijilik Partiye Komitétirigha shertsiz boysunidighan ehwal shekillinidu. Mundaqche éytqanda, Aptonomiye hoquqi peqetla qorchaq orun'gha chüshüp qalghan hökümet organlirida ipadilinip, her derijilik Partkomlarni pütünley dégüdek Xitay Kommunistliri kontrol qilidu.

Bu ehwal Abdurehim Eysa qatarliq bir türküm Uyghur serxillirini qattiq ümidsizlendüridu. Ular Ili Inqilabining méwisining bikargha ketkenlikini, minglighan qurbanlarning qéni bedilige qurulghan Shérqiy Türkistan Jumhuriyiti we uning qimmetlik miraslrining nabut bolghanliqini, Xitay Kommunistlirining Uyghurlargha Rus kommunistliri Ottura Asiyadiki qérindash milletlerge bergen Ittipaqdash Jumhuriyetliridek Jumhuriyet hoquqi turmaq, hetta Ölke Derijilik Aptonomiyening achquchinimu bermigenlikini chongqur derijide hés qilishidu.

Buning bilen 1955-yilidin 1957-yilighiche bolghan jeryanda Seypullayof, Es'et Ishaqof, Muhemmet'im in Iminof, Ziya Semedi, Ibrahim Turdi, Abdurehim Eysa, Abdurehim Se'idi, Abliz Qari qatarliq bir türküm siyasiy serxillar túrlük usullarda özlirining narazliqini otturigha qoyidu, ular Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurup, aliy Aptonomiye hoquqini qolgha keltürüş arzusidin waz kechmeydu.

Mana mushundaq bir weziyette Xitay Kompartiyesi Merkiziy Komitéti Xitay boyiche milletler ishliri yighini échip, Xitay Kompartiyesining milletler siyasitini we uning hoquq da'irisiini éniq körsitish, "heddini bilmigen yerlik milletchiler" ge agahlandurush bérish qararigha kélidu.

1957-yili 8-ayning béshida Xitay Memliketlik Milletler Xizmiti Yighini Chingdawda échilidu. Bu yighin'ghan herqaysiy Aptonom Rayonlarning اساسliq milliy rehberliri we herqaysiy ölkilerdiki milletler xizmitige mes'ul kadrlar qatnishidu. Xitay bash minsitéri Ju Énley 8-ayning 4-küni Xitaydiki Milletler mesilisi we Aptonomiye heqqide uzun bir nutuq sözleydu. U yighinida Seydulla Seypullayof we Es'et Ishaqof qatarliqlarning Ittipaqdash Jumhuriyet hoquqi bérish heqqidiki tekli-pikirlirini keskin ret qilib, mundaq deydu: "Shinjang Uyghur Aptonom rRayoni qurulghan waqitta, biz 'Uyghuristan' dégen namni qollinishni qollimiduq. Chünki Shinjangda Uyghurlardin bashqa yene 12 millet yashaydu. 13 milletke 13 'istan' qurup bergili bolmaydu. Shinjang Uyghur Aptonom Rayoni déyilgendikin, 'qalpaq' beribir Uyghurlarning béshigha kiydürüldi emesmu!" (Zhou Enley, 1957; Zhou Enlai 1997).

Abdulla Zakirofning 1958-yili 18-awghust küni Ghuljadiki Sowét Ittipaqi konsuli Shalunufqa ashkarilishiche, Chingdaw Yighinigha qatnashqan Shinjang wekilliri Ju Énleyning bu sözige qoshulmighan hemde özlirining Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurush ghayiside ching turghan. Ular Ju Énleyge: "Qazaqistanda nurghun milletler yashaydu, emma Sowét Ittipaqi hökümiti jumhuriyettiki اساسliq yerlik millet bolghan Qazaqlarni közde tutup, Qazaq Sowét Sotsiyalistik Jumhuriyitini qurdi. Bu jumhuriyettiki bashqa milletler Qazaqistan Ittipaqdash Jumhuriyitining künlüki astida aliy aptonomiyedin teng behriman bolmaqta. Uyghurlar Shinjangdiki اساسliq yerlik millet. Mushu nuqtidin éytqanda, némishqa Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurulsa bolmaydu?" dep so'al qoyidu. Chingdaw Yighinida Shinjang wekilliri qayil bolmighanliqi we Ju Énleyning qarashlirigha narazi bolghanliqi üçün Xitay Kompartiyesi Merkiziy Komitéti Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomgha derhal rayonda "yerlik milletchilikke qarshi heriket" élip bérish heqqide ichkiy yolyoruq béridu (URL-2).

Chingdaw Yighini Seypidin Ezizi Maw Zédonggha hemrah bolup Moskwagha ketken bir mezigilde échilidu. Shunga Uyghur Aptonom Rayonining re'isi bolghan Seypidin Ezizi bu yighin'gha qatnishalmaydu. Abdurehim Eysa bu mezigilde Xitay Memliketlik Hej Ömikining mu'awin ömek bashliqi bolup Se'udi Erebistanigha ketkenliki üçün umu qatnishalmaydu.

Emeliyette Chingdaw Yighini échilishtin burunla Abdurehim Eysa wekillikidiki bir qisim yoqiri derijilik Uyghur serxilliri 1956-yilidiki “Échilip-Sayrash” dolquni we 1957-yilining bashlirida bashlan’ghan “Istil Tüzitish Herikiti” mezzilliride otturigha chiqip, atalmish “Aptonom Rayon”, “Aptonom Oblast” we “Aptonom Nahiyeh” dégenlarning qeghez yüzidiki saxta hoquqlar ikenlikidin shikayet qilghan idi.

Merup Eysa akisi Abdurehim Eysaning 1957-yili mayda, -- yeni uning Xitay Memliketlik Hej Ömikige mu’awin ömek bashliqi bolup chet’elge méngishtin bir ay ilgiri -- Uyghur Aptonom Rayonluq Partkom Ürümchide yoqiri derijilik kadirilargha achqan kéngeytilgen yighinigha qatnashqanliqini, bu yighinda Xitayning milletler siyasiti we saxta aptonomiyesini qattiq tenqid qilghanliqini tilgha alidu (URL-1).

Abdurehim Eysaning bu qétimqi yighinida otturigha qoyghan Xitay Kompartiyesining Uyghur Diyaridiki saxta aptonomiyesi we uning mahiyiti heqqidiki tenqidiy pikirliri Wang Énmaw bashchiliqidiki Xitay kommunistlirining nérwisigha tégidu. Éniqraqini éytqanda, Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning sékritari Wang Énmaw bu qétimqi yighindin kéyin waqit-sa’iti kelgende Abdurehim Eysagha qattiq zerbe bérish we uni közdin yoqitishning pilanini tüzüp qoyidu.

Dégendek, 1957-yili 12-ayning 16-küni Ürümchide échilghan “yerlik milletchilikke qarshi küreshke seperwerlik qilish yighini” da birinchi oq Abdurehim Eysagha étilidu. Uning 1951-yili Ghuljadiki “51 chiler mejlisi” de qilghan sözliridin tartip, taki 1957-yili 5-ayda Ürümchide ötküzülgen “Échilip-Sayrash” yighinida otturigha qoyghan tenqidiy pikirlirigiche bolghan sözlirining hemmisi uning “jinayiti” bolup otturigha qoyulidu.

Abdurehim Eysa 1958-yili 1-ayning otturilirida “özini öltürwaldi” dégen nam bilen süyiqestke uchrup hayatidin ayrilghandin kéyin 1958-yili 4-ayning 30-künidiki “Shinjang géziti” de uni “esheddiyerlik milletchilik” bilen eyiblep bash maqale élan qilinidu.

Maqalide mundaq déyilidu: “Abdurehim Eysa musteqil Uyghuristan Réspublikisi yaki Sherqiy Türkistan Réspublikisi qurushni teshebbus qildi. Kompartiyeghe qarshi haqret sözlirini ishletti. U ‘Partiye chong milletchilarning Xensu bolmighan milletlerni bozek qilishigha yol qoyidighan apparat. Uning siyasiti Xensu emes milletler üçün balayi-apet,’ dédi. Abdurehim Eysa Ziya Semedi, Ibrahim Turdilar bilen til biriktürüp Partiyege qarshi ittitaq tüzdi. U Partiyedin hoquq taliship: ‘achquch kimning qolida?’ dégen mesilini otturigha qoydi. U: ‘Xensular Uyghurlarning yéridiki hemme partiyewiy orunlar we memuriy orunlarni boshatsun, ular igilep turghan orunlar Uyghur we bashqa milliy kadirilargha oküzüp bérilsun. Xensu kadirilar muhim wezipilerni üstige almasliqi kérek, peqet yadremchi rol oynishi kérek, Ularning bolushi milliy kadirilargha putlikashang bolidu, Biz Xensularning yadremisizmu Sotsiyasizm quralaymiz,’ dédi. U yene ‘yerlik milletler Xensular bilen siyasiy, iqtisadiy we medeniyet jehette barawer emes; Uyghurlarning yéridin élin’ghan darametning altiden besh qismi Xensulargha, altiden bir qismi bashqa milletlarning éhtiyajigha serp qilinmaqta. Ishlepchiqirish-qurulush armiyesi dégen néme Uyghurlarning yaxshi yerlirini tartiwaldi. Mundaq shar’aitta Shinjang Uyghur Aptonom Rayoni qurulghini bilen qurulmighinining héch perqi yoq. Biz Xensularin hoquqni bérishini telep qilimiz, eger yene bermise, tartiwélishimiz kérek!’ dep zeher tarqatti” (URL-1).

Shinjang Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning organ metbu’ati bolghan “Algha” zhurnili 1958-yilliq 5-sanida “Ongchi, esheddiyerlik milletchi unsur Ziya Semedi, Ibrahim Turdi we Abdurehim Eysalarning partiyege qarshi eksiyetchi biloki üzül-késil tarmar qilindi” namliq bash maqalisini élan qilidu. Bu maqalida Abdurehim Eysa qatarliq Uyghur serxilliri dehshetlik türde hujum nishani qilinidu. Maqalide mundaq déyilidu: “Abdurehim Eysa Merkezning Milliy Téritorialik Aptonomiyeh siyasitini ‘xata’ dep hujum qilip, ‘Shinjangda Aptonom Rayon, Aptonom Oblast, Aptonom Nahiyelarning qurulghanliqi

bilen qurulmighanliqining héchqandaq perqi yoq' - dédi. U yéne 'achquch kimning qolida ikenlikige qarash kérek' - dédi" (URL-8). Maqalide yene mundaq déyilidu: "Abdurehim Eysa 'Xensular İlini bésiwaldi, Xensularning yardimisizmu biz Sotsiyalizm quralaymiz' - dédi. Ular ötken yili mayda Aptonom Rayonluq Partiye Komitétinin kéngeytilgen yighinida bir muqamda naxsha éytip ot quyruqluq bilen: 'milliy kadirlarda xizmet bar, hoquq yoq', 'Xensular texttin chüshsun', 'barliq aptonom orunlar, hetta herbiy qoshunlar we Partiye komitéti orunliri milliyleshtürülsun' - dep jar saldi" (URL-8).

Derweqe, Aburehim Eysa Xitay Kompartiyesi Uyghur diyarini igilep 6 yildin kéyin aran teslikte tesis qilghan "Shinjang Uyghur Aptonom Rayoni" dégen bu ölke derijilik memuriye organning emeliyette "éti ulugh suprisi quruq" bir saxta aptonomiye ikenlikini, uning achquchining 'aptonomiye' qalpiqi kiydürülgen Uyghurlarning qolida emes, belki Xitay partkom sékretarlırining qolida ikenlikini öz dewridila chongqur derijide tonup yetken idi.

13. Abdurehim Eysa 1957-Yilidiki Hej Sepiride

Abdurehim Eysa 1956-yili Xitay Meliketlik İslam Dini Jem'iyiti ikkinchi nöwetlik komitétinin ezasi bolup saylinidu (URL-4). 1957-yili yazda Xitay Hökümiti Uyghur, Tunggan, Qazaq, Qirghiz qatarliq musulman milletler arisidin tallap chiqilghan 17 kishilik hej ömiki Se'udi Erebanigha ewetidu. Bu Xitay Kompartiyesi hakimiyet béshigha chiqqandin buyan ikkinchi qétim dölet xirajiti bilen hej ömiki teshkillep, Ereban'gha ewetishi idi.

Xitay hökümiti 1956-yili tunji qétim "Junggo Hej Ömiki" ni teshkillep, Burhan Shehidining yétekchilikide Se'udi Erebanigha ewetken bolup, hej pa'aliyiti axirlashqanqandin kéyin mezkur ömek Misir, I'ordaniye, Liwan, Süriye qatarliq Ereban ellirini ziyaret qilghan we Xitay kompartiyesining Xitaydiki musulmanlarga qaratqan diniy siyasetini İslam dunyasigha teshwiq qilghan idi. Dölet xirajiti bilen Hej ömiki teshkillep Se'udi Erebanigha ewetish we Kompartiyening diniy siyasetlirini İslam dunyasigha teshwiq qilish modélini Xitay Kompartiyesi Sowétler İttipaqidin örnék alghan idi.

1957-yili 6-ayda Wu Xongbing ömek bashliqi, Abdurehim Eysa mu'awin ömek bashliqi bolghan Xitay Memliketlik Hej Ömiki Béyjingdin yolgha chiqip, Yünnen, Bérma, Hindistan arqiliq Se'udi Erebanigha yétip baridu. Mezkur ömek jem'iy 17 kishidin teshkil tapqan bolup, ularning ichide Xitay Memliketlik Xelq Qurultiyigha wekil bolghan kishiler bilen diniy sahediki zatlar bar idi (Zhongguo Musilin, 1957).

Eysa Yüsüp Alptékinning "Esir Sherqiy Türkistan üçün" namliq eslime kitabining ikkinchi tomida özining Mekkiye Xitay Hej Ömikining mu'awin ömek bashliqi Abdurehim Eysa we Sherqiy Türkistanliq hajilar bilen tunji qétim uchrishish jeryani heqqide mundaq melumat béridu: "1957-yili 7-ayning 9-küni Hijazda olturaqlashqan Sherqiy Türkistanliq muhajirlardin 12 kishi padishah Se'ud bilen körüshüsh üçün uning Minadiki sariyigha barduq. Méhmanlarni kütiwélishe üçün mexsus teyyarlan'ghan chédirgha kirishimizge qarshi teripimizde Sherqiy Türkistandin kelgen Qizil Hajilardin teshkillen'gen bir Kommunist Hey'etni körduq. Bir haza bir-birimizge ünsüz qariship turghandin kéyin men hemrahim Polat Qadirigha ularni süretke tartiwélishe tewsije qildim. Polat Qadiri qolidiki apparati bilen ularni birqanche parche süretke tartti we arqidinla sükütni buzup ular bilen paranglishishqa bashlidi. Kéyin Polat Qadiri qéshimgha kélip bolghan paranglarni anglatti. Uning déyishiche, u süretke tartiwatqanda ömek bashliqi Abdurehim Eysa uninggha: 'Polat, aldi bilen qéshimgha kélip oltur, andin süretke tartsangmu bolidu,' deytu. Shuning bilen ular arisida parang bashliniptu. Polat Qadiri bu hajilarning kimler ikenlikini, qandaq yollar bilen hejge kelgenlikini, özining Sherqiy Türkistandiki dostliridin kimlarning saq we kimlarning wapat bolghanliqini soraptu. Abdurehim Eysa Sherqiy Türkistanliq hajilarning aldi bilen Xitay paytexti Béyjing shehirige kelgenlikini, u yerdin ayropilan bilen Hindistan arqiliq Qahirege, u yerdin Jiddege kelgenlikini, Misirda tehsil

körgan Abdul'eziz Chinggizxan bilen Türkiyede tehsil körgan Qurban Quday we Haji Yaqup¹⁰ din bashqa pütün sepdashlirining hayat ikenlikini, ismi tilgha élin'ghanlarning öltürülgenlikini, hayat qalghanlardin bir qismining soraq we teqiplerdin kéyin ipadisige qarap hökümet memuriyetliride xizmet bérilgenlikini bayan qilip ötüptü. Polat Qadiri bularni anglap, Abdurehim Eysadin tekrar yene bir qétim körüshüsh imkaniyitining bar-yoqliqini soraptu. Abdurehim Eysa 'tekrar körüshéyli' dep jawab bériptu" (Kul, 2007: 145-146).

Bu qétimlik körüshüshtin kéyin, Eysa Yüsüp Alptékin Minagha toplan'ghan 200 ge yéqin Sherqiy Türkistanliq muhajirlagha xitap qilip: "aldinqi yili Sherqiy Türkistandiki birinchi nomurluq xa'inlardin Burhan Shehidining yétekchilikide tunji qétimlik Kommunist Hajilar ömiki kelgende herqaysingizler ular bilen ayrim-ayrim körüshken idingizler. Bu yil Abdurehim Eysa bashlap kelgen Kommunist Hajilar Ömiki bilen bulturqidek ayrim-ayrim körüshimizmu yaki bir hey'et bolup teshkillinip körüshsek yaxshimu?" dep soraydu. Buning bilen Hijazdiki Sherqiy Türkistanliq muhajirlar arisida jiddiy tartishmilar bolup, bir hey'et saylash qarari élinidu. Muhajirlar arisidin Polat Qadiri, Hamid Haji Qirghiz, Abdulla Qari we Abdurehim Turdi qatarliq 4 kishilik bir hey'et saylap chiqilidu. Mezkur hey'et Abdurehim Eysaning chédirigha bérip, körüshüshni telep qilghanda u Xitay Hej Ömiki terkibide Sherqiy Türkistandin kelgen hajilarni yighip qizghin kütiwalidu. Aburehim Eysa mezkur hey'etke Se'udi Erebistanidiki Sherqiy Türkistanliq muhajirlar bilen yüz körüshkenlikidin memnun bolghanliqini, Eysa ependige özlirining salamini yetküzüp qoyushini, egerde Eysa ependi özliri bilen körüshimen dése, muwapiq peyette körüshüshni xalaydighanliqini bayan qilidu. Buning bilen aridiki jiddiychilik we süküt échilip ikki terep normal paranglishidu. 4 kishilik muhajirlar hey'iti Abdurehim Eysa bashchiliqidiki Sherqiy Türkistandin kelgen hajilargha özlirining 8 yilliq muhajiret hayati dawamida béshidin köchürgenliri we élip barghan pa'aliyetlirini anglitidu. Abdurehim Eysa bashliq wetendin kelgen hajilarmu ularning Erebistanda yaxshi yashawatqanliqidin söyün'genlikini, emma musapirchiliqtiki insanlarning héch bir zaman öz wetinide yashighandek bolmaydighanliqini, eger mumkin bolsa ularning weten'ge qaytip kélishini ümid qilidighanliqini, bu jehette ulargha héch bir teqibning yoqliqini éytishidu (Kul, 2007: 147-148).

1957-yili 7-ayning 10-küni Eysa ependi sepdishi Polat Qadiri bilen Minadin Mekkiye qaytip Xitay Hej Ömiki orunlashqan Misir méhmanxanisigha chüshidu. Shu küni kéchisi Polat Qadiri Abdurehim Eysaning yatigigha kirip birqanche sa'et uning bilen ayrim sözlishidu.

Körüshüsh jeryanida aldi bilen Polat Qadiri weten heqqidiki köpligen so'allarni otturigha tashlaydu. Yeni Xitayning Sherqiy Türkistan'gha 2 milyondek köchmen Xitayni yerleshtürgenliki, Xitay Kompartiyesining néme üçün Sherqiy Türkistan'gha héch bolmighanda Sowét Ittipaqining Ottura Asiya Jumhuriyetliridek namda bolsimu Ittipaqdash Jumhuriyetlik hoquq bermestin, belki ölke derijilik saxta "Aptonomiye" bergenlikini, Sowétler Ittipaqining Sherqiy Türkistandiki tesirini, Milliy Armiyening teqdirining qandaq bolghanliqi, Sherqiy Türkistandiki milliy ma'arip, medeniyet we neshriyatchilik sahelarning heqiqiy ehwali heqqide so'al soraydu. Abdurehim Eysa bu so'allarning bezilirige éhtiyat bilen jawab béridu, bezilirini jawabsiz qalduridu. Arqidin Abdurehim Eysa Polat Qadiridin ularning chet'eldiki hayati we élip barghan pa'aliyetliri heqqide so'al soraydu. Yeni Muhemmed'immin Bughra bilen Eysa Yüsüp Alptékinning qeyerge yerleshkenliki, ularning chet'ellerdiki siyasiy pa'aliyetliri we ularning Teywendiki

¹⁰ Bu yerde Eysa Ependi Haji Yaqupning 1951-yili Xitay kommunistliri teripidin étiwétilgen Chinggizxan Damollam we Qurban Qudaylar bilen birlikte öltürülgenlikini tilgha alidu. Halbuki Haji Yaqup öltürülmigen, belki Abdurehim Ötkür bilen ikkisi teqip astigha élin'ghan. Eysa ependi bu yerde xatalashqan bolsa kérek – aptordin.

Gomindang da'iriliri bilen munasiwitining bar-yoqligi, Türkiyede qanchilik Sherqiy Türkistanliq muhajirning yashaydighanliqi, ularning iqtisadiy ehwali, Koriye urushigha Türkiyedeki Sherqiy Türkistanliq muhajirlarning esker bolup qatnashqan yaki qatnashmighanliqi heqqide so'al soraydu. Bu so'allargha qarita Polat Qadiri chet'ellerde istiqamet qiliwatqan muhajirlarning siyasiy pa'aliyetlarning tüp meqsitining Sherqiy Türkistanning musteqilligini qolgha keltürüş ikenlikini, 8 yilliq muhajirette özlirining Sherqiy Türkistan dewasini xelq'ara jama'etke, jumladin Ereb-Islam dunyasigha belgilik derijide tonutqanliqini, Türkiye, Misir we Se'udi Erebistanidiki Sherqiy Türkistanliq qerindashlarning erkin we hör yashawatqanliqini bayan qilip ötidu (Kul, 2007: 149-165).

Etisi, yeni 1957-yili 7-ayning 11-küni Eysa endi Misir Méhmanxanisining résturanida Abdurehim Eysa bilen yalghuz körüşidu. Bu ularning 1940-yillarda Ürumchide tonushqinidin buyan aridin 8-10 yil ötüp chet'elde tunji qétim bir üstelde yüz körüşishi idi. Eysa endi Abdurehim Eysagha qol bérip, uning bilen Ürumchide tonushqinidin buyan uni wetensöyer bir munewwer dep bilidighanliqini, eger bu qétim ochuq-ashkara we semimiyetlik bilen sözlëshish mumkin bolsa, bu sirning peqet ikkisining arisida qalidighanliqini eskertip ötidu. Abdurehim Eysamu jawaben: "elwette, bolidu, purset tépip uzun sözlësheyli," dep ipade bildüridu. Tamaqtin kéyin Mekkidiki Misir Méhmanxanisining hoylisida Eysa endi Abdurehim Eysani kütidu, emma Abdurehim Eysa tashiqirigha chiqqanda uninggha egiship birqanche Uyghur we Tunggan hajilarmu peyda bolidu. Abdurehim Eysa ularni Eysa endige bir-birlep tonushturup, qéshidiki Uyghur kishining Béyjingdiki Xitay Memliketlik Islam Dini Jem'iyitining üçinchi katipi Abdurahman Hidayow, qalghan ikki Tunggandin birining Hej Ömikining bashliqi Wu Xongbin, yene birining Ma famililik birsi ikenlikini tonushturidu. Etrapida birqanche "qulaq" bolghachqa Abdurehim Eysa wetenning ehwali toghrisida gep qilishtin éhtiyat qilip, Eysa endididin muhajirettiki Uyghurlarning ehwalini soraydu. Eysa endi özlirining muhajirette ötküzgen 8 yilliq hayatida élip barghan pa'aliyetliri we neshir qilghan gézit-zhurnalliri heqqide sözleydu. Abdurehim Eysa: "bu qilghan pa'aliyetliringiz bilen neshriyatliringiz némige yaraydu, kashki?" deydu. Eysa endi bu gepning éytlishidiki meqsetni chüshünüp derhal: "köp ishlargha yaraydu, endim," deydu-de, "men silerge 8 yilliq muhajiret hayatimizni anglattim, emdi siler ötkén 8 yilda Sherqiy Türkistanda bolup ötkén ishlardin bizni xewerdar qilmamsiler?" deydu. Abdurehim Eysa 1955-yili Uyghur Aptonom Rayoni qurulup, Uyghurlargha we bashqa milletlerge muxtariyet bérilgenlikini we her sahede netijiler qolgha kéliwatqanliqini tilgha alidu. Eysa endi uninggha yene so'al qoyup: "muxtariyettin gep achingiz, endim, muxtariyet hoquqi bérilgen bir xelq öz yurtigha milyonlarke köchmen yerleshtürülse, mal-mülki tartiwélinip kolléktiylashturulsa, serxilliri Pan-Türkist, Pan-Islamist, yerlik milletchi, Jang Keyshikning quyruqi we Amérika jasusi dégen töhmetler bilen öltürülse, buninggha néme üçün gep qilalmaydu?" deydu. Abdurehim Eysa öltürülgenlarning qatil we jinayetchiler ikenlikini tekitleydu. Emma Eysa endi: "elwette, öltürülgenler arisidiki Nur Muhemmed, Rozi Muhemmed, Turap qatarliq Gomindang dewridiki sétilghan munapiqlar ölümge layiq déyilgendimu, emma Kommunistlar teripidin öltürülgen Mes'ut Sabiri, Osman Batur, Abdul'eziz Chinggizxan, Qurban Quday we Abdurehim Qilich qatarliq kishilarning gunahi néme idi?" dep soraydu. Buninggha Abdurehim Eysamu, etrapidiki qulaqlarmu jawab bermeydu. Axirida Xitay Hej Ömikining bashliqi Wu Xongbin söz qisturup, Eysa endilarning qorqmastin weten'ge qaytishini, xelq hökümitining ularning chet'eldiki Kompartiyeye qarshi pa'aliyetlirini epu qilidighanliqini, hetta yoqiri derijide emel béridighanliqidin wez éytidu. Eysa endi: "eger bu Kommunizm bizning bilginimizdek we mahiyitini chüshen'ginimizdek bir tüzüm bolidighan bolsa, ularning lughitide epu kelimisi mewjut emestur," deydu. Shuning bilen ularning arisidiki söhbet axirlashidu. Eysa endi bilen Abdurehim Eysaning ayrim bir jayda uzun sözlëshish imkaniyitimu bolmaydu (Kul, 2007: 162-177).

1957-yilliq hej pa'aliyitige Sowét Ittipaqi 22 kishilik bir hej ömiki ewetidu. Bu hej ömikige Ibrahim Kewshek isimlik shimaliy Kafkazliq biri ömek bashliqi bolup beridu. 7-ayning 11-küni Eysa endi birqanche hemrahiliri bilen Ibrahim Kewshek bashchilidiki Sowét hajiliri chüshken méhmanxanigha körüshkili baridu. Ular Ibrahim Kewshek bilen emdila yüz körüshishige üstünki qewettin ikki neper Sowét hajisi peske chüshidu. Ibrahim Kewshek ularni Eysa endige tonushturidu. Eysa endi pursetni ching tutup: "memlikitingizlarning ehwali qandaq?" dep soraydu. Sowét hajiliri: "bizning shimaliy Kafkazning hawasi yaxshi, süyi elwek" dep jawab béridu. Eysa endi ulargha kinaye qilip: "sizlerde hawa we sudin bashqa bir nerse yoqmu?" deydu. Buning bilen Sowét hajilirining zuwani tutulidu (Kul, 2007: 173-174).

Eysa endi eslimiside yene Sowét Ittipaqi hej ömiki bilen Xitay hej ömikidikilarning Mekkidiki pa'aliyetliri we bashqilargha bergén tesirini sélishturup, mundaq dep yazidu: "bu yil hej bahansi bilen Qizil Xitaydin hejge kelgen hajilarning sani 17 neper kishi idi. Bulardin 9 nepiri Sherqiy türkistandin kelgenler, 8 nepiri Xitay musulmanliri (Tungganlarni démekchi) iken. Bu 'Xitay musulmanliri' dégenlerdin bezilirining Xitay jasusi yaki Xitay istighbarat xadimliri ikenlikini texmin qildim. Rastni éytqanda, bir Xitay musulmani bilen bir Xitay jasusini perqlendürush heqiqetenmu qiyin idi. Sowét Ittipaqidin kelgen qizil hajilar shexlarning öyliride yétip-qopup hej tawabitini élip barghan bolsa, Qizil Xitaydin kelgen hajilar Jidde, Mekke we Medinede eng heshemetlik méhmanxanilargha orunlashturulghan idi" (Kul, 2007: 174).

Eysa Yüsüp Alptékin özining eslimiside 1957-yili yazda Mekkiye Abdurehim Eysa we u bashlap barghan Xitay Memliketlik Hej Ömiki terkiqidiki Sherqiy Türkistanliq hajilar bilen körüshüsh jeryani heqqide mushunchilik melumat béridu.

14. "Esheddiy Yerlik Milletchi" Qalpiqi Kiydürülgen Abdurehim Eysa

Abdurehim Eysa 1957-yili 7-ayning axirighiche Xitay Hej Ömikige yétekchilik qilip, Mekke we Medinediki hej pa'aliyetlirini axirlashturup, 8-ayning béshida qaytip kélidu. Abdurehim Eysa hejdin qaytip kelgen waqitta Chingdawda Xitay Memliketlik Milletler Xizmiti Yighini échilip, Xitay bash ministéri Zhou Enlai Xitaydiki Az Sanliq Milletler rayonlirida "Yerlik Milletchilikke Qarshi Heriket" élip bérishning perdisini achqan idi. Xuddi Seypidin Ezizi tekitlep ötkendek, "Chingdaw Yighini emeliyette Yerlik Milletchilikke qarshi küreshke idiyewiy teyyarliq qilish yighini bolghan idi."¹¹

Seypidin Ezizi yene 1957-yili 9-ayda Xitay Kommunistik Partiyesi 8-Nöwetlik Merkiziy Komitétinin 3-omumiy yighini échilghanliqini, bu yighinda yerlik milletchilikke qarshi turush toghrisida qarar qobul qiln'ghanliqini, emma özi bu waqitta Moskwada bolgahchqa bu yighin'gha qatnishalmighanliqini, shu ariliqta Moskwaga kelgen Ulenfudin bu yighinning tepsilatini anglighanliqini yazidu.¹²

Shu yilining axiri Uyghur Aptonom Rayonluq Partkom Wang Énmawning yétekchilikide Ürümchide yerlik milletchilikke qarshi heriket qozghashning teyyarliqini qilidu. 12-aygha kelgende Ürümchide intayin daghdugha bilen yerlik milletchilikke qarshi küreshke seperwerlik qilish yighini yighini échilidu. Meyli Uyghur kadrlar yaki Qazaq kadrlar bolsun, hetta Aptonom Rayonning re'isi Seypidin Ezizimu eyni waqitta bu heriketning bunchilik dehshetlik rewishte élip bérilidighanliqini tesewwur qilalmaydu. Shunga Seypidin Ezizi yighinning keypiyatining intayin sürlük bolghanliqini, Abdulla Zakirof bashchilidiki bir qisim milliy kadrlarning Wang Énmawning perde arqisida turup riyasetchilik qilishi bilen meydan'gha sekrep chushüp, tigh uchini Ili Inqilabi jeryanida

¹¹ Seypidin Ezizi, "Ömür Dastani" (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 214-bet; B nusxa, 108-bet.

¹² Seypidin Ezizi, "Ömür Dastani" (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa 215-bet, B nusxa 108-bet.

yétiship chiqqan bir türküm yoqiri derijilik yerlik kadirlargha qaritishqa bashlighanliqini tilgha alidu.¹³

Del mushu yighinda xuddi aldin kélishiwalghandek Ziya Semedi, Ibrahim Turdi we Abdurehim Eysa, Abdurehim Se'idi we Abliz Qari qatarliq 5 kishi bu dehshetlik siyasiy hujumning birinchi nishani qilinidu. Ulargha birdek "Ongchi", "Esheddiy Yerlik Milletchi", "Tetür Inqilabchi", "Uyghuristanchi", "Xenzulargha qarshi" dégendek qalpaqlar kiydürüldü. Seypidin Ezizi bu heqte mundaq dep yazidu: "Yerlik Milletchilikke qarshi küresh mejlisi barghanche küchiyip birinchi ot Ibrahim Turdi (1914-1971) bilen Abdurehim Eysagha qaritildi. Ularda Yerlik Milletchilik idiyesi éghir idi. Ularni yadro qilish üçün 'Tetür Inqilabchi' dégen nam bilen küresh qilindi. Abdurehim Eysa chidimighanda özini öltürüwaldi."¹⁴

Seypidin Ezizi 1957-yili 12-ayning 16-küni Ürümchide échilghan yerlik milletchilikke qarshi küresh yighinida Abdurehim Eysagha qarita élip bérilghan hujumning tepsilati heqqide héchqandaq melumat bermeydu. Emma Abdurehim Eysaning inisi Merup Eysa yazghan "Abdurehim Eysa ölümünün siri" namliq eslimide bu heqte tepsiliy melumatlar otturigha chiqidu. Eslimidiki munu qurlar diqqitimizni tartidu: "bu heriketke Maw Zédong Béyjingda turup, Déng Shyawping Shi'ende turup biwasite qomandanliq qildi. Heriketning Shinjangdiki qomandani Wang Énmaw özini perding arqisigha yoshurup, Seypidin Ezizini sehnige chiqirip qoydi. U Yerlik Milletchilikke qarshi turush heriketining seperwerlik yighinida Xitaylar teyyarlap bergén 'Yerlik Milletchilikke qet'iy qarshi turup Sotsiyasizmning ulugh ghelibisi üçün küresh qilayli' dégen doklatini oqup, Uyghuristanliq wetenperwerlerge qarshi birinchi oqni étip berdi. Kéyin yighindiki kadirlar Seypidin Ezizining doklatini guruppilargha bölünüp muzakire qildi. Axirida pash qilish we 'Yerlik Miletchilik idiyesi bar' dep qaralghan kadirlar üstidin küresh qilish bashlandi. Abdurehim Eysa qatnashqan guruppida Shinjang Inistitutining mu'awin mudiri Isma'il Héwzullayof¹⁵ mu bar bolup, u esebiylerche chalwaqap, he désila 'Abdurehim Eysada Milletchilik idiyesi bar' dep jar sélip, bashqilar teripidin éytilghan rast-yalghan pikirlerge mehkem ésiliwélip, uni prinsipqa kötürüp tehliil qilip, Abdurehim Eysagha zadila aram bermidi" (URL-1).

Shundaq qilip, shu qétimliq chong yighinda Ziya Semedi, Ibrahi Turdi, Abdurehim Eysa, Abdurehim Se'idi, Abliz Qari qatarliq nazaret derijiliktin yoqiri 5 neper Uyghur kadir nuqta

¹³ Seypidin Ezizi, "Ömür Dastani" (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa 216-bet, B nusxa 109-bet.

¹⁴ Seypidin Ezizi, "Ömür Dastani" (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa 218-bet, B nusxa 110-bet.

¹⁵ Isma'il Héwzullayof (1913-1993) Turpanda tugulghan, 1930-yillardiki milliy inqilabqa qatnaship, Mehmüt Muhitining qoshuni bilen birlikte Qeshqerge barghan. 1935-yilidin bashlap Shéng Shisey hökümiti Sowét Ittipaqigha oqughuchi ewetishke bashlighanda général Mehmüt Muhitining telipi bilen Qeshqerdin 12 oqughuchigha san bérilgen. Bularning ichide Seypidin Ezizi, Seydulla Seypullayof, Ablimit Meqsutof, Isma'il Hewzullayof qatarliq yashlar bar idi. Isma'il Hewzullayof 1937-yili Tashkent dölet uniwersitéti (SAGU) ning Memuriy Hoquq Fakultétini pütürüp weten'ge qaytip kelgendin kéyin ligha teqsim qilinip, Ghuljada uzun mezigil ma'arip saheside oqutquchi we mektep mudiri bolup ishligen. U 1954-yili Shinjang Inistitutining mu'awin mudiri bolup wezipige teyinlinidu. Shu mezigillerde Abdurehim Eysa bilen yéqin dost bolup ötidu. Halbuki, 1957-yilining axirida bashlan'gan "Yerlik Milletchilikke qarshi heriket" te u dosti Abdurehim Eysagha xiyaret qilip, uni "Yerlik Milletchi" dep eyibleydu. Abdurehim Eysa hej sepiridin qaytip kélip Bortala arshangda dem éliwatqanda özige sözlep bergén tepsilatların hemmisini Seypidin Ezizi bilen Wang Énmawgha doklat qilidu. 1957-yili 12-ayning axiri u Ürümchidiki chong yighinda Abdurehim Eysaning "Yerlik Miletchilik" qilmishliridin guwahliq bérup, uning hej mezigilide chet'eldiki "Pan-Türkist" we "Bölgünchi" Eysa Yusüp Alptekin, Polat Qadirilar bilen Mekkiye mexpiy körüşkenlikini, Istanbul Méhmanxanisida Döwlet isimlik Amérika istighbarati üçün ishleydighan bir Qazaq jasus bilen körüşüp, u sowgha qilghan patifon tepsisini weten'ge élip kelgenlikini pash qilghan. Ürümchide turushluq Sowét Ittipaqi bash konsuli Dobashin 1957-yili 20-yanwarda Moskwagha yollighan doklatida 17-yanwar küni kechqurun Ürümchide Wang Énmaw we Seypidin Eziziler bilen körüşkenlikini, Wang Énmawning özige Abdurehim Eysaning "Yerlik Milletchilik jinayetliri" ni uning uzun yilliq dosti, Shinjang Inistitutining mu'awin mudiri Isma'il Hewzullayofning pash qilghanliqini éytip bergénlikini yazidu.

qilinip, küreshke tartilidu. Eslide bir hepte échish pılanlan'ghan "Yerlik Milletchilikke qarshi küresh" yighini keynige sozulup, barghanséri siyasiy keypiyat yoqiri kötürölüp, Abdurehim Eysa üstidiki küresh uda 16 kün dawam qilidu. Bu jeryanda Abdurehim Eysa rohiy we jismaniye jehettin qattiq charchighan bolsimu, emma qet'iy boy bermeydu. U bashtin axiri özining emeliyetni chiqish qilip heq gep qilghanliqini, kompartiyening milletler siyasiti we aptonomiye mesilisi toghriliq ilgiri bergen pikirlirining xata emeslikini tekitleydu.

Merup Eysa akisi Abdurehim Eysaning shu künlerdiki qiyin ehwalini eslep mundaq dep yazidu: "1958-yilining yanvar éyi kirish bilen küresh yighini qizip ketti. Bir Abdurehim Eysaning üstidiki küresh yighini 16 kün dawam qildi. Uning 'özini tekshürüshi' Xitay rehberlirige zadila yaqmidi. Uning 'mesile tapshurushigha yardem qilish' üçün idiyesi qizillashqan Héwolla Sot (Hebibulla Mutellip) ewetildi. Shundimu Abdurehim Eysani bash egdürüş mumkin bolmidi. U shiddetlik boran-chapqunlarda égilmey tik turghan qarighaydek Xitayning qatmu-qat bésimlirigha pisent qilmay béshini tik tutup, meghrur halda turdi. Abdurehim Eysaning meghrurliqidin oghisi qaynighan Xitaylar 'küresh qilish' ning 16-küni küreshni yoqiri pellige kötürüp uni üzül-késil mat qilmaqchi boldi. Uni pash qilish üçün özliri terbiyelep teyyar qilghan partiye aktipi Isma'il Hewzullayofni munberge chiqardi" (URL-1).

Merup Eysaning yézishiche, Isma'il Héwzullayof shu küni munberge chiqip Abdurehim Eysaning hej sepiridin qaytip kelgendin kéyin ozige sözlep bergen gep-sözliirining hemmisini birmu-bir Abdurehim Eysaning aldigha tashlaydu. Eslide Abdurehim Eysa 1957-yili 8-ayning bashlirida hej sepiridin qaytip kelgendin keyin bir mezigil a'ilisini élip Bortala arshanggha dem élishqa baridu. Bu waqitta "Yerlik Milletchilikke qarshi heriket" ni qandaq élip bérishning chotini soquwatqan Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning birinchi sékritari Wang Énmaw Abdurehim Eysaning yéqin dosti, Shinjang Inistitutining mu'awin mudiri Isma'il Héwzullayofni yénigha tartip, uningdin Abdurehim Eysaning hej pa'aliyiti jeryanidiki ish-heriketliri, u yerde kimler bilen körüşkenliki, némiler déyishkenliki shundaqla hej sepiridin qaytip kelgendin kéyin Partiyeye doklat qilmighan mexpiy ishlerini kochilap bilip béqishqa buyruydu. Dégendek, Isma'il Héwzullayofmu a'ilisini élip Abdurehim Eysaning keynidin Bortala arshanggha baridu. Yéqin dostighan ishen'gen Abdurehim Eysa hej pa'aliyiti jeryanida körge-bilgenlirini we bir qisim ichkiy ehwallarni Isma'il Héwzullayofqa sözlep béridu. Aridin birqanche ay ötmeyla Abdurehim Eysa "Esheddiy Yerlik Milletchi" qalpiqi bilen tartip chiqirilghinida uning yéqin dosti Isma'il Héwzullayof yüzidiki niqabini yirtip tashlap, Abdurehim Eysagha shiddet bilen hujum'gha ötidu. U Abdurehim Eysaning hej mezgilide Mekkiye Eysa Yüsüp Alptekin, Polat Qadiri qatarliq "Bölgünchi" we "Pan-Türkist" lar bilen mexpiy körüşkenlikini, qaytashida Dewletbeg dégen Amérika istighabarati üçün ishleydighan bir Qazaq kishi bilen körüşüp, u sowghat qilghan patifon pilastinkisini oghriliqche weten'ge élip kelgenliki qatarliq bir qatar "jinayet" lerni pash qilidu (URL-1).

Isma'il Héwzullayofdin kéyin sözge chiqqan Zahir Sewdanof Abdurehim Eysani qopalliq bilen senlep turup: "sen tordin chüshüp qalghan sinipiy yat unsur, Partiyeye köz boyap kiriwalghan sinipiy düshmensen! Éytqina, hazir Héwzullayof pash qilghan mesilengni némishqa özlükingdin pash qilmaysen? Bu séning Partiyeye ishenmigenliking emesmu? Kallangni silkiwétip bar mesilengni toluq tapshur!" dep birmunche haqaretlik sözlerni qilidu (URL-1).

Abdurehim Eysa üçün Xitay Kommunistlirining süyiqestlik hujumliri emes, belki eng yéqin dostliri we sepdashlirining özige qilghan satqinliqi, bolupmu milletning teqdiri eng qiyin künlerde turuwatqan bir peyette ularning öz millitining menpe'eti üçün emes, Xitay Kompartiyesi üçün ketmen chépishi, téximu éniqraq éyqtanda, ularning tarixning tetür

teripide turushi uni hemmidin bekre azablaydu. Qelbi lexe-lexte bolghan Abdurehim Eysa shundaqtimu ulargha bash egmeydu.

Merup Eysaning eslimisidiki bu bayanlar, yeni Shinjang Inistitutining mu'awin mudiri Isma'il Héwzullayofning dosti Abdurehim Eysani pash qilghanliqi heqqidiki tepsilatların toghriliqi Sowét Ittipaqining Ürümchide turushluq bash konsuli Dobashinning 1957-yili 1-ayning 20-küni Moswagha yollighan doklatidiki bayanlar bilen delillinidu. Dobashinning doklatida bayan qilinshiche, 1957-yili 1-ayning 17-küni kechte u Wang Énmaw bilen Seypidin Ezizini Ürümchidiki Sowét Konsulxanisigha kechlik tamaqqa tekliq qilidu. Ziyapette Wang Énmaw bir aydin buyan Uyghur Aptonom Rayonida qanat yadurulghan "Yerlik Milletchilike qarshi heriket" ning ehwali heqqide Dobashin'gha melumat béridu. Wang Énmaw Yerlik Milletchilik idiyesi we xahishi eng éghir bolghan Uyghur kadrlarning Medeniyet Nazaritining naziri Ziya Semedi, Xelq Ishliri Nazaritining naziri Ibrahim Turdi, Ürümchi Shehiring bashliqi Abdurehim Se'idi, Ili Qazaq Aptonom Oblastining mu'awin bashliqi Abdurehim Eysa, Qeshqer Wilayetlik Memuriy Mehkimining waliysi Iminof, Korla Wilayetlik Memuriy Mehkimining waliysi Tursun Isra'ilof, Ma'arip Nazaritining mu'awin naziri Qurbanof we Jama'et Xewpsizlik Nazaritining mu'awin naziri Eliyé qatarliq kishiler ikenlikini bayan qilidu. U yene Abdurehim Eysaning 16-yanwar kechqurun yatiqigha qaytip shu kéchisi özini öltüriwalghanliqini, uning hej sepiride Türkiyediki Eysa Yüsüp Alptékin bilen mexpiy körüşkenlikini, hej mezigilde uning yene Dewletbeg isimlik Amérika jasusi bilen körüşkenlikini, bu Qazaq kishining 2-dunya urushida Gérmanlarga esirge chüshken Sowét eskiri ikenlikini eskertip ötidu. Axirida Wang Énmaw Abdurehim Eysaning hejdin qaytip kélip Amérika jahan'girlikini maxtaydighan gep-sözlerni qilghanliqini, 'Amérika yardem qilghanliqi üçün Erebe döletliri musteqil boldi' dégenlikini, 'Amérikaliqlar bolghanliqi üçün Ereblarning ehwali Shinjangdiki milletlerdin köp yaxshi' dégenlikini eskertip ötidu. Wang Énmaw axirida Abdurehim Eysa toghriliq yoqirida déyilgen ehwallarning hemmisini Abdurehim Eysaning yeqin dosti, Shinjang Inistitutining mu'awin mudiri Isma'il Héwzullayofning pash qilghanliqini tekitlep ötidu (URL-5).

15. Abdurehim Eysaning Sirlig Ölümü

1958-yili 1-ayning 15-küni Abdurehim Eysa üstidin élip béirilghan küresh yighinining keypiyati yoqiri pellige kütürüldu. Wang Énmaw perde arqisida turup "öz yéghida öz göshini qorush" taktikisi boyiche bir qisim Uyghur kadrlarni Abdurehim Eysagha qarshi séhnige chiqiridu. Uyghur Aptonom Rayonining re'isi Seypidin Ezizi Abdurehim Eysa mesiliside qandaqtur sirlig bir xil pozitsiyede bolidu. U küresh yighinida Iminopni "Yerlik Milletchi" dep tartip chiqirishni tosqan, uni qoghdighan bolsimu, emma Ziya Semedi, Ibrahim Turdi we Abdurehim Eysalargha kelgende ara turalmaydu, süküt qilidu, hetta ularda "Yerlik Milletchilik idiyesi éghir" dep tenqid qilidu (URL-2).

Shu küni Abdurehim Eysaning dosti Isma'il Héwzullayof bilen Zahir Sewdanof Abdurehim Eysagha qarshi shiddetlik hujum we tenqid élip baridu.

Kechqurun yighin axirlashqanda Abdurehim Eysaning keypiyati birdinla özgiridu we yürüki mujup aghrishqa bashlaydu. U qattiq rohiy bésim tüpeylidin charchaydu. Merup Eysa akisining shu künidiki ehwali heqqide mundaq dep ayzidu: "mushu xildiki yala-töhmetler bilen achchiq haqaretler tesir qildi bolghay, yighin axirliship yataqqa chiqip kétiwatqanda Abdurehim Eysaning yürüki mujup aghrishqa bashlaydu. U kariwitigha yételmey daq polning üstide olturup qalidu. Bashqilar uni yölep turghuzup kariwitigha yatquzup qoyidu" (URL-1).

Bu mezigilde bashqa Wilayet we Oblastlardin Ürümchige kélip yighin'gha qatnishiwatqan kadrlar Uyghur Aptonom Rayonluq hökümet qarimiqidiki Tengritagh Méhmanxanisigha orunlashturulghan iken. Merup Eysaning bayan qilishiche akisi Abdurehim Eysa Ili Qazaq

Aptonom Oblastining bashliqi Jaghda Babalikof bilen bille Tengritagh Méhmanxanisining 2-qewet 214-nomurluq yataqigha orunlashqan iken.

1958-yili 1-ayning 16-küni Abdurehim Eysa üstidiki küresh yighini guruppilargha bölünüp élip bérilidu. Bu küni yighin axirlashqanda Abdurehim Eysa charchighanliqtin birdinla halsizlinip kétidu. Yighin riyasiti Abdurehim Eysaning etisi, yeni 1-ayning 17-küni özining “Yerlik Milletchilik idiyesi bilen qilghan qilmishliri” ni chong yighinda toluq tapshurushini telep qilidu.

Abdurehim Eysa yighindin kéyin harghin halda yatiqigha qaytip chiqidu. Bu waqitta Uyghur Aptonom Rayonluq Siyasiy-Qanun Bashqarmisining bashliqi, qoshumche Jama’et Xewpsizliki Nazaritining naziri Enwer Jakulin Jaghda Babalikofni öyige tekliq qilidu. Enwer Jakulin Jaghdagha Chöchektin soqum gösh ekeldürgenlikini, öyige bille béríp méhman bolushni éytidu, halbuki u Jaghda Babalikof bilen bir yataqta yétiwatqan Abdurehim Eysani tekellup yüzisidin bolsimu öyige bérishqa tekliq qilmaydu. Sel ongaysizlan’ghan Jaghda Babalikof yataqdishi Abdurehim Eysagha bille béríp kélishni éytidu, emma Abdurehim Eysa “mijezim yoq, men dem alay” dep yataqta qep qalidu.

Shu kéchisi Jaghda Babalikof yataqqa qaytip kelmeydu. Abdurehim Eysa özi yalghuz yataqta qep qalidu. “etisi, yeni 1-ayning 17-küni seherde bashqa yataqlarning ishiki échilghan bolsimu, emma 214-nomurluq yataqning ishiki échilmaydu. Kishiler heyran bolushup, ishik aldigha toplishidu. Bu waqitta Héwzulla Sot (Hebibulla Mutellip), Abdurehim Eysaning bajisi Refiq Baychurin (Tatar), Aptonom Rayonluq Teptish Mehkimisning bashliqi Barat Isma’il we bashqa kishiler peyda bolidu. Ular ishikni tartip béqip échilmighandin kéyin ishikni buzup kiridu. Qarisa Abdurehim Eysa özining kariwitida yotqanni üstige him yépip ongdishigha yatqan iken. Ular yotqanni échip qarisa kékirketke 3 qétim pichaq sürülgen (bir pichaq kanay bilen qizil’onggechni késip yulun’gha béríp taqashqan) iken. Kökrek bilen qorsaq qismigha 7 qétim pichaq urulghan bolup, Abdurehim Eysa jem’iy 10 qétimliq pichaq zerbisi bilen éghir jarahetlinip öltürülgen iken. Bu xewerni anglap Wang Énmaw, Seypidin Ezizi, Muhemmet’imin Iminof, Jaghda Babalikof, Qaldibay we bashqilar kirip ehwalni körüptü. Wang Énmaw: ‘bu ish yaman boptu, bu ehwal qet’iy mexpiy tutulsun, hazirche héchkim bilmisun,’ dep yolyoruq béríp chiqip kéliptü” (URL-1).

Béshidin ni-ni issiq soghuqlar ötkén, hem Shéng Shiseyning hem Gomindangning bolup ikki qétim türmide yatqan, shunche murekkep tarixiy dewrlerde kökrek kériq tik turghan Abdurehim Eysa bu qétimliq siyasiy herikette rastinla bésimlarga berdashliq bérelmidimu? U qandaqlarche hayatini inkar qilish usuli bilen özini öltüriwalidu?

Merup Eysaning bayan qilishiche, “shu küni yataqlarni we yighin zalini sürlük jimjitliq basidu. Wang Énmaw bilen Seypidin Ezizi yérím kün ‘küresh’ ni toxtitip qoyup, perde arqisida bezi orunlashturushlarni élip baridu. Teyyarliq ishliri puxta ishlen’gendin kéyin shu küni chüshdin kéyin kadirlar yighin zaligha chaqirtilip töwendikiler resmii jakarlinidu: (1) Esheddiy ongchi we yerlik milletchi Abdurehim Eysa Partiye aldidiki éghir gunahi üçün jazalinishtin qorqup, ötkén kéche özini öltüriwalghan; (2) Abdurehim Eysa ötkén yili Junggo Hej Ömikige mu’awin ömek bashliqi bolup Se’udi Erebastianigha barghanda chet’elde yürgen esheddiy milletchi Muhemmet’imin Bughra we Eysa Yüsüp Alptékinler bilen mexpiy körüşken hem ular bilen til biriktürgen. Bu mesile pash bolghandin kéyin u qorqup kétép özini öltüriwalghan; (3) Abdurehim Eysa özini öltüriwélishe aldida ikki parche xet yézip qaldurghan. Xetning biri Ghuljidiki ayali Munjiyege, yene biri Aptonom Rayonning mu’awin re’isi Muhemmet’imin Iminofqa yézilghan. Iminofqa yézilghan xette özi Partiyege kirgen bolsimu, emma idiyesining Partiyege kirmigenlikini, zor xataliq ötküzgenlikini, Partiyege yüz kélelmigenliki üçün bu yolni tallighanliqini bayan qilghan. Chong yighinda bu ikki parche xet köpchilikke oqup bérilgen” (URL-1).

Shundaq qilib, Uyghur Aptonom Rayonluq Partkom Abdurehim Eysaning sirliq ölümünü “özünü öltürilwalghan” dégen höküm bilen köpchilikke élan qilidu. Ürümchidiki Sowét Ittipaqining bash konsuli Dobashinmu 1-ayning 20-künü Moskwagha yollighan doklatida Wang Énmawning özüge “Abdurehim Eysa özüni boghuzlap öltürilwélis usuli bilen hayatini axirlashturghan. U 1957-yili yazda Junggo Hej Ömijkini bashlap Mekkiye barghanda bölgünchi Eysa Yüsüp Alptékin bilen mexpiy körüshken. Mekkiye Dewletbeg isimlik bir Qazaq kishi bilen yoshurun körüshken bolup, bu kishi Amérikada terbiyelen’gen jasus iken. Bu mesililer pash bolghandin kéyin Abdurehim Eysa öz jianyetliridin qorqup özüni öltürilwalghan. Shinjang Uyghur aptonom rayonluq partkomning yerlik milletchilikke qarshi küresh yighinigha qatnishiawatqan kadrlar birdek Abdurehim Eysaning özüni öltürilwélisining uning Partiyege qarshi herikitining ochuq ipadisi, dep hésablidi,” dégenlikini bayan qilidu (URL-5).

Weqedin kéyin Ili Qazaq Aptonom Oblastining birinchi sékritari Jang Shigong mexsus ayropilan bilen Ghuljagha bérip, Ili kadrlar bilen her sahe serxillirigha yighin échip, Abdurehim Eysaning ölümünü uqturidu hemde Ghuljada birer weqe chiqip qélishning aldini élish üçün teyyarliq xizmetlirini ishleydu. Arqidin Abdurehim Eysaning jesiti mexsus ayropilan’gha sélinip, Ili Qazaq Aptonom Oblastliq Ottura Xelq Sot Mehkimisining mu’awin bashliqi Héwolla Sot (Hebibulla Mutellip) we Uyghur Aptonom Rayonluq Teptish Mehkimisining bashliqi Barat Isma’illarning hemraliqida 1-ayning 20-künü Ghuljagha élip bérilidu.

Ili xelqi bu tuyuqsiz kelgen ölüm xewiridin hang-tang qalidu. Ghulja shehiri matem qayghusigha chömidu. Xuddi shuningdin 9 yil awwal, yeni 1949-yili küzde Exmetjan Qasimi bashliq Sherqiy Türkistan Jumhuriyiti rehberlirining sirliq “ayropilan weqesi” de qaza qilghanliq xewiri kélip 6 aydin kéyin jesetliri Ghuljagha ayropilan bilen élip kelin’ginidek, 1957-yilining axiri Ghuljidin saq halette Ürümchidiki yighin’gha chaqirtilip kétilgen Abdurehim Eysaning qan’gha boyalghan jesiti 1958-yili 1-ayning 20-künü ayropilan bilen Ghuljagha élip kelinidu.

Bu waqitta Ghuljada birer weqe yüz bérishidin qattiq endishe qilghan Ili Qazaq Aptonom Oblastining birinchi sékritari Jang Shigong, Uyghur Aptonom Rayonluq Xelq Teptish Mehkimisining bashliqi Barat Isma’il we Ili Qazaq Aptonom Oblastliq Ottura Xelq Sot Mehkimisining mu’awin bashliqi Hewolla Sot (Hebibulla Mutellip)¹⁶ qatarliqlar jiddiy bash qoshup, Abdurehim Eysaning jesitini daghdughisiz hem jama’etni qatnashturmayla tézdin yerlikke qoyuwétishni qarar qilidu. Ular Ili Oblastliq Jama’et Xewpsizliki Bashqarmisigha qarashliq saqch küchlirini ishqa sélip, Ghuljadiki Abdurehim Eysaning öyi jaylashqan qoru we mehellini qattiq nazaret astigha alidu. Abdurehim Eysaning kigizge yögelgen jesitini qorusidiki kömürxanigha solap, héchimning jesetni körüshige yol qoymaydu. Hetta Héwolla Sot: “Abdurehim Eysa esheddiy milletchi xa’in, uning ölükinu achmay, yumay, xeqni yighip namizini chüshürmey tézrek kömiwétinqlar!” dep buyruq chüshüridu (URL-1).

Héwolla Sot Abdurehim Eysaning a’ilisi we uruq-tughqanlirigha qanchilik bésim qilmisun, Ili oblastliq J. X. Bashqarmisining bashliqi Li Guangching qanchilik heywe körsetmisun,

¹⁶ Hebibulla Mutellip-1954-yili Ili Qazaq Aptonom Oblasti qurulghanda Oblastliq Ottura Xelq Sot Mehkimisining mu’awin bashliqi bolghan. Ghulja xelqi arisida uning “Hewolla Sot” degen leqimimu bolghan. Merup Eysaning bayan qilishiche, bu kishi 1957-yili 12-ayda bashlan’ghan “Yerlik milletchilikke qarshi küreshke seperwerlik yighini” mezigilide Abdurehim Eysani “mesile tapshurush” qa qistap éghir bésimlarni körsetken. 1958-yili 17-yanwarda Abdurehim éysa öltürülgendin kéyin Wang Énmawning yolyoruqi boyiche Abdurehim Eysaning jesitini Ghuljagha apirip tézlikte depne qiliwétish ishgha mes’ul bolghan. Ghuljada Abdurehim Eysaning miyitini depne qilishda uning uruq-tughqan we yéqinlirigha bésim qilip, weqeni dawrang qilmasliq, jama’etni chaqirmasliq belgilimisini chiqarghan. 1960-yillarning bashlirida Sowét Ittipaqigha chiqip ketken. U kéyinki ömrini Almuta ötküzgen (URL-1).

Ghulja xelqide k t r lgen naraziliq keypiyati we jama'et pikrining b simi netijiside axiri Oblastliq da'iriler Abdurehim Eysaning miyitini musulmanlarning  l m uzitish qa'idisi boyiche yuyup, k penlep, namizini ch sh r p yerlikke qoyushqa ruxset qilishqa mejbur bolidu. Emma depne murasimigha jama'etni qatnashturmasliq, peqetla biwasite uruq-tughqanlirining qatnishishi bilen t zdin yerlikke qoyush shert qilinidu.

M yit k m rxanidin  yge y tk p kirilip, yuyush we k penlesh  ch n  chilidu. Bu waqitta m yit yuyghuchilar bilen Abdurehim Eysaning q rindashliri  stide turup jesetni k ridu we hang-tang qalidu. Yeni Aburehim Eysaning kanay qismigha 3 q tim pichaq s rkelgenlikini, k krek we qorsaq qismida 7 orunda pichaq urulghan jarahet izining barliqini, tigh urulghan jaylarga paxta tiqip qoyulghanliqini k ridu. Shundila ular Abdurehim Eysaning " zini  lt riwalghan" bolmastin, belki qandaqtur bir wehshiylerche s yiqestning qurbani bolghanliqini bilidu. Merup Eysa shu waqittiki ehwalni eslep, mundaq dep yazidu: "bu dehshetlik menzirini k r p, biz q rindashlarning k zlimizdin yash qurumidi. K z yashlirimiz bilen murdini yuyup, tazilap k penliduq. Andin namizini ch sh r p, Altunluqtiki qebristanliqqa  lip chiqtuq. Merhumning depne murasimigha qatnishish shunchilik cheklendiki, kishiler a'ilimizge k lishkimu j r'et qilalmidi. Munjiye hedining kichik dadisi Sidiq Ablayari merhumning jinaza namizigha qatnishish  ch n Siyasiy K ngeshtin ruxset soridi, Siyasiy K ngesh Oblastliq Partiye Komit tidin ruxset  lip bergendin k yinla andin qatnishalidi... Merhumning nezir-chiriqimu peqetla uruq-tughqan, qewmi-q rindashlirining qatnishishi bilen h chbir daghdughisiz, jimjitliq ichide tamam boldi" (URL-1).

Sow t Ittipaqining Ghuljida turushluq Konsulxanisidiki alahide xadim Blokinning xatirisige qarighanda, Ghuljada Abdurehim Eysaning miyitini depne qilidighan k ni Ili Qazaq Aptonom Oblastliq Partkomning s kritari Jang Shigong Ilidiki rehbiriy kadrlar we Siyasiy K ngeshning ezalirini yighip, bu weqe heqqide dawrang salmasliq, pikir bayan qilmasliq we jem'iyette tarqalghan s z-ch cheklerge perwa qilmasliq, bolupmu Ghuljada birer weqe chiqip q lishning aldini  lish heqqide k rsetme b ridu. Abdurehim Eysaning miyiti peqetla uning biwasite uruq-tughqanliridin 30 dek kishining qatnishishi bilen yerlikke qoyulidu. Kadrlar bilen awam xelq qatnashturulmaydu (URL-6).

16. Abdurehim Eysaning Sirl k  l mi Qaldurup Ketken So'allar

Abdurehim Eysa 1958-yili waqit 1-ayning 17-k nige almashqan k chide  r mchidiki Tengritagh M hmanxanisining 214-nomurluq yatiqida sirl k bir rewishte  lt r lgende, etisi seherde qan'gha boyalghan jesetni tunji bolup k rg chiler ichide Ili Qazaq Aptonom Oblastining bashliq Jaghda Babalikof bilen Abdurehim Eysaning bajisi Refiq Baychurinmu bar idi. Gerche shu k ni yighin'gha qatnishiwaqtan Uyghur we Qazaq kadrlar arisida Abdurehim Eysaning sirl k hem dehshetlik  l mi heqqide nurghunlighan gumanlar we qulaqni qulaqqa y qip d yishken sh bhiler otturigha chiqqan bolsimu, emma shu k ni ch shtin k yin Wang  nmaw Aptonom Rayonluq Partkomning namidin "Abdurehim Eysa  zini  lt riwaldi" dep  lan qilghandin k yin h chkim  z gumanini ochuq-ashkar d yishke p tinalmaydu.

Shu k ndin bashlap Abdurehim Eysaning yataqdishi Jaghda Babalikof bilen bajisi Refiq Baychurin bu t mida s z qilishtin  zini qachuridu. Hetta Abdurehim Eysaning Ghuljadiki q rindashliri bilen uruq-tughqanlirining bu sirl k  l m heqqide sorighan so'allirigha "bilmeymiz" d gendin bashqa gep qilmaydu. Abdurehim Eysaning miyitini yuyush jeryanida bedinidiki onlighan pichaq izliri k rgen Ghuljadiki uruq-tughqanlirining k nglige qattiq guman ch shken bolsimu, l kin eyni waqittiki b sim t peylidin ular bu ishni ichige yutushqa mejbur bolidu.

Shuningdin k yin Abdurehim Eysaning d losini bilidighan nurghun kadrlar, bolupmu Ili Inqilabi jeryanida y tiship chiqqan hemde Uyghur Aptonom Rayoni qurulghanda yoqiri

derijilik lawazimlarda bolghan Uyghur serxillirining köpinchisi Sowét Ittipaqigha chiqip kétidu. Abdurehim Eysaning ayali Munjiye xanimmu bala-chaqilirini élip Sowét Ittipaqigha chiqip kétidu we Qazaqıstanning Almuta shehirige orunlishidu. Abdurehim Eysaning bir tughqan qérindashlirining hemmisi dégüdek 1962-yilidiki “May Weqesi” ning aldi-keynide Sowét Ittipaqigha chiqip kétidu hemde Özbékistan we Qazaqıstan Jumhuriyetliride olturaqlishidu.

Abdurehim Eysaning bir tughqan qérindashliri, bolupmu eng kichik inisi Merup Eysa Tashkent Dölet Uniwersitetining Sherqshunasliq Fakultétini tamamlap, Özbékistan Radiyo-Téléwiziye Idarisida ishleydu. Xitay bilen Sowét Ittipaqining arisi buzulghan 1960-we 1970-yillirida Merup Eysa Tashkent Radiyosining weten’ge qarita Uyghurche anglitish bérیدighan bölümide ishleydu. U bu yillarda akisi Abdurehim Eysaning 1958-yilidiki sirliq ölümü we buning arqisidiki siyasiy süyüqest heqqide izdinishke bashlaydu. 1980-yillarning otturilirida bashlan’ghan Gorbachéfning “Glastnost” we “Péréstroika” (ashkariliq we qayta qurush) islahati yillirida wetendin Qazaqıstan’gha köchüp chiqqan Sabit Abdurahman Uyghuri Merup Eysa bilen birlikte merhum Abdurehim Eysaning délosi heqqide keng da’iride izdinishke bashlaydu. Shu yillarda Sowétler Ittipaqining Ottura Asiya Jumhuriyetliride 1957-we 1958-yilliri élip bérilghan “Yerlik milletchilikke qarshi heriket” jeryanidiki boran-chapqunlarni beshidin kechürgen nurghunlighan shahitlar téxi hayat idi. Merup Eysa bilen Sabit Abdurahman Uyghuri we bashqa birqanche péshqedem ziyaliyning bu jehettiki yillarche izdinishi, shahitlarni iz qoghlap ziyaret qilishi, 1960-1962-yilliri wetendin Sowét Ittipaqigha qéchip chiqqan Uyghur serxillirining eslimilirini toplishi shundaqla Abdurehim Eysaning ayali we biwasite uruq-tughqanliridin ehwal igilishi netijiside Abdurehim Eysaning sirliq ölümü heqqidiki töwendiki 9 túrlük guman we so’allarni otturigha tashlaydu (URL-1):

Birinchi, Abdurehim Eysa kishilik xaraktéri küchlük, meydani mustehkem bir milletperwer bolup, u 1940-yillarda Shéng Shisey türmiside yatqandimu yaki uningdin kéyin Gomindang türmiside yatqandimu éghir qiyin-qistaqlargha berdashliq bergen, öz ghayisige ishen’gen bir insan. Shunga uning “özini öltüriwélishi” mumkin emes.

Ikkinchi, Abdurehim Eysa “özining jinayiti tüpeyli jazalinishtin qorqup özini öltürwalghan” degen hökümning asasi yoq. Chünki Abdurehim Eysa küreshke tartilghanda bashtin-axir Xitayning Milletler siyasiti, Aptonomiye siyasiti heqqide ilgiri bergen piker-tekliplirining xata emeslikide ching turghan. 1957-yili 8-ayda u hej sepiridin qaytip kelgendin kéyin chet’elde körgen-bilgenlirini telep boyiche hökümetke doklat qilghan. U özining xizmette bolsun yaki ijtimai’iy turmushta bolsun, “jinayet” ke yatidighan herqandaq gep-söz we qilmishining yoqliqini, hökümetke bergen pikir-tekliplirining emeliyette Uyghur xelqining heqqaniy heq-hoquqliri bilen Xitay kompartiyesining 6-qurultiyida qarar qilin’ghan “pütün memliket azad bolghandin kéyin Junggoda Fédératsiye tüzümidiki Sotsiyaslistik dölet qurulidu” dégen höjjetning rohi boyiche bolghanliqini ilgiri sürgen. Shunga özide “jinayet” bar dep qarimighan bir ademning jazalinishtin qorqup “özini öltüriwélishi” mentiqige chüshmeydu.

Üchinchi, Abdurehim Eysaning ayali we qérindashlirining guwahliqigha qarighanda, Abdurehim Eysaning könglide yashash ümidi bolghanki, ölüwélishe niyiti bolmighan. U hökümet teripidin qoghdinish üçün bérilgen yan quralini adette öz yénigha almay dawamlıq öyige qoyup qoyghan. Hetta 1957-yilining axiri u Ürümchige yighin’gha chaqirtilghanda ayali yan quralini éliwélishe meslihetini bergendimu uni almighan.

Tötinchi, Eyni waqıtta Abdurehim Eysa “özini öltürwalghan” pichaq heqqide riwayetlik hékaye tarqalghan. Yeni Abdurehim Eysaning qan’gha boyalghan kariwitigha tashlap qoyulghan pichaq eslide Seypidin Ezizi Finlandiyeye ziyaretke barghanda Fin prézidénti imzasini chektürüp Seypidin Ezizige sowghat qilghan pichaqmish. Bu pichaqni Seypidin

Ezizi weten'ge qaytip kelgandin kéyin öyige petilep kelgen Jama'et Xewpsizliki Nazaritining naziri Enwer Jakulin'gha sowgha qilghanmish. Enwer Jakulindin bu pichaqni Ili Qazaq Aptonom Oblastining bashliqi Jaghda Babalikof sorap alghanmish. Abdurehim Eysa yataqdishi Jaghda Babalikoftin bu pichaqi sorap élip, uning bilen "özini öltürwalghan" mish. Qiziqarliqi shuki, Seypidin Ezizi bir döletning prézidénti teripidin sowghat qilin'gan qimmatlik pichaqni qandaqsige bashqa birawgha sowghat qilip bériwétidu? Uyghur Aptonom Rayonining re'isi bolghan yoqiri derijilik bir kadir Finlandiye prézidénti sowghat qilghan buyumni qandaq saqlashtek eng adettiki qa'idini bilmesmu? Eger Abdurehim Eysada "özini öltürwélish" niyiti bolghan bolsa özining yan quralini élip kélip ishletmestin, néme üçün bashqilardin pichaq sorap alidu?

Beshinchi, Abdurehim Eysa "özini öltürwélish" tin ilgiri yézip qaldurghan ikki parche xet – biri ayali Munjiyege yézilghan, yéne biri Uyghur Aptonom Rayonining mu'awin re'isi Muhemmet'im in Iminofqa yézilghan – buyrutup yazdurulghan, yalghan we saxta xetler ikenlikini öz waqtidila uning ayali, qérindashliri we yéqin dostlirining hemmisi jezimleshtürgen idi. Chünki eyni waqitta xetni körgüchilerning hemmisi xet uslubining Abdurehim Eysaning puchurkisigha oxshimaydighanliqini, uning üstige ikki parche xetke qoyulghan "Abdurehim Eysa" dégen imzaning ikki xil imlada, yeni birinchi parche xetke yéngi imlada, ikkinchi parche xetke kona imlada imza qoyulghanliqigha alahide diqqet qilghan. Kéyin bu xetler Abdurehim Eysaning ayali Munjiye xanim'gha tapshurup bérilgen. Eyni waqitta meyli Munjiye xanim bolsun yaki Abdurehim Eysaning qérindashliri bolsun, bu xetlerning bashqilargha buyrutup yazdurulghan we saxta imza qoyulghan xetler ikenlikini éniq bilgen, emma uni ashkarilashqa jür'et qilalmighan. 1960-yillardin kéyin Abdurehim Eysaning qérindashliri bilen uruq-tughqanliri Sowét Ittipaqigha chiqip ketkendin kéyin Abdurehim Eysaning sirliq ölümü heqqide hayat shahitlarni tépip sürüshtürüshke bashlighan. Shu yilliri Merup Eysa Tashkenttin Almutagha bérilip, Milliy Armiyening sabiq yoqiri derijilik ofitsériliridin bolghan Merghup Is'haqofni izdigen hemde uning wastisi bilen eyni waqitta Abdurehim Eysa bilen Ürümchidiki Tengritagh méhmanxanisida bir yataqta yatqan Ili Qazaq Aptonom Oblastining sabiq bashliqi Jaghda Babalikof bilen körüshmekchi bolighan. Halbuki uning bu urunushi namelum seweblar bilen Almutada tosquinluqqa uchrighan. U Jaghda Babalikof bilen Almutada körüshelmigen, Jaghda Babalikofmu Merup Eysa bilen körüshüshni xalimighan. Bu ish ongushluq bolmighandin kéyin Abdurehim Eysaning qérindashliri Almutada yashawatqan yenggisi Munjiye xanimni yoqlap bérilip, uningdin akisi Abdurehim Eysaning kitab we xatirilirini, bolupmu uning ölümü aldida qaldurghan xet-chéklirini qayta körüshni telep qilighan. Munjiye xanim buningha maqul bolghan we özining bu amanetlerni teyyarlap etisi Merup Eysagha tasphurup bérilidighanliqini éytqan. Biraq oylimighan yerdin bu ishmu ongushsizliqqa uchrighan. Abdurehim Eysaning bajisi Refiq Baychurin etisi seherde ayali Na'ile xanimni achisi Munjiye xanimning öyige ewetip, Merup Eysagha bérilidighan amanetler (Abdurehim Eysaning xatire depterliri, kitab-matériyalliri we ölümü aldida yazghanliqi ilgiri sürülgen héliqi ikki parche xet) ni élip kékten. Etisi Merup Eysa yenggisi Munjiye xanimning öyige amanetni alghili barghinida Munjiye xanim Abdurehim Eysadin qalghan xet-chek we xatire depterlerning yoqap ketkenlikini éytip ishni tügetken. Shuning bilen Merup Eysa we bashqa qérindashlarning akisi Abdurehim Eysaning ölüm sirini éniqlash yoldiki bu izdinishliri Almutadiki sirliq kishilerning tosquinluqi bilen yérim yolda toxtap qalghan.

Altinchi, 1958-yili 1-ayning 17-küni kirgen kéchisi Abdurehim Eysaning "özini öltürwalghan" liqi melum bolup, etisi neq meydanni körgen kishilerning hemmisi birdek kéyinche bu weqe heqqide éghiz échishtin özini qachurghan. Neq meydanni körgen Seypidin Ezizi, Jaghda Babalikof, Refiq Baychurin we bashqilar bu heqte ömürwayet éghiz achmighan. Wang Émaw bashchiliqidiki Uyghur Aptonom Rayonluq Partkom etisi, yeni 1-ayning 17-küni chüshtin kéyin qanun doxturining tibbiy tekshürüsh ispati bolmighan bir

ehwalda kanay we beden qismigha 10 qétim pichaq urulghan Abdurehim Eysani “özini öltürilwalghan” dep élan qilighan. Hetta da’iriler bundaq zor ölüm weqesini tekshürüş hey’itimu tesis qilmighan we bu déloning tuwiqini Wang Énmawning buyruqi bilen yapqan. Abdurehim Eysaning miyiti Ghuljada daghdughisiz bir rewishte hapila-shapila yerlikke qoyulghandin kéyin Ili Oblastliq Saqchi Idarisi miyitni yuyup-képenligüchiler bilen Abdurehim Eysaning yéqin uruq-tughqanlirini bir-birlep chaqirip, ularning bu heqte héchkimge éghiz achmasliqini, eger bu toghriliq gep-söz tarqatsa qattiq jazalinidighanliqini éytip, tehdit salghan.

Yettinchi, meyli tibbiy sahedikiler bolsun yaki qanun doxturliri bolsun, özini öltürilwalghan ademning öziye peqet birla qétim pichaq süreleydighanliqini ilgiri süridu. Halbuki, Abdurehim Eysaning kanay, qorsaq we kökrek qismigha jem’iy 10 qétim pichaq urulghan. Yeni kanaygha 3 qétim pichaq sürülgen, qalghan 7 pichaq kökrek we qorsaq qisimlirigha tiqilghan. Mushundaq op-ochuq pakit turuqluq Wang Énmawning körsetmisi bilen Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning Abdurehim Eysa “özini öltürilwalghan” dep höküm chiqirishigha qarita öz dewride kishilerde qattiq guman peyda bolghan, emma héchkim buni éghizidin chiqirishqa jür’et qilalmighan.

Sekkizinchi, 1958-yili 1-ayning 17-küni seherde Tengritagh Méhmanxanisining 2-qewet 214-nomurluq yatiqining ishikini buzup kirgen kishilerdin bezilirining ashkarilishiche, shu chaghda Abdurehim Eysa kariwitida ongdishigha yatqan bolup, yotqan üstige tügel yépiqliq turghan iken. Özini öltürilwélishe üçün öziye qanche pichaq tiqqan, aghriq azabida qiynilip öliwatqan bir adem qandaq qilip yotqanni üstige shunche retlik yépiwalidu? Neq meydanni körgüchilerning bayanlirimu xilmu-xil bolup, beziliri pichaq Abdurehim Eysaning yotqini ichide, yeni béqini terepte iken dése, yene beziler pichaq kariwattin polgha sérilip chüshken iken, déyishken. Mundaq perqliq bayanlar öz waqtida Abdurehim Eysaning ayali bilen qérindashlirida qattiq guman peyda qilghan. Abdurehim Eysaning ayali Munjiye Aldogarowa singlisi Na’ile Aldogarowagha: “men yoldishimning özini öltürilwalghanliqigha héch ishenmeymen. Sen yoldishing Refiq Baychurindin sorap baqqine, u bu ölümning sirini bilemdikin?” dégen. Na’ile Aldogarowa épini tépip bu ishni yoldishidin sorighinida, polkownik Refiq Baychurin birdinla öngüp-tatirip sekrep ketken. U xotunigha: “sen bu gepni nedin tapting, méning Abdurehimning ölümü bilen néme munasiwitim bar, sanga kim éytti?” dep warqirighan. Refiq Baychurin néme üçün bu mesilide jiddiylishidu? U bajisi Abdurehim Eysa bilen Ürumchidiki küresh yighinida bashtin-axir bille bolghan. 17-yanwar küni ishikni buzup neq meydan’gha kirgüchiler ichidimu Refiq Baychurin bar idi. Emma u kéyinki ömrude, hetta Sowét Ittipaqigha chiqip ketkendin kéyinmu bu heqte esla éghiz achmaydu. Merup Eysaning bayan qilishiche, Refiq Baychurin Almutagha yerleshkendin kéyin ayali Na’ile xanimni ishqa sélip, achisining öyidin Abdurehim Eysaning xet-chek we xatire depterlirini aldurup chiqidu we ularni ghayip qiliwétdu. Uning üstige Refiq Baychurinning ilgiridin Sowét KGB si üçün ishlep kelgen mexpiy xadim bolghanliqidek ashkara bolmighan bir yüzimu bu mesilidiki gumanni kücheytidu.

Toqquzinchi, 1958-yilining bashlirida Ürumchide Aptonom Rayonluq Partkomning Kéngéytilgen Yighini dawam qiliwatqan mezgillerde “yerlik milletchi” dep tartip chiqirilip küresh qilin’ghan kadrlar nazaret astigha élin’ghan. Ularning arqisigha birdin mexpiy saqchi orunlashturulup, ish-heriketliri yéqindin közitilgen. Melum bolushiche, shu künlerde Abdurehim Eysani nazaret qilish üçün armiyedin kesp almiship Jama’et Xewpsizliki Nazaretide ishlewatqan Exmet Eysarop isimlik bir xadim békitilgen. Bu porochik puqrache kiyinip, kéche-kündüz Abdurehim Eysaning etrapidin néri ketmigen. Abdurehim Eysaning sirliq ölümidin kéyin porochik Exmet Eysarop körünmes bolup ketken. Kéyin melum bolushiche, u Tömüryol qurulusida ishlewatqan mehbuslarga nazaretchi bashliq qilip ewetilgen. Ejeblinerliki shuki, u shundin kéyin öyige kündüzde

emes, belki kéchide kélip seherde kétédighan bolup qalghan. Aridin birqanche yil ötkendin kéyin porochik Exmet Eysaropning Ili wadisidiki Kökdala rayonida özini étiwalghanliqi heqqide xewer tarqalghan. Buning bilen uning Abdurehim Eysaning sirlig ölümi bilen bolghan baghlinishi üzülgen.

Merup Eysaning Sabit Abdurahman Uyghuri, Dawut Tur'exmedof we bashqa ziyaliylar teripidin qelemge élinip retlen'gen eslimisining axiriqi betliride Abdurehim Eysaning 1958-yili 1-ayning otturilirida öltürülishi hergizmu "özini öltürilwalghan" liq emes, belki bir meydan aldin pilanlan'ghan "siyasiy süyiqest" dep höküm chiqirilidu. Uningda bu süyiqest Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning birinchi sékritari Wang Énmaw teripidin pilanlan'ghan, uni ijra qilish ishi Uyghur Aptonom Rayonluq Jam'et Xewpsizliki Nazaritining naziri Enwer Jakulin'gha tapshurulghan. Aptonom Rayonning re'isi Seypidin Ezizi bu ishtin az-tola xewiri bolghan bolsimu, lékin qanductur bir sirlig seweb bilen bu süyiqestning élip bérilishigha süküt qilghan. Wang Énmawning perde arqisida orunlashturushi boyiche Abdurehim Eysaning dosti, Shinjang Inistitutining mu'awin mudiri Isma'il Héwzullayop Ürümchidiki "yerlik milletchilikke qarshi küresh" yighinida Abdurehim Eysaning "jinayetliri" ni pash qilidighan we uningha qarshi tenqidni yoqiri keypiyatqa kötüridighan bolghan. Uningdin bashqa Zahir Sewdanop qatarliq kishilermu Wang Énmaw tapshurghan wezipe boyiche Abdurehim Eysani "esheddiy yerlik milletchilik" boyiche eyibleydighan bolghan. Bu jeryanda Ili Qazaq Aptonom Oblastliq Ottura Xelq Sot Mehkimisining mu'awin bashliqi Héwulla Sot (Hebibulla Mutellip) Abdurehim Eysani "mesile tapshurush" qa qistap közige kiriwalghan. Emdi Abdurehim Eysaning bajisi Refiq Baychurin'gha kelsek, uning bu délodiki orni intayin sirlig bolup, yéterlik delil-höjjetler bolmighan shara'itta uning mezkur délo bilen bolghan baghlinishini jezimleshtürüş qiyin bolmaqta. Eng axirida Abdurehim Eysagha közetichilikke sélin'ghan saqchi xadimi Exmet Eysaroplargha kelsek, mezkur eslimide uning Abdurehim Eysani jismaniye jehettin yoq qilish wezipisini üstige alghan biri bolushi mumkinliki ilgiri sürülgen (URL-1).

Yoqiriqi bayanlar Merup Eysa qatarliq Abdurehim Eysaning bir tughqan qérindashlirining eyni waqitta körgen-bilgenliri we mezkur délo heqqide uzun yilliq izdinish jeryanida toplighan yip uchlirigha asasen otturigha tashlighan so'alliri we gumanliridur. Derweqe, Abdurehim Eysaning sirlig ölümi qaldurup ketken guman we so'allar höjjetlik delil-ispatlar bilen yenimu ilgirilgen halda delillinishi kérek. Elwette, yoqirida otturigha qoyulghan so'allar we gumanlarning eng axiriqi jawabi qachanki Xitay kompartiyesi Uyghur Aptonom Rayonluq Komitéti, Jama'et Xewpsizliki Nazariti, Dölet Xewpsizliki Nazariti qatarliq orunlarning 1950-yillarning axiriliridiki "yerlik milletchilikke qarshi heriket" jeryanida chiqarghan "mutleq mexpiy" arxip matériyalliri bilen höjjet-dokuméntliri ashkara bolghan küni andin aydinglishidu.

17. Abdurehim Eysa bilen Seypidin Ezizi Otturidiki İxtilap

1957-yilining axiridin 1959-yilining bashlirighiche dawamlashqan, minglighan, on minglighan Uyghur, Qazaq we bashqa yerlik millet serxillirining béshigha chiqqan "yerlik milletchilikke qarshi heriket" we uning ich yüzi heqqide Uyghur kadrlar ichide eng köp bilidighan kishi, shek-shübhisizki, Seypidin Ezizidur.

Halbuki, Seypidin Ezizi ashu qétimliq heriketning eng chong qurbani bolghan Abdurehim Eysa heqqide néme üçün hayatining axirighiche éghiz achmidi? "Yerlik milletchilikke qarshi heriket" jeryanida özining bir yurtluqi Muhemmet'immin Iminopni qoghdighan Seypidin Ezizi néme üçün Abdurehim Eysani qoghdimidi? Seypidin Ezizi "Ömür Dastani" namliq eslimisining 2-tomida 1945-yili Ürümchide qurulghan "Bahar" teshkilati we uning ezaliri heqqide tepsiliy bayan béridu-yu, néme üçün bu teshkilatning re'isi bolghan

Abdurehim Eysaning ismini bir qétimmu tilgha almaydu? Abdurehim Eysa bilen Seypidin Ezizi otturisida qandaqtur bir shexsiy xusumet yaki ixtilap mewjutmidi?

Abdurehim Eysaning sirliq ölümü we uning axiri chiqmighan délosi yoqiriqidek bir qatar so'allarni bizning aldimizgha tashlimaқта.

Shuni keskin éytishqa boliduki, 1957-1959-yilirida Uyghur diyarida élip bérilghan "yerlik milletchilikke qarshi heriket" ning siyasiy meqsiti, ich yüzi we élip bérilish pilan-taktikiliri heqqide eng köp uchurgha ige eng yoqiri derijilik Uyghur kadir – Seypidin Ezizi idi! Gerche bu heriketning Béyjingdiki bash pilanlighuchiliri Maw bile Ju'Énley, Uyghur Aptonom Rayonidiki konkirét heriketni pilanlighuchisi Wang Énmaw bolsimu, emma Seypidin Ezizi Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning mu'awin sékritari, Uyghur Aptonom Rayonining re'isi bolush salahiyiti bilen mezkur siyasiy heriketning ich yüzi heqqide bashqa herqandaq bir Uyghur kadirgha qarighanda köprek melumati bar idi. Heriket bashlinishtin ilgiri Uyghur kadrlardin kimlarning tartip chiqirilidighanliqi, kimlarning zerbe bérish nishani bolidighanliqi we kimlarning bu herikette qandaq rol alighanliqidin az-tola xewiri bar idi. Uning üstige, heriket bashlinip birinchi bolup zerbe nishani qilin'ghan Ziya Semedi, Ibrahim Turdi we Abdurehim Eysa qatarliq kishiler bilen Seypidin Ezizi otturisida 1940-yillarning axiriliridin tartipla melum ixtilaplar mewjut idi. Kéyinki mezgillerde ularning shexsiy munasiwetliridimu bir qisim yirikchiliklarning mewjut ikenlikini zamandashlirining eslimilirimu testiqlaydu.

Abdurehim Eysaning zamandashliri birdek uning Exmetjan Qasimi bilen intayin qoyuq shexsiy munasiwiti we yéqin dostluq munasiwitining barliqini tekitleydu. Bolupmu 1946-yili 6-ayda "On Bir Bitim" imzalinip, Ölkilik Birleshme Hökümet qurulghanda Exmetjan Qasimining shexsen özi otturigha chüshüp, Abdurehim Eysa bashliq "Bahar" teshkilatining Gomindang türmisidiki ezalirini qoyup bérishni jiddiy telep qilishi, Abdurehim Eysa türmidin chiqqandin kéyin uni Shinjang Institutining mu'awin mudirliqigha teyinlishi shundaqla jenubiy Wilayetlarning saylam ishlirigha nazarechilik qilish üçün uni Ili terepning wekili süpitide Aqsugha ewetishi qatarliq ehwallardin ularning otturisidiki öz ara ishench we yéqin munasiwetni körüwélisheqa bolidu. 1947-yili yazda Ölkilik Birleshme Hökümet parchilini Ili terep wekilliri Ghuljigha qaytqinida Exmetjan Qasimi Abdurehim Eysani tunji türkümde Ghuljagha yolgha salidu. Abdurehim Eysa Ghuljagha barghandin kéyin Exmetjan Qasimining körsitishi bilen Ili Waliy Mehkimisining bash katipliqlik wezipisini öteydu. 1948-yili 1-awghust küni Exmetjan Qasimining teshebbusi bilen Ghuljada "Shinjangda Tinchliq we Démokratiyani Himaye Qilish Ittipaqi" qurulghanda Abdurehim Eysa "Ittipaq" Merkiziy Komitéti Memuriy Bölümining bashliqi bolidu shundaqla Exmetjan Qasimining ishlirigha yéqindin maslashidu.

Merup Eysa eslimiside akisi Abdurehim Eysaning Ghuljagha barghandin kéyin Exmetjan Qasimining shexsiy turalghusigha qoshna kélidighan qoruda olturghanliqini, ikkisining xizmettila emes, belki shexsiy munasiwetimu intayin yéqinliqini tilgha alidu.

Shu wejiddin 1949-yili küzde Exmetjan Qasimi bashliq rehberler Ghuljadin mexpiy ayrilip, bir mezgildin kéyin ularning sirliq "ayropilan weqesi" de qaza qilghanliqi uqturulghanda Abdurehim Eysa qattiq azablinidu. Bu zor yoqitishni u zadila qobul qilalmaydu, wetenning teqdiridin ümitsizlinidu. Merup Eysa akisi Abdurehim Eysaning shuningdin kéyin bir mezigil kemsöz bolup chüshkünliship ketkenlikini, Ghuljadiki wezipilirini tashlap Bulaq Dadamtudiki shexsiy qoru-jayigha köchüp chiqip emgek bilen shoghullan'ghanliqini yazidu (URL-1).

Seypidin Ezizi 1949-yili 11-ayning otturiliri Béyjingdiki Siyasiy Kéngesh yighinidin qaytip kélip, uzun ötmeyla Wang Jén bilen birlikte Ghuljagha baridu we Exmetjan Qasimi bashliq rehberlarning ölüm xewirini uqturidu. Bu künlerde u Ghuljada bir qisim kadrlarning mexpiy bash qoshup, ölkige kimni re'is qilish mesilisini muzakire qilghanliqini, ularning

birdek “Seypidin re’islik ornigha chiqsa bolmaydu” dep qaraydighan kishiler ikenlikini tilgha alidu.

Seypidin Ezizi “Ömür Dastani” namliq eslimisining téxi neshir qilinmighan 3-tomida mundaq dep yazidu: “Biz Ghuljada yoldash Déng Lichün, Adalet Ishaqowa, Seypullayop, Léskinler bilen Ilining ehwalini muzakirileshtuq... Bu künlerde ilgiri Abdukérim bilen qarimu-qarshi bolup kelgen birnechche pitne-ighwagerler yoshurun yighiliship, ‘Shinjanggha kimni re’is qilish kérek?’ dégen mesilini muzakire qiptu. Ular ‘méni re’is bolup qalmighiydi’ dep endishe qilidiken. Ularning esli idiyesidin élip éytqanda, bumu bir heyran qalarliq ish emes idi, chünki ular qarshiliqini qilmay qalmaytti. Bu künlerde ularning yene bölgünchilik herikiti, mexpiy ighwagerlik herikiti qilip yürgenliki hergizmu kechürgili bolmaydighan bir ish idi. Ular mexpiy olturishida re’islikke birersini körsitip birlikke kélelmeptu.”¹⁷

Qiziqarliqi shuki, Seypidin Ezizidin re’islikni talashquchilar zadi kimler? Néme üçün Ghuljadiki Abdukérim Abbasofqa qarshi kishiler yoshurun yighilip, ölke re’islikining namzatini muzakire qilishidu?

Nahayiti éniqki, bu yerde Seypidin Ezizining “Abdukérim Abbasofqa qarshi kishiler” déginini del “Seypidin Ezizige qarshi kishiler” ni körsitetti. Chünki bu waqitta Abdukérim Abbasofning Exmetjan Qasimi bilen bille sirliq “ayropilan weqesi” de ölgenlikini Ghuljadiki hemme kishiler bilip bolghanidi. Shundaqken, ölüp bolghan Abdukérim Abbasofning Xitay Kompartiyesining künlüki astida qurulghusi Shinjang Ölkisige re’is bolushi mumkin emes idi. Seypidin Ezizining bu ghelite bayani bizge 1949-yilining axirliri, yeni Exmetjan Qasimilarning ölüm xewiri Ghuljada anglitilghan künlerde Ili Hökümiti we Milliy Armiyening yoqiri qatlimida Seypidin Ezizige qarshi kishilarning melum salmaqni igileydighanliqini, ularning Seypidin Ezizini Exmetjan Qasimidin keyinki orunbasar dep tonumaydighanliqini ashkarilap béridu.

Seypidin Ezizi yene mundaq dep yazidu: “Bu ehwalni anglighandin keyin yoldash Déng Lichün bilen meslihetliship ularning qilmishini – mushundaq muhim bir mezgilde ighwagerchilik qilghan heriketlirini choqum muwapiq usul bilen tenqid qilish kérek – dégen pikirge kelduq. Etisi “Ittipaq” ning teshkiliy hey’et mejlisini chaqirduq. Teshkiliy hey’etning ezaliridin bashqa héliqi mexpiy mejliske qatnashqanlarnimu chaqirduq. Men mesilini otturigha qoydum. Yoldash Déng Lichün nahayiti qattiq tenqid bérip, ularning qilmishining nahayiti éghir xataliq ikenlikini körsetti. Axiri ularning beziliri özini tekshürüp xataliqini üstige aldi, beziliri jim turwaldi. Shuning bilen ularning bu xil xataliqirigha bundin keyin qet’iy yol qoyulmaydighanliqini éyttuq.”¹⁸

Yoqiriqi bayanlardin melum boldiki, Ghuljada Seypidin Ezizige qarshi mexpiy yighin échip, re’islik mesilisini muzakire qilghuchilar shu waqitta Ilidiki eng aliy hoquqluq organ “Ittipaq” ning teshkiliy hey’et ezaliri bolmighan kishiler idi. Undaqa, ular zadi kimler? Ilining yoqiri qatlimidiki “Qeshqerliq” lerge qarshi “Taranchilar guruhi” diki kishilermu? Téximu éniq qilip éytqanda, Seypidin Ezizining re’is bolushini qollimaydighan Abdulla Zakirof, Ziya Semedi, Rehimjan Sabirhaji, Abdurehim Eysa qatarliq “Taranchilar guruhi” gha mensup shexslermu?

Halbuki, Seypidin Ezizi eslimiside ularning kimlikini esla tilgha almaydu. U yene mundaq dep yazidu: “etisi Ghuljadiki Rus kulubida kadrlarning mejlisini achtuq... Men: ‘epsuski, mushundaq muhim bir weziyette pütün Ilidiki, bolupmu Ghuljadiki xelq ikki künden béri öz rehberlirining wapatigha qayghurup bir közi yash, bir közi qan bolup turghan waqitta

¹⁷ Seypidin Ezizi, “Ömür Dastani” (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 29-30-betler; B nusxa, 16-17-betler.

¹⁸ Seypidin Ezizi, “Ömür Dastani” (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 30-bet; B nusxa, 17-bet.

bezi ademler mexpiy mejlis échip Shinjangning re'islikini talishish herikiti qiliwatidu. Bu peqet yol qoyghili bolmaydighan ish. Men bögün ularning isimlerini éytmay. Ölkige kim re'is bolidu, kim qomandan bolidu, kim Partiyé sékritari bolidu? Bu mesilini Partiyé Merkiziy Komitéti qarar qilidighan ish. Biz Merkiziy Komitétning qararigha qet'iy boy sunushimiz kérek. Bu toghrida bash-bashtaqliq qilishqa, hergizmu pitne-ighwa qilishqa yol qoyulmaydu,' dédim."¹⁹

1940-yillardiki Ili Inqilabi we buning netijiside qurulghan Sherqiy Türkistan Jumhuriyiti mezgilide Ghujadiki Waqitliq Hökümet gewdisige millet terkibi xilmu-xil, ijtimai'iy qatlimi murekkep we arqa körünishi bir-birige oxshimaydighan kishiler toplan'ghan idi. Hökümet we Milliy Armiye terkiqidiki Uyghur serxillirimu türlük guruh we qatlamlarğa bölün'gen bolup, ularning arisida gewdilikrek ipadilen'gini Ilining yerlikliridin teshkil tapqan "Taranchilar" guruhi bilen Qeshqerni esas qilghan jenubiy wilayetlerdin kélip Ilida xizmet qiliwatqan "Qeshqerliqler" guruhi idi. Bu ikki guruh otturidiki ziddiyet we ixtilaplar eng burun Sowétler Ittipaqining Ottura Asiya Jumhuriyetliride 1920-yillarning bashlirida bixlan'ghan idi. Yeni Abdulla Rozibaqiyéf bashchiliqidiki Ili-Yettesu Uyghurlirini esas qilghan "Taranchilar" guruhi bilen Qadir Haji bashchiliqidiki Qeshqer-Perghane Uyghurlirini esas qilghan "Qeshqerliqler" guruhi otturidiki ixtilaplar taki 1920-yillarning axirilirighiche dawamlashqan idi (Rozibaqiyéf, 1997: 87-94; Brophy, 2016: 16-18).

1930-yillardin kéyin Sowét Ittipaqining kolléktiplashturush siyasiti netijiside acharchiliq yüz bérip, zor sandiki Uyghurlar chégradin qéchip ötüp Ili Diyarigha yerlishidu. Ular eyni waqitta Sowét Ittipaqining Ottura Asiyada Sotsiyaslistik Yéngi Milletlerni yaritish siyasiy dolqunida peyda bolghan "Taranchilar" guruhi bilen "Qeshqerliqler" guruhi otturidiki ziddiyetlerni özliri bilen bille Ili Diyarigha élip kiridu. Uning üstige 1934-yili yazda Shéng Shisey Ürünchide tunji nöwetlik awam xelq qurultiyi chaqirip, Sowét Ittipaqining modéli boyiche "Shinjangdiki 14 millet" ni békitip chiqidu hemde Taranchilarni Uyghurlardin ayrip, ulargha musteqil bir milletlik salahiyet béridu (Shehidi, 1986: 528-529).

1940-yillarda, bolupmu Sherqiy Türkistan Jumhuriyiti qurulghandin kéyin Ilining hakimiyet qatlimidiki Uyghur serxilliri arisida körülüp turidighan "Taranchi" we "Qeshqerliq" ziddiyetlirige cheklime qoyulghan bolsimu, emma ikki guruh otturidiki ixtilaplar tamamen yoqap ketmigen idi. Bolupmu Exmetjan Qasimining tuyuqsiz wapatidin kéyin ikki guruh otturidiki ziddiyet birdinla ochuqchiliqqa chiqip, kimning rehber bolush mesilisi talash-tartish qilinidu. Bolupmu Abdulla Zakirop, Ziya Semedi, Abdurehim Eysa wekillikidiki "Taranchilar" guruhidikiler Seypidin Ezizining birdinla Exmetjan Qasimining rehberlik ornigha chiqishigha qarshi idi. Ularning köpinchisi Seypidin Ezizini Exmetjan Qasimining orunbasari süpitide Xitay Kommunistlirining rehberlikide qurulghusi Shinjang Ölkilik Hökümetning re'isi bolushqa layaqqetlik emes dep qaraytti. Gerche Seypidin Ezizi eslimiside 1949-yilining axirida Ghuljada özi qeshqerliqlarning isimlerini tilgha almighan bolsimu, emma shu dewrning köpligen shahitliri ularning kimlikini biletti. Abdulla Zakirop bilen Seypidin Ezizi otturidiki ziddiyetlerni uzun mezgilgiche dawamlashqan ziddiyet-ixtilaplar, Ziya Semedining ömrining axirida yazghan "Exmet Ependi" (Semedi, 1944) namliq tarixiy romanida Seypidin Ezizining obrazini chökürüp yézishi qatarliq ehwallarmu bu nuqtini éniq körsitip béridu.

Exmetjan Qasimigha shu qeder ixlas qilidighan we uning bilen qoyuq dostane munasiwetni saqlap kelgen Abdurehim Eysa 1949-yilining axirida Seypidin Ezizining birdinla Exmetjan Qasimining ornida ish béshigha kélishini zadila qobul qilalmaydu. Uning shu waqitta köz aldidiki bu özgirishlerdin ümitsizlinip, özining "Ittipaq" Merkiziy Komitétidiki muhim wezipilirini tashlap Ghuljining Bulaq Dadamtudiki shexsiy qoru-

¹⁹ Seypidin Ezizi, "Ömür Dastani" (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 30-31-betler; B nusxa, 17-18-betler.

jayigha chiqip yétiwélishimu shu sewebtin idi. Bolupmu Seypidin Ezizining Ili xelqi we Milliy Armiyening héchqandaq xewiri bolmighan bir ehwalda Béyjinggha ömek bashlap béríp, wetenning teqdirini Xitay Kommunistlirining ixtiyarigha ötküzüp bérishi Ilidiki bashqa köpligen serxillar bilen bir qatarda Abdurehim Eysaning qattiq ghezipini qozghighan idi.

Shuningdin kéyin Abdurehim Eysa bilen Seypidin Ezizi otturisdiki ixtilaplar üzlüksiz dawamlashidu. Bolupmu 1954-yili Ili Qazaq Aptonom Oblasti quruluşning aldida Ili Wilayitining waliysi bolup wezipe ötewatqan Abdurehim Eysa “nawada Ili, Chöchek we Altay qatarliq 3 wilayet birlishtürülüp, Qazaq Aptonom Oblasti qurulidighan bolsa, bu oblastta Uyghurlarning orni zadi qandaq bolidu? Uyghurlar nopusi asasliq orunda turidighan Ili Wilayiti bilen qurulghusi Ili Qazaq Aptonom Oblastining munasiwiti qandaq bolidu?” dégen mesililerni otturigha tashlaydu. Bu waqitta Seypidin Ezizi Uyghurlarning Shinjangda chong millet ikenliki, shuning üçhün bashqa milletlerge keng qorsaqliq bilen yardem qilishi we yol qoyushi kérekliki heqqide wez éytidu. U yene Ili Wilayitini Qazaq Aptonom Oblastigha qoshup bérish, Ghulja Shehirini Qazaq Aptonom Oblastining merkizi qilish, Atushni Qirghiz Aptonom Oblastining merkizi qilip qoshup bérish tekliptini otturigha qoyidu. U eslimiside özining bu tekliptige Uyghur kadrlarning qarshi chiqqanliqini, bu qarshiliqning adettiki qarshiliq emes, belki jiddiy we qet’iy qarshiliq bolghanliqini tekitlep ötidu.²⁰

Bu yerde Seypidin Ezizining atalmish “keng qorsaqliqi” we uning milliy menpe’et mesiliside “bashqa milletlerge yol qoyush” tek “yaxshichaq boliwélish” taktikisigha qarshi chiqquchilar arisida, shek-shübhisizki, Abdurehim Eysamu bar idi. Chünki Ili Wilayitining waliysi bolup wezipe ötewatqan Abdurehim Eysaning Ilidiki Uyghurlarning siyasiy menpe’eti mesiliside Seypidin Ezizi tekitligendek “keng qorsaqliq” bolushi yaki öz millitining menpe’etidin waz kéchip, bashqa milletlerge “yol qoyushi” mumkin emes idi. Uning üstige Abdurehim Eysaning mijezi-xaraktéri we xizmet mes’uliyiti nuqtisidinmu uning Ilidiki Uyghurlarning menpe’etini qurbanliq qilishqa sükut qilip qarap turushi esla mumkin emes idi.

Emma Abdurehim Eysa bashchiliqidiki Uyghur serxillirining qanchilik qarshiliq körsitishidin qet’iy nezer, Seypidin Ezizining özining siyasiy salahiyitini destek qilip Uyghur kadrlargha qayta-qayta xizmet ishlisi netijiside “ishlar beribir shundaq bolidu”.²¹ Ili Qazaq Aptonom Oblasti qurulghanda, Ili Wilayiti mezkur Oblastqa qoshup bérilidu. Ahalisining mutleq köp qismini Uyghurlar teshkil qilidighan Ghulja Shehiri Ili Qazaq Aptonom Oblastining merkizi qilinidu. Seypidin Ezizining “sélixiliqi” we “keng qorsaqliqi” shu derijige yétiduki, u hetta Qirghizlardin hñqanche muqim olturaq ahale bolmighan öz yurti Atushni Qizilsu Qirghiz Aptonom Oblastining merkizi qilip bölüp béridu.

Shuningdin kéyinki Shinjang Uyghur Aptonom Rayonining quruluşu, “Échilip-Sayrash” we “Istil Tüzitish” dolqunlirida Abdurehim Eysaning Seypidin Ezizi bilen bolghan ixtilaplari künsayin küchiyip baridu.

1957-yili 12-ayda Ürümchide “yerlik milletchilikke qarshi seperwerlik yighini” échilip, Ziya Semedi, Ibrahim Turdi, Abdurehim Eysa, Abdurehim Se’idi we Abliz Qaridin ibaret 5 neper Nazaret derijilik Uyghur kadirgha birinchi pay oq étilghanda we ular “esheddiy yerlik milletchilik” qalpiqi bilen aylarhe küresh qilin’ghanda Uyghur Aptonom Rayonining re’isi bolghan Seypidin Ezizi ularning héchqaysisigha ara turmaydu. Maw bilen shunche yéqin munasiwet ornatqan, ikki qétim uninggha hemrah bolup Moskwa ziyaritide bolghan Seypidin Ezizi özining bu 5 neper milletdishi we sepdishigha ige chiqmaydu. Hetta

²⁰ Seypidin Ezizi, “Ömür Dastani”, 3-tom, A nusxa, 167-bet; B nusxa, 85-bet.

²¹ Seypidin Ezizi, “Ömür Dastani”, 3-tom, A nusxa, 167-bet; B nusxa, 85-bet.

u ömrining axirida yazghan eslimisining 3-tomida “Ibrahim Turdi bilen Abdurehim Eysada yerlik milletchilik idiyesi éghir idi”²² deydu.

Ghuljadiki Sowét Ittipaqi konsuli Shalunufning 1958-yili 8-ayning 18-küni Moskwagha yollighan doklatida déylshiche, Ürümchide yerlik milletchilikke qarshi küresh ewjige kötürülgen 1958-yilining bashlirida Seypidin Ezizi yurtdishi Muhemmet’imin Iminifni qoghdighan, özining salahiyitidin paydillinip uni qanat astigha élishqa tirishqan, emma Ibrahim Turdi qatarliqlarning mesilisige kelgende ulargha ishenmeydighanliqini bildürgen shundaqla ularni “yerlik milletchilik idiyesi éghir” dep tenqid qilghan (URL-7).

1958-yili 1-ayning 17-küni kéchide Abdurehim Eysa Tengritagh Méhmanxanisidiki yatiqida öltürülgende Seypidin Ezizi bu süyiqestning ich yüzidin xewerdarmidi? Etisi seherde Wang Énmaw bilen birlikte neq meydanni körgen Seypidin Ezizi 10 qétimlik pichaq zerbiside hayatidin ayrilghan Abdurehim Eysaning “özini öltürüwalghan” liqigha ishen’genmu? Shu küni kéngeytilgen yighin yérim kün toxtitilghanda Seypidin Ezizi Wang Énmaw bilen ayrim bash qoshup Abdurehim Eysaning délosi toghriliq zadi némilerni déyishti?

Seypidin Ezizi “eslime” sining yoruq körmigen 3-tomida bu heqte héchnéme démeydu. U peqetla Abdurehim Eysa heqqide bir jümle yazidu: “Abdurehim Eysa chidimay özini öltürüwaldu.”²³

Undaқта, Abdurehim Eysa zadi némige chidimidi? U özini öltürüwalghudek shunchilik jasaretsiz bir insanmidi? Bu so’allargha Seypidin Ezizining eslimiside héchqandaq jawab bérilmeydu.

Seypidin Ezizining 1980-yilliri Bézjingda mirzaqamaqta yatqan yilliri yazghan, 1990-yili milletler neshriyati teripidin neshir qilin’ghan “Ömür Dastani” namliq eslimisining aldinqi ikki tomida meyli 1930-yillardiki weqelerni bayan qilghanda bolsun yaki 1940-yillardiki Ili Inqilabi toghriliq yazghan qisimlirida bolsun, Abdurehim Eysaning ismini bir qétimmi tilgha almaydu. Qiziqarliqi shuki, Seypidin Ezizi “Ömür Dastani” namliq eslimisining 2-tomida 1945-yili féwralda Ürümchide qurulghan “Bahar” teshkilati we uning pa’aliyetliri heqqide tepsiliy melumat béridu. Bu teshkilatning kéyinche pash bolup qélip tutqun qilin’ghan ezaliri toghriliqmu uchur béridu. Emma bu teshkilatning re’isi bolghan Abdurehim Eysaning ismini bir qétimmi tilgha almaydu. Bu détellarning hemmisi bizde Seypidin Ezizining Abdurehim Eysa mesiliside zadila éghiz échishni xalimaydighan yaki buningdin özini qachuridighan bir teripi barmu-qandaq, dégen gumanni peyda qilidu.

18. Abdurehim Eysaning Délosi we Jaghda Babalikofning Sükünati

Abdurehim Eysaning 1958-yili 17-yanwarda, yeni Ürümchi waqti kéche sa’et 1-ayning 17-künige almashqan kéchisi sirliq bir rewishte öltürülishi, etisi chüshtin kéyin Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning sékritari Wang Énmaw teripidin “özini öltürüwalghan” dep élan qilinishi hazirghiche yéshilmigen sir péti turmaqta.

Öz waqtida “yerlik milletchilikke qarshi heriket” ning boran-chapqunlirigha shahit bolghan köpligen kishiler Abdurehim Eysaning délosida birqanche kishining, bolupmu Seypidin Ezizi bilen Jaghda Babalikofning ömür boyi süküt qilip kelgenlikini tilgha élishidu.

Shunisi éniqki, Abdurehim Eysaning ölümidin ilgiri uning keypiyatini, köz aldidida yüz bériwatqan ishlargha bolghan inkasini we shexsiy oy-xiyallirini eng köp bilidighan kishi uning yataqdishi Jaghda Babalikof bolghan idi. Chünki 1957-yili 12-ayning 16-küni Ürümchide “Aptonom Rayon boyiche yerlik milletchilikke qarshi küresh élip bérish

²² Seypidin Ezizi, “Ömür Dastani”, 3-tom, A nusxa, 218-bet; B nusxa, 110-bet.

²³ Seypidin Ezizi, “Ömür Dastani” 3-tom, A nusxa, 218-bet; B nusxa, 110-bet.

seperwerlik yighini” bashlan’ghan künden taki yil örülüp 1958-yili 1-ayning 17-küni Abdurehim Eysa öltürülgen kün’giche bolghan bir ay jeryanida Jaghda Babalikof Abdurehim Eysa bilen Ürümchidiki Tiyanshan (Tengritagh) Méhmanxanisining 2-qewet 214-nomurluq yatiqida yataqdash bolup bille yatqan idi. Bu jeryanda Abdurehim Eysaning hés-tuyghulirini, keypiyatidiki özgirishlerni, yighinda mesile tapshurushqa qistilip küreshke tartilghandin kéyinki inkasirini shundaqla küchlük siyasiy bésim ichidiki azabirini eng chongqur derijide chüshen’gen kishi Jaghda Babalikof idi. Shunga Jaghda Babalikof shu künlerde yataqdishi we uzun yilliq xizmetdishi Abdurehim Eysada siyasiy bésim tüpeylidin özini öltürüwélis xiyalining bolghan yaki bolmighanliqini azraq bolsimu hés qilishi kérek idi. Uning üstige shu küni mijezi buzulup yataqta yalghuz qalghan Abdurehim Eysa bilen eng axiriqi qétim xoshlashqan kishimu Jaghda Babalikof idi. Shu kéchisi Abdurehim Eysa öltürülüp, etisi kariwattiki qan’gha boyalghan jesetni körgüchiler ichide Refiq Baychurin, Héwulla Sot (Hebibulla Mutellip), Barat Isma’il qatarliq 3 kishidin bashqa yene Wang Énmaw, Seypidin Ezizi, Muhemmet’imin Iminop, Jaghda Babalikof we Qaldibay qatarliq kishilermu bar idi (URL-1). Halbuki, Abdurehim Eysaning ölümidin kéyin Jaghda Babalikof héchnéme démeydu we bu témidin özini qachuridu.

Jaghda Babalikof 1955-yili Patixan Sugirbayéfning ornigha Ili Qazaq Aptonom Oblastining ikkinchi nöwetlik oblast bashliqi bolidu. Bu waqitta Abdurehim Eysa Ili Wilayitining waliysi, Ili Qazaq Aptonom Oblastinining mu’awin bashliqi idi. Shuningdin kéyinki 3 yil jeryanida Abdurehim Eysa Jaghda Babalikof bilen Ili Oblastining hökümet xizmitini birlikte mangduridu. Bir qisim menbeler 1950-yillarning bashliridiki Aptonomiye mesiliside “Qazaq milletchisi” bolup tonulghan Jaghda Babalikofning Ili Qazaq Aptonom Oblastigha bashliq bolghandin kéyin mu’awin oblast bashliqi Abdurehim Eysa bilen köp qétimlar toqunushqanliqini, bolupmu Ilidiki Qazaqlar bilen Uyghurlarning hoquq-menpe’et mesiliside bir-birige yol bermigenlikini ashkara qilmaqta.

Seypidin Ezizi eslimisining 3-tomida gerche Abdurehim Eysa heqqide gep qilishtin özini qachurghan bolsimu, emma Jaghda Babalikofning 1950-yillarning bashlirida Qazaq milletchiligi bilen tonulghan bir kishi ikenlikini ilgiri süridu. U mundaq dep yazidu: “emdi Aptonom Oblastlarni qurush mesiliside Shimaliy Shinjangda bir Qazaq Oblasti qurush dégen mesile xéli jiddiy muzakire qilindi. Buning biri, Altay, Tarbaghatay Wilayetirini birleshtürüp bir Qazaq Oblasti qurush; Yene biri, Altay Wilayiti bilen Tarbaghatay Wilayetirini ayrim-ayrim ikki Qazaq Oblasti qilish. Bu oxshimighan pikirler jiddiy talash-tartish qiliniwatqan künlerde bir qisim kishiler bashqiche pikirlerni otturigha qoydi. Buning ichidiki alahide bir pikir - ‘3 Tütünni birleshtürüp, bir Ittipaqdash Réspublika qurush yaki Aptonom Réspublika qurush’. Bu ‘3 Tütün’ dégini, biri, Sowét Ittipaqidiki Qazaqlarni, yene biri Shinjangdiki Qazaqlarni, üçinchisi Monggholiyediki Qazaqlarni démekchi. Yéni bu üç memlikettiki Qazaqlarni birleshtürüp bir Birleshme Ittipaqdash Réspublika qurush, buning menisi Sowét Ittipaqining qarimiqidiki bir Réspublikagha oxshaydu. Buning sirtida zadi bu ‘3 Tütün’ ni birleshtürüp bir dölet qurush dégen menamu yoq emes. Bu pikirni shu waqitta Ili Wilayitining waliysi Jaghda Babalikof dégen adem teshebbus qilip, 21 kishilik mejlis échip, qayta-qayta muzakire qilishqan iken. Bu mesile Shinjang Shöbe Byurosigha kélip muzakire qilin’ghanda qet’iy ret qilindi. Shuning bilen 21 kishilik layihemu otturigha chiqalmay qaldi.”²⁴

Démek, 1951-yili martta Ghuljada “51 chiler” mejlisi échilip, Uyghur serxilliri musteqil Uyghuristan Jumhuriyiti qurush yaki bolmisa Xitay Kompartiyesining rehberlikidiki Xitay Xelq Jumhuriyitining terkiyide Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurush pikiririni otturigha qoyuwatqan mezgillerde Jaghda Babalikof bashchiliqidiki Qazaq serxillirimu “21 chiler” mejlisi échip, ‘3 Tütün’ – yeni Sowét Ittipaqi, Xitay we Monggholiyediki Qazaqlarni

²⁴ Seypidin Ezizi, “Ömür Dastani” (élan qilinmighan tarixiy eslime-3), A nusxa, 167-bet; B nusxa 85-bet.

birleshtürüp Qazaq Jumhuriyiti yaki Qazaq Birleshme Jumhuriyitini qurushning koyigha chüshken.

Ili Qazaq Aptonom Oblastining bashliqi bolghan Jaghda Babalikof öz dewride Qazaqlarning Uyghurlar bilen oxshash derijide Aptonomiyelik hoquqqa ige bolushini, hetta Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurush toghra kelse Qazaqlar üçünmu ayrim bir Ittipaqdash Jumhuriyetning qurulushi lazimliyini keskin türde tartishma qilghan idi. Bolupmu Jaghda Babalikof shimaldiki 3 Wilayette, yeni Ili Oblasti teweside Uyghurlarning Aptonomiyelik hoquqtin Qazaqlar bilen birlikte behriman bolushigha qarshi idi. Shunga Jaghda Babalikofning Ili Oblastining mu'awin bashliqi bolghan Abdurehim Eysa bilen bu mesilide zadila kélishtürgili bolmaydighan ixtilapliri otturigha chiqqan idi. Shu sewebtin 1957-yilining axirigha kelgende "yerlik milletchilikke qarshi heriket" bashlan'ghanda Abdurehim Eysa "Qazaqlarni chetke qaqqan", 'Shinjangda bashqa milletlarning téritoriyelik aptonomiyesini ishqqa ashurushigha qarshi chiqqan" dégen "jinayet" ler bilen eyiblen'gen. Hetta Abdurehim Eysa "Qazaqlarni chetke qéqish üçün 'Uyghuristan' qurghandin kéyin Qazaqlarni Sowét Ittipaqigha yötkiwétip, u yerdiki Uyghurlarni qayturup kélish xam xiyalida bolghan," dep tenqid qilin'ghan (URL-8).

1958-yili Yanwarning otturiliri Abdurehim Eysa sirliq rewishte öltürülgendin kéyin Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning Ürümchide dawamlisliwatqan "yerlik milletchilikke qarshi küresh" yighini yene birqanche ay dawamlisidü. Uyghur we Qazaq kadirar arisidin "esheddiy yerlik milletchi" qalpiqi kiydürülgen kishiler arqa-arqidin tartip chiqirilidu. Jaghda Babalikofmu bu shamalning zerbisidin aman qalmaydu. 1958-yili 5-ayda u "esheddiy yerlik milletchilik" bilen eyiblinip, Ili Qazaq Aptonom Oblastining bashliqliq wezipisidin qaldurilidu. Shu yili 6-ayda Ili Qazaq Aptonom Oblastliq Partkom "yerlik milletchilikke qarshi heriket" boyiche Ghuljada kéngeytilgen yighi achidu. Yighinda Oblastliq Partkomning sékritari Jang Shigong Oblast bashliqi Jaghda Babalikofqa qarshi ot échip, uni "Ildiki esheddiy yerlik milletchiler bilokining yolbashchisi" dep eyibleydu. Jang Shigongning tekitlishiche, bu bilok Jaghda Babalikof (Ili Qazaq Aptonom Oblastining sabiq bashliqi), Shaymardan (Ili Oblastliq Sotning sabiq bashliqi), Nuqushéf (Ili Oblastliq Jama'et Xewpsizliki Bashqarmisining bashliqi), Aqmatghali Bötenbayéf (Ili Oblastliq Partkom Teshwiqat Bölümining mu'awin bashliqi), Qaldibay (Ili Oblastliq Teptish Mehkimisining bashliqi) we Alimjan (Ili Oblastliq Xelq Hökümiti Ishxanisining mu'awin bash katipi) qatarliq kishilerdin teshkillen'gen iken (URL-7).

Ghuljadiki Sowét konsuli Shalunufning Abdulla Zakirofning mexpiy doklatigha asasen 1958-yili 18-awghustta Moskwagha yollighan doklatida 1951-yili Ghuljada milletchilarning Uyghuristan Réspublikisi qurush mesilisini muzakire qilghanliqi tilgha élinidu. Bu yighinda Qazaq milletchisi Jaghda Babalikof otturigha sekrep chiqip, egerde Uyghuristan Réspublikisi qurulidighan bolsa uning terkiybide choqum Ili Qazaq Aptonom Ölkisining qurulushi kéreklikini shert qilip qoyghan iken. Jaghda Babalikof bu yighinda téximu ilgirilgen halda, eger undaq bolmisa, Ili, Tarbaghatay we Altay üç Wilayetning Sowét Ittipaqining Qazaqistan Ittipaqdash Jumhuriyitige qoshup bérilishi kéreklikini telep qilghanliqi melum (URL-7).

Ghuljadiki Sowét konsulining doklatida yene Babalikofning "Aptonomiye pütünley shekildin bashqa nerse emes" dégenliki, Ili Qazaq Aptonom Oblastining Shinjang Uyghur Aptonom Rayonigha emes, belki Merkezge biwasite qarashliq orun bolushini, uning terkiyige shimaldiki 3 Wilayettin bashqa yene Ürümchi we Qomul Wilayetliriningmu qoshup bérilishini telep qilghanliqi bayan qilinidu. Abdulla Zakirofning Ghuljadiki Sowét konsuli Shalunofqa ashkarilishiche, Jaghda Babalikof mundaq dégen iken: "Bizning Xitaylarga héch éhtiyajimiz yoq, biz özimizning ishlirini özimiz bir terep qilalaymiz. Ili Oblastida her 6 neper Xitay puqrasigha bir Xitay kadir toghra kelse, her 100 Qazaqqa aran 1 neper Qazaq kadir toghra kélidu. Hazir Ürümchi Xitaylar bilen, Ghulja Uyghurlar bilen

toldi. Biz Qazaqlar Ili Oblastining merkizi bolghan Ghuljani Uyghurlarning qolidin tartip alalmay, sheherni Uyghurlardin taziliyalmay turup, yene Xitaylardin endishe qilishimizgha mumkinchilik barmu?" (URL-7).

Shundaq qilib, Abdurehim Eysaning béshigha kelgen kün yérím yil ötmeyla Jaghda Babalikofning béshighimu kélidu.

Ili Qazaq Aptonom Oblastliq Hökümette biri birinchi qol, yene biri mu'awin bolup ishligen bu ikki emeldar – Jaghda Babalikof bilen Abdurehim Eysa – 1950-yillarda Ildiki Qazaq we Uyghurlarning menpe'etliri üçün bir-birige yol qoymighan halda muressesiz toqunushqan bolsimu, emma eng axiri her ikkisi Xitay Kommunistlirining qurbanlirigha aylinidu. Abdurehim Eysa "esheddiy yerlik milletchilik" qalpiqi bilen 1958-yili 1-ayda Ürümchidiki Tengritagh Méhmanxanisida sirlig rewishte öltürülgende uning bilen bir yataqta aylarce bille yatqan Jaghda Babalikof süküt qilidu. Aridin birqanche ay ötüp Jaghda Babalikofmu "esheddiy yerlik milletchilik" bilen eyiblinip barliq hoquqliridin élip tashlan'ghinida we siyasiy réjimgha élin'ghinida Uyghur kadirilar turmaq hetta uning Qazaq sepdashlirimu uning üçün yaqa yirtalmaydu.

Abdurehim Eysaning délosidiki sirlarni qorsiqigha qachilap, Xitay Kommunistliridin toluq ümidini üzgen Jaghda Babalikof 1960-yillarning bashlirida Sowét Ittipaqigha qéchip chiqidu. Shu yillarda akisi Abdurehim Eysaning ölüm sirini éniqlash iradisige kelgen Merup Eysa Tashkenttin Almutagha kélip Jaghda Babalikof bilen körüşhüşni telep qilidu. Shu yillarda Almutada yashawatqan Milliy Armiyening sabiq komandirliridin biri, 1955-yili général mayorluq unwanigha érishken Merghup Is'haqof Merup Eysagha akisining ölüm sirini Jaghda Babalikofning bashqa herqandaq kishige qarighanda köprek bilishi mumkinlikini éytidu. Emma néme üçündür Xitaydin qutulup Sowét Ittipaqining himayiside Almutada yashawatqan Jaghda Babalikof Merup Eysa bilen körüşhüşni ret qilidu. Kéyinki waqitlarga qeder Merup Eysa birqanche qétimlar urunup körgen bolsimu, emma Jaghda Babalikof izchil türde körüşhüştin qachidu (URL-1).

19. Abdurehim Eysaning Délosi – Axirlashmighan Hékiye

Abdurehim Eysaning hayati we uning sirlig ölümü heqqidiki izdinshlirimiz arxip matériyalliri we menbelerning cheklik bolushi seweblik waqtinche bu yerde axirlashti. Emma Abdurehim Eysaning hékayisi téxi axirlashmidi. 20-esir Uyghur tarixidiki eng chong siyasiy paji'elerning biri bolghan Abdurehim Eysaning délosigha qoyulghan so'allar hélihem axiriqi jawabni kütmekte.

Abdurehim Eysa alemdin ötüp top-toghra 60 yil bolghanda Seypidin Ezizining "yerlik milletchilikke qarshi heriket" toghrisidiki bir qisim iqrari we pushaymanliri uning téxi oqurmenlerge ulashmighan "Eslime" sining 3-tomida üçektin chiqti.

Halbuki, Seypidin Ezizi 1950-yillarning axirlirida Abdurehim Eysaning délosi we uning ich yüzini Uyghur kadirilar ichide eng köp bilidighan bir kishi bolushigha qarimay, "Eslime" sining 3-tomida bu heqte héchqanche uchur bermeydu. U néme üçündür ömrining axirida yazghan eng axiriqi eslime kitabida Abdurehim Eysaning ölümü heqqidiki sirlarni ashkara qilishni xalimaydu.

Diqqetke sazawer yéri shuki, Seypidin Ezizi eslimisining bu qismida özining ökünüşlirini, amalsizliqlirini we pushaymanlirini yoshurmaydu. U mezkur eslimisining 7-qisim 1-babi bolghan "yerlik milletchilikke qarshi küresh" namliq qismining eng axiriqi qurlirida özining bu heriket jeryanidiki mes'uliyiti we amalsizliqliri heqqide mundaq dep yazidu: "Men shuni éytishim kérekki, yerlik milletchilikke qarshi küresh bashlinish aldida, bashlan'ghanda, hemde pütün heriket jeryanida éghishlar boldi. Axiri yaman aqiwetler kélip chiqti. Bu ishlarni bir terep qilishda men tedbirlik amal-charilerni qilalmidim. Démisemmu bolmas, qolumdin kélisiche tiriship baqtim. Éghir ehwallar yüz bergende,

bezi tedbirlerini qollinip, bezi kadrlarğa xata chare körüş ehwalliri tosup qélindi yaki ulargha körülgen chariler yenggilitildi. Lékin shu waqit we shu shara'itta men heriketning kéngiyip kétishini tosush üçün yéterlik küch chiqiralmidim. Bu xataliqirimni iqrar qilishim kérek. Yene bir tereptin, Wang Énmaw bashchiliqidiki Aptonom Rayonluq Partkomdiki mes'ul ademler hemde ulargha egeshken bir qisim Xenzu we Milliy kadrlarning tosqunluq heriketliri méning buningdinmu köprek ish qilishimgha yol qoymidi. Hetta re'is Maw Zédong we Déng Shyawpingning yolyoruqliri bilen Ju Énleyning yolyoruqlirighimu ular éghizda he dep qoyup, emeliyette étibar qilmidi. Netijide köpligen milliy kadrlar azab chekti, qiynaldi. Ular 'Yerlik Milletchilikke Qarshi Küresh' tin bashlap taki 'Medeniyet Inqilabi' axirlashqiche bolghan uzun jeryanda 20 yildin artuq nahayiti éghir azab-oqibetlerni tartti. Beziliri hayatidin ayrildi. Men ashu 20 yil jeryanida azab-oqibetlerni chekken yoldashlarning aldida eyiblikmen. Ularning a'ile-tawabiatlirining aldida eyiblikmen. Men da'im shu ehwallarni esligimide özümde bir türlük échinish, epsuslinish hés qilimen."²⁵

Seypidin Ezizining bu yerde "beziler hayatidin ayrildi...men ularning a'ile tawabi'atliri aldida eyiblikmen. Men da'im shu ehwallarni esligimide özümde bir türlük échinish, epsuslinish hés qilimen," dégen sözlirining emeliyette Abdurehim Eysa we shu qatardiki hayati bilen bedel töligen kishilerge nisbeten éytilghanliqi éniq idi. Bu siyasiy herikette "öz xataliqirini iqrar qilidighanliqi" ni we "mes'uliyitining barliqi" ni bildürgen Seypidin Ezizi pütün hoquqliridin ayrilip, Béyjingda mirzaqamaqta turuwatqan ömrining axiriqi yillirida andin bu ökünüshlirini yazidu.

Axirida Seypidin Ezizi yenimu bir qedem ilgirilep mundaq dep yazidu: "Men ashu ehwallarni oylichanda '51-chiler' ge qarshi küresh bashlinip, 'Medeniyet Zor Inqilabi' ghiche, yeni bu jeryanda toxtimay bir-birige ulinip kelgen 'Yerlik Milletchilikke Qarshi Küresh', 'Ongchilargha Qarshi Küresh', 'Riwiziyonizmchilargha Qarshi Küresh' dégendek bir qatar heriketler élip bérilip, birmunche milliy kadrlargha qattiq zerbe bérilgen, hetta éghir chariler körülüp beziler hayatidin ayrilghan mushundaq éghir ehwallar yüz bériwatqan Shinjangda zadi néme üçün 'Chong Xenzuchiliq' qa qarshi küresh élip bérilmaydu? Shinjangda néme üçün 'Chong Xenzuchiliq' yoqitilmidi? Shuni éytish kérekki, 'Chong Xenzuchiliq' yoq emes, hetta bezide xéli éghir derijide mewjut bolghan idi. Bu bir yaqtin ilgiriki milliy zulum yürüğüchilerning qaldurghan yaman tesiridin bolsa, yene bir yaqtin 'Shinjangda Yerlik Milletchilik اساسliq orunda turidu' deydighan xata közqarashtin kélip chiqqan idi. Yoldash Maw Zédong: 'her ikki Milletchilikke qarshi turush kérek. Aldi bilen Chong Xenzuchiliqqa qarshi turush kérek' dep éniq tekitligen turuqluq, buning tetürisiche Shinjangda aldi bilen 'Yerlik Milletchilikke qarshi turush herikiti' élip bérildi. Beziler éytqandek: 'Shingshingshyaning derwazisini keng échiwétish kérek', 'Shinjangda Xenzularning sani az sanliq milletlarning sanidin éship ketkende, andin silerning bu Aptonomiyeliringlarning qandaq bolidighanliqini körimiz!' dégenge oxshash uchigha chiqqan Chong Xenzuchiliq ashu jeryanda اساسliq rol oynap keldi. Bezi atalmish 'aktip' milliy kadrlar undaqlargha 'dumbaqqhiliq' rolini oynap berdi."²⁶

Mana bu Seypidin Ezizining iqrari idi. Seypidin Ezizining ömrining axirida qilghan bu iqrari, bolupmu 1957-yilidin 1959-yilighiche bolghan "Yerlik Milletchilikke Qarshi Heriket" heqqide ashkarilighan bir qisim bayanliri 20-esir Uyghur tarixidiki eng chong paji'elarning biri bolghan Abdurehim Eysaning délosi we uning sirini yéshishte muhim yip uchi bilen teminleydu.

²⁵ Seypidin Ezizi, "Ömür Dastani" (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 222-223-betler; B nusxa, 113-114-betler.

²⁶ Seypidin Ezizi, "Ömür Dastani" (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 225-bet; B nusxa, 114-bet.

Paydilan'ghan Menbeler

BROPHY, Dawid. (2016). *Uyghur Nation: Reform and Revolution on the Russian-China Frontier*. Harvard University Press.

EZİZİ, Seypidin. (1990s). *Ömür Dastani (Tarixiy Eslime, 3-tom)*. Běyjing: Milletler Neshriyati. 1990-yillarning axiri neshirge teyyarligan, emma neshir qilinish testiği bérilmigen kitab, A nuxsa (deslepki kompiyotérgha élin'ghan nusxa), B nusxa (tehrirlen'gen nusxa).

EZİZİ, Seypidin. (1990). *Ömür Dastani (Tarixiy Eslime-2)*. Běyjing: Milletler Neshriyati.

GHOJAMBERDİ, Qehriman. (2005). *Uyghurlar: Qedimki Zamandin Ta Hazirqi Künlergiche Bolghan Étno-Siyasiy Tarixi*. Almuta: Uyghur Kril Yéziqidiki Neshri.

GHOJAMBERDİ, Qehriman. (2013). *Kommunistik Xitay Dewridiki Uyghurlarning Étno-Siyasiy Tarixi (1949-2012)*. İstanbul: Teklimkan Uyghur Neshriyati.

JU ÉNLEY. (1997). *Memliketimizning Milletler Siyasitidiki Birqanche Mesile Toghrisida, 1957-yili 8-ayning 4-küni Chingdawda ötküzülgen Xitay Memliketlik Milletler Xizmiti Yighinida sözlen'gen söz, 'Zhou Enlai Xuanji [2]' (Ju Énley Tallanma Eserliri 2-tom)*. Beijing: Renmin Chubanshe.

KUL, Ömer. (2007). *Esir Doğu Türkistan İçin-2: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları (1949-1980)*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Lİ SHÉNG. (2009). *Junggo Shinjang: Yéngi Junggo Dewridiki Bölgünchilik we Bölgünchilikke Qarshi Küresh*. Ürümchi: Shinjang Xelq Neshriyati.

ZHONGGUO MUSİLİN, (1957). "Xitay Musulmanlar Hej Ömiki Mekkige Yürüp Ketti". *Xitay Musulmanliri*. 1-san.

OSMANOF, Qurbanghali. (1993). *Ili Qazaq Aptonom Oblastining Qurulush Jeryani. Ili Tarix Matériyalliri (Yili Wenshi Ziliao)*. 9-Qisim.

ROZİBAQİYÉF, Abdulla. (1997). *Xelqim Üchün Köyidu Yürek*. Almuta: Jazushi Neshriyati.

SEMEDİ, Ziya. (1994). *Exmet Ependi (Tarixiy Roman)*. Almuta: Uyghur Kril Yéziqidiki Neshri.

SHEHİDİ, Burhan. (1986). *Shinjangning 50 yili*. Běyjing: Běyjing Milletler Neshriyati.

TAHİR, İlyas. (2003). *Ewliya Choqqa Étikidiki Meripet Buliqi*. Ürümchi: Shinjang Ma'arip Neshriyati.

WANG YONGQİNG. (2012). *Tarixning Sadasi: Garshabanining Eslimisi" (Lishi de Huisheng: Geerxia Huiyilu)*. Ürümchi: Shinjang Ishlepchiqirish-Qurulush Armiyesi Neshriyati, Xitayche Neshri.

XUSHTAR, Sherip Niyaz. (2003). "Abdurehim Eysa", *Shinjang Yéqinqi Zaman Tarixida Ötken Shexsler*. Ürümchi: Shinjang Xelq Neshriyati.

ZHOU ENLAİ. (1997). *Guanyu Woguo Minzu Zhengce de Jige Wenti (Memliketimizning Milletler Siyasitidiki Birqanche Mesile Toghrisida, Qingdao, 1957-08-04), "Zhou Enlai Xuanji" (Xia)*. Beijing: Renmin Chubanshe.

中共中央文件选集", 第1册, 中共中央党校出版社, 北京, 1989年版, 第111页

中共中央文件选集", 第7册, 中共中央党校出版社, 北京, 1991年版, 第775页

Paydilan'ghan Tor Menbeler

- * URL-1: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/175894>.
- * URL-2: M. Zimianin to the Central Committee of the CPSU and to Comrade Iu. V. Andropov, 'On Manifestations of Local Nationalism in Xinjiang (PRC)', March 03, 1958, *Wilson Center, Digital Archive International History Declassified* <https://digitalarchive.wilsoncenter.org>.
- * URL-3: Iu. Andropov to the Central Committee of the CPSU, 'On the Struggle with Local Nationalism in China', Wilson Center, Digital Archive International History Declassified <https://digitalarchive.wilsoncenter.org>.
- * URL-4: Xitay Memliketlik Islam Dini Jem'iyiti ikkinchi nöwetlik komitétining da'imiy hey'etliri we hey'etlirining tizimlik (Zhongguo Yisilanjiao Xiehui Dierjie Weiyuanhui Changwei, Weiyuan mingdan), 2015-03-30 <http://www.chinaislam.net.cn/about/wygw/lijie/201505/30-965.html>
- * URL-5: Memorandum of a Discussion held by USSR Consul-General in Ürümchi, G. S. Dobashin, with First Secretary of the Party Committee of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, Comrade Wang Enmao, and Chair of the People's Committee, Comrade S. Azizi, January 17, 1958, Wilson Center Digital Archive <https://digitalarchive.wilsoncenter.org>.
- * URL-6: Memorandum on a Discussion with Wang Huangzhang, Head of the Foreign Affairs Office of the Prefectural People's Committee, January 22, 1958, Wilson Center, Digital Archive International History Declassified <https://digitalarchive.wilsoncenter.org>.
- * URL-7: M. Zimianin to the Department of the Central Committee of the CPSU and to Comrade Iu. V. Andropovm August 18, 1958, Wilson Center Digital Archive International History Declassified <https://digitalarchive.wilsoncenter.org>.
- * URL-8: Ongchi, esheddiy yerlik milletchi unsur Ziya Semedi, Ibrahim Turdi we Abdurehim Eysalarning partiyeye qarshi eksiyetchi biloki üzül-késil tarmar qilindi", "Algha" zhurnili, 1958-yilliq 5-san <https://digitalarchive.wilsoncenter.org>.

Aghzaki Matiriyallar

KK-1: Merup Eysa (Gisarof) bilen ötküzülgen téléfon söhbiti xatirisi, 2019-yili 4-ayning 24-küni, 5-ayning 3-küni, 10-ayning 15-küni, RFA Uyghur bölümi, Washington, Amérika.

Ek: Abdurehim Eysa





PEYZAJ MİMARLIĞINDA RENK OLGUSU

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Mahire ÖZÇALIK*

Şeyma ESKİSARILI**

Geliş Tarihi: 27.09.2019

Kabul Tarihi: 15.12.2019

Özet

Renk türlerinin insanlar üzerinde göz ardı edilemeyecek düzeyde psikolojik ve görsel etkileri vardır. Hatta tasarım öğeleri arasında en etkili unsurlardandır. Peyzaj tasarımlarında da renk öğesi, tasarım açısından muhakkak değerlerindirilmesi gereken bir etkidir. Duyularımıza karşı daha yakın ve etkili olan renk olgusu, diğer öğelere karşı tepki göstermeyen insanlar tarafından bile algılanır.

Genel manada renk, doğrudan doğruya ruhumuzu etkileyen bir unsurdur. Ruhun yarattığı titreşimler sayesinde insanları iç dünyaya doğru yönlendirir. İçimizdeki kendi zevklerimize has estetik ve uyum isteklerimizin renklerle doyması mümkündür. Renkler tek başına bir öğeyi izah edemeyebilir; ancak bir duygu ve düşüncüyü ifade etmeye yeterlidir.

İnsanoğlu daima çevre ve doğa ile etkileşim halindedir. Bu kapsamda insanın psikolojik, fiziksel ve biyolojik anlamdaki ihtiyaçlarının en iyi şekilde karşılanması gerekmektedir. Bu noktada görev, tasarımcılara düşmektedir. Bu çalışma ile peyzaj mimarlığında renk olgusunun yeri, önemi, renk türleri ve psikolojik etkileri, peyzaj tasarımlarında kullanım ilkeleri gibi başlıklara genel hatlarıyla değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Renk, Peyzajda Renk Kullanımı, Rengin Etkisi.

COLOR PHENOMENON IN LANDSCAPE ARCHITECTURE

Abstract

Color types have psychological and visual effects on people that cannot be ignored. It is even one of the most effective elements of design. The color element in landscape designs is a factor that must be evaluated in terms of design. The phenomenon of color, which is closer and more effective to our senses, is perceived even by people who do not react to other elements.

In general, color is an element that directly affects our soul. Through the vibrations it creates spiritually, it directs people towards the inner world. It is possible to satisfy our own tastes with aesthetics and colors. Colors alone may not explain an element; but it is enough to express a feeling and thought.

Human beings always interact with the environment and nature. In this context, the psychological, physical and biological needs of human beings should be met in the best way. At this point, the task falls to the designers. In this study, the place, importance, color types and psychological effects of color phenomenon in landscape architecture and the principles of use in landscape design are discussed in general terms.

Keywords: Color, Use of Color in Landscape, Effect of Color.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Orman Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü, e-posta: mahira.me@gmail.com

Orcid: 0000-0002-6420-4358

** Yüksek Peyzaj Mimarı, e-posta: seymaeskisarili@gmail.com

Orcid: 0000-0001-6390-5358

Giriş

Çok eski zamanlardan bu yana insanların önemle üzerinde durmuş olduğu bir olgu olan renk, psikologlar tarafından insan ruhuna ne gibi etkisi olduğu araştırılırken, fizikçiler tarafından ışık olarak incelenir ve estetik açıdan ve mimari bütünün bir parçası olarak da tasarımcılar tarafından ele alınır. Renk, ışığın cisimler üzerine ışığın çarpıp, yansıyan ışınların beynimizde oluşturduğu etkisel ifadedir. Yani renkler ışık ve insan gözüyle var olan bir olgudur. Renklerin bir mekân tanımlanırken üstlendiği biçimsel rolleri dışında, o mekânın psikolojik açıdan farklı algılanmasına neden olan rolleri de vardır. Renkler ile objeleri daha sıcak ya da soğuk, daha ağır ya da hafif, daha uzak ya da yakın görmek mümkün olur. Ayrıca objeleri kişilik kazandırıp tanımlar, yönlendirir ve uyarır (Alakuş, 2009: 7).

Renkler, görsel algıda tasarım öğeleri içerisinde en etkili olan faktörlerdendir. Duyulara yakinen ve etkili olarak seslenir. Belli bir kompozisyonda diğer öğelere tepki vermeyen insanlar dahi, uygun renk düzenleri karşısında etkilenirler. Bununla beraber renk, sadece canlı-cansız malzeme ve nesnelere bir özelliği veya psikolojik etkiler uyandıran bir öğe olmayıp, yansıyan ışığın rengine göre yüzey ve nesnelere renginin belirlenerek algılanmasını sağlar. Bu sebeple renk, ışığın ayrılmaz bir parçası ve özelliğidir. Öznel olarak bir duyu ögesi, nesnel olarak da bu duyu ögesini doğuran ışık uyarıları şeklinde tanımlanabilir (Altınçekiç, 2000; Ünver, 2000: 2).

Kişi, zaman ve mekâna göre değişen güzellik kavramını, var olduğundan beri tartışan insanın bu arayışları estetik biliminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Estetik bilimi de insanın zamanla çevresini güzelleştirme isteğinden yola çıkarak çevre estetiği kavramını oluşturmuştur. Tasarımcılar, görsel yönü olan tüm planlama etkinliklerinde olduğu gibi çevre estetiğini ön planda tutmalıdır. Çevreye dair estetik düşüncesi; tasarımın iç gelişimi, bilimsel ve teknik gelişiminin tasarıma yansması, kullanıcıların ve tasarımcıların beklentileri özenle ve dikkatle incelenmelidir (Gündoğdu, 1999: 21).

Rengin bilinçli kullanımı kültürel peyzajda çok çarpıcı görüntüler oluşturmaktadır. Peyzaj mimarı, ressamın tuval üzerinde yapmaya çalıştığını düşünerek doğaya yansıtılabilmelidir. Renkler tasarımı güçlendirerek kabullendirir ve alışıla gelmişlik duygusunu oluşturur. Mekânın üç boyutlu hali renk ve ışıklarla çok rahat algılanır. Tasarım bileşeni olarak bir sistem içerisinde renklerin kullanımı, anlaşılabilirliğin ortak ifadesi olarak yorumlanabilir. Renkler ile istenmeyen etkiler gizlenir ya da hoşça giden bir görüntü ön plana çıkarılabilir (Uzun, 1998: 30).

Peyzaj tasarımındaki renk unsuru, yalnızca bitki materyaline ilişkin bir tasarım ögesi olmayıp, tasarımı tamamlayan pek çok cansız veya yapısal elemanlarda (su, toprak, kayalar, duvar ve döşeme yüzeyleri, donatı elemanları vb.) temayı oluşturan temel özelliklerdir. Renk uyumu, bu temel elemanlarla birlikte gerçekleştirildiğinde doğru ve olumlu etkiler yaratılmış olacaktır (Altınçekiç, 2000: 4).

İnsanlık tarihinin her evresinde renkler ile karşılaşılacaktır. Eski çağlardan bugüne dek insanlar doğanın renkleri karşısında hayranlık duymuşlar, ilkel insanlar dönemine göre zor olmasına karşın mağara duvarlarına renkli resimler çizmişlerdir. İnsanlar için kolaylıkla algılanan ve değerlendirilen bir kavram olan renkler, sahip oldukları özellikler ve insanlar üzerindeki güçlü etkileri sebebi ile yaşamın her alanında olmuşlardır. Bilimsel olarak her alanda etkisi kanıtlanan renklerin, günümüzde her alanda karşılığı görülmektedir. Renklerin sahip oldukları etkiler mekânlarda bilinçli olarak, bireyleri bazen dinlendirmek bazen acıktırmak veya alışveriş dürtüsünü tetikleme gibi nedenler için kullanılır. Toplumlar yaşamın her zerrisinde rengi derin bir şekilde yaşamaktadırlar; mimarilerde, kilimlerde, kıyafetlerde, tablolarında, kumaşlarda, belli anlamları olan sembollerde bile bunu görmekteyiz. Örneğin Mısırlıların bıraktıkları yapılarla ağırlıklı

olarak sarı, kırmızı, mavi renkler görülmektedir. Yunan mimarisinde de sarı, kırmızı, maviyi görmekteyiz. Bunlara ek olarak mermerin beyazlığını, sarı ve beyaz yaldız ekleyerek renklerin etkisini arttırmışlardır. Mezopotamya'nın eski toplumlarından olan Babil uygarlığı döneminden kalma kalıntıların incelemelerinde, altın yaldız ve turkuaz renklerin tercih edildiği görülmüştür (Atik, 2019; Alici, 2019: 66).

Renkler, insanların fiziksel ve zihinsel dünyasını etkileme gücüne de sahiptirler. Bu sebeple renkleri sadece yapısal olarak değil, psikolojik olarak da incelemek gerekir. Bazı renkler iç daraltıcı, sıkıcı bulunduğu gibi bazı renkler ferahlatıcı ve genişlik hissi verir. Renkler sıcak-soğuk, durgun-hareketli, yapıcı-yıkıcı veya itici-çekici gibi etkilere sahip olabilmektedirler (Çetinbaş, 2012: 33).

Her insan farklı renklerle karşılaştığında karmaşık tepkiler verebilir. Bundan ötürü renk psikolojisi yeni ve şaşırtıcı sonuçlara varmıştır. En eski sanatlarda olduğu gibi insanlık tarihinin bütün kültürlerinde renk önemli rol oynar. Tarih boyunca bazen kültürel bir işaret, bazen dünyevî ya da ruhanî bir sembol, bazen de politik hareketlerin işaretleri olacak biçimde kullanılmışlardır. Günümüzde bu durum aynı şekilde devam etmektedir. Yaşanılan mekânlarda (konut, işyeri, kentler) kullanılan renklerin, kullanıcılar için psikolojik etkiler yarattığı, bu sebeple renk kullanımının ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. İnsanoğlu, ışıkların ya da nesnelere yaydığı ışık dalga boylarını görmekle kalmaz, aynı zamanda algıladığı renkleri çeşitli duyu tepkimelerine dönüştürür. Renkler bilinçaltını etkileyerek duygular bilinç üstüne aktarılır ve çeşitli reaksiyonlara sebebiyet verir (Atik, 2019; Alici, 2019: 35).

Renklerin anlamları ve simgeledikleri durum ve duygular zaman içinde farklı kültürler tarafından değişime uğrayarak, dönemine ve yerine göre farklı anlamlar kazanmıştır. Bu sebep ile renklerin anlamları veya yansıttıkları duygular için evrensellikten bahsetmek zorlaşmaktadır. Renkler, farklı toplumlar arasında farklı anlamlara gelirken, toplumsal değerlerin belirleyicisi olarak da kullanılmaktadır. Gelenek, görenek, adetler ile yıllar içinde anlamsal zenginlik göstermiştir (Atik, 2019; Alici, 2019: 41).

Renkler görsel olarak sağladığı etkileri yanında, kullanıcılar üzerinde psikolojik etkileriyle de yaşam kalitesini etkileyecek düzeyde önem arz eder. Bu hususta dikkat edilmesi gereken, kullanıcı beğenilerini kazanmak, yaş unsurunu göz önünde tutmak ve mekânın hangi amaçla kullanılacağını bilmektir. İnsan, tasarlanan bir mekânı bütün olarak algılar. İnsanların tasarlanan bu mekânlar içinde kendilerini nasıl hissettikleri ve yaşamlarında bunun ne ifade ettiği söz konusu olduğunda ise, o projenin algılanma kriterleri önem taşır. Mekân tasarımından beklenen yalnızca fonksiyonellik ve uygun ölçülerde düzenlenmesi değildir. Algısal tepkilerle, içerik ve biçim etkileşimi sonucu ortaya çıkan anlamlarla ilgilidir ve renk bize bu konuda büyük ölçüde yardımcı olur. Tüm bu bilgiler ile birlikte renklerin biz insanlar üzerinde tartışılmaz bir etkisi olduğu bilinen bir gerçektir. Renkler, insanların algı alanları içinde bulunan, her an beraber yaşadığımız ve yaşantımızda hep var olan, ancak etkilerinin farkına çoğu zaman varılmayan gizli güçlerdir. Verilen bilgiler ışığında hazırlanan bu çalışma ile ağırlıklı olarak renklerin insan yaşamındaki yeri ve önemine, tasarımlardaki kaçınılmaz kullanımına, renk unsuruna yer verirken dikkat edilmesi gereken hususlara, renklerin bize sundukları duyu yüklü anlamlara, mekân ve kişilerle olan ilişkilerine, biz insanlar üzerindeki psikolojik ve sosyolojik etkilerine ve peyzaj mimarlığı tasarımlarında kullanım ilkelerine çeşitli rehber niteliğindeki kaynaklar aracılığıyla değinilmiştir. Çalışmada 'Peyzaj Mimarlığında Renk Olgusu' nun irdelenme sebebi; rengin geçmişten bugüne insanlar üzerindeki etkisini göstermek, tasarımlarda yer verilen kaçınılmaz bir unsur olduğunu, tasarımlara bir anlam yüklediğini ve bilinçli bir şekilde renklere yer verilmesi gerektiğini ana hatlarıyla aktarmaktır. Çalışmanın sonucunda renk olgusunun insan yaşamında ve peyzaj mimarlığı üzerindeki varlığı ve

önemi ortaya konulmaya çalışılmış, renk kavramına dair ileride yapılacak olan çalışmalara ışık tutacak bir kaynak olması amaçlanmıştır.

1. Renk Olgusunun Tanım ve Oluşumu

Renk olgusu, kaynağından çıkan ışınların objeler üzerine çarpıp yansması ve bu yansıyan ışınlar farklı dalga boyuna göre gözde bir etki oluşturarak beyin tarafından kavranmasıyla oluşur. Renkler, çeşitli cisimlere çarptıktan sonra yansıyarak görsel algı sonucu kişide oluşan duygu ve görme duyusunda bıraktığı etki olarak anlatılabilir. Nesnelere, üzerine çarpan ışınların bir kısmını emerken bir kısmını geri yansıtır, yansıyan ışınlarla göre algıladığımız renk çeşidi farklılık gösterir. Bir nesne, üzerine çarpan tüm ışınları geri yansıtırsa beyaz, hepsini emerse siyah olarak algılarız (Alici, 2019: 11).

Rengin tanımını yapmak demek, görme olayının fizyolojik ve psikolojik boyutlarından bahsederek genel bir bilimsel yaklaşım yapmak demektir. Fizik ve kimya gibi bilimlerin de ilgi alanlarına giren renk, ilk çağlardan bu yana doğanın, objelerin ve duyguların anlamlandırılmasında ve ayırt edici bir niteliğe sahip olduğundan bilimden ziyade sanatın, insanların duygusal dünyasının, günlük hayatın bir parçası ve yansıması olarak algılanmıştır. Çeşitli bilim dallarında farklı tanımlar ve görevler alan renkler psikolojide; bilinçaltı ve nöronları, fizikte; dalga boylarını, biyolojide; koni ve göz hücrelerini, kimyada; fotonları ve pigmentleri, felsefe ve tarihte; nesil ve ırkların farklılaşmasını açıklamaya yardımcı olur (Nuhoğlu, 2006: 4).

Renkler ışık frekansının belli bir oranda yoğunlaşması sonucu ışığın bir vasfı olarak ortaya çıkmış, ışığın dalga boyuna göre gözümüzle algıladığımız bir etkidir. Tarih boyunca insanların ilgisini çeken renk olgusu pek çok dalda araştırma konusu olmuştur.

Rengi bilimsel olarak açıklama ve tanımlamaya çalışan en önemli bilim dalı fiziktir. Fiziksel bağlamda renk, ışığın dalga boyuna göre göz aracılığıyla bizde oluşan algıdır. Bu algılara dayanarak ayırt etmek için kullandığımız terimler, renklerin adlarını oluşturur. Renk fiziki açıdan ele alındığında, bir enerji yayılımı olarak düşünülebilse de, bilinç seviyesinde mevcuttur (Eti vd., 1986: 45). Renklerin algılanması aşaması; ışığın nesnelere tarafından yansıtıldıktan sonra ışığın göz ile algılanarak retinada sinirsel sinyallere dönüştürülmesi ve dönüştürülen ışığın optik sinirle beyne iletilmesi sonucunda meydana gelir. Beyin, ışığın ana renklerinden olan kırmızı, mavi, sarı renklere tepki vererek diğer renkleri bu renklerin kombinasyonu olarak algılar. Renklerin algılanması kişiden kişiye din, cinsiyet, çevre, kültür, yaş gibi etmenlere bağlı olarak farklılık gösterebilir. Örneğin bir renk rahatlatıcı-rahatsız edici, sıcak-soğuk, ağır-hafif, yumuşaklık, heyecan verici, sakinlik gibi his ve etkiler yaratır (Selçuk, 2008: 3).

Çağdaş bilimin tanımına göre ise renk, elektromanyetik dalgalardan meydana gelir. Bu tanıma göre, çevremizdeki her bir objeden belli renkler ortaya çıkar. Objeye yansıttığı renk arasında yapısal bir ilişki bulunur. Objenin rengi bulunduğu alanın sahip olduğu ışığa bağlı olarak değişiklik gösterse de, objenin rengiyle olan yapısal ilişki aynı kalır. Bu nedenle objeler renksiz düşünülmezler (Göler, 2009: 110).

İnsanların renkle olan ilişki ve algısı, onun uygarlık düzeyine bağlı olmamakla birlikte, ilkel toplumların renkle olan bağlarına göz atıldığında günümüz dünyasından hiçbir farkın olmadığı görülebilir. Örneğin Peru toplumlarından Okyanus adaları toplumlarına hatta mağara dönemi resimlerine kadarki tüm çağlarda duvar, kumaş, çömlek resimleri vb. renkli nesnelere ayrı seviyelerde duygu zenginliği vardır. Anadolu'da okuma yazma bilmeyen köylerde yaşayan halkların yıllardan beri yaptıkları halı ve kilim örneklerinde de aynı renk ve duygu zenginliğini görmek pekâlâ mümkündür.

İnsanların yaşamlarını sürdürdükleri açık ve kapalı alanlarda, sokaklarda, sosyal alanlarda, dinlenme ve çalışma mekânlarında, araçlarda, mobilyalarda, kıyafetlerde kısaca

insan ile etkileşimde olan herşeyde işlevine uygun renklerin yer alması artık herkes tarafından kabul gören bir uygulamadır. Renklerle ilgili bilimsel verilere ulaşmak için, günümüzde tıp ve psikoloji biliminde yürütülen farklı çalışmalar bulunmaktadır. İyi bir renk eğitiminin yaratıcılık gelişiminde ve davranış kontrolü üzerinde önemli etkileri olduğundan, insan hayatının her yerine nüfuz etmiştir. Renk tercihlerimiz karşımızdakilere duyularımız ve karakterimiz hakkında ipuçları da verir.

Renkler tarihin her döneminde görsel sanatların en etkili ve fark yaratan iletişim aracı olmuşlardır. Yeniliklerin meydana gelmesinde, görsele dayalı sanatların kendini ifade etme şeklinde ve gelişmesinde en büyük katkıyı sağlayan unsur renklerdir.

2. Renklerin Anlamları

Renkleri tek boyutuyla anlamak, şu rengin anlamı budur demek, renklere sadece tek bir çerçeveden bakmak güçtür ve doğru da olmaz. Renkleri diğer renklerle olan bağlantılarıyla ve geçmişten bu güne kişiyle toplum üzerinde bıraktığı etkilerin tamamını düşünerek analiz etmek gerekir. Renklerin insan ve toplum üzerinde bıraktığı etki ve anlamlar genişleyebilir ve değişebilir. Ayrıca her renk herkes için aynı anlamı taşımayabilir. Örneğin kırmızı bir obje normal görme yetisine sahip herkes tarafından aynı ışık altında aynı kırmızılıkta algılanacaktır, ancak algılanan rengin bilinçaltı etkileriyle verilen tepkiler kişilere göre farklılık gösterecektir. Bunun nedeni ise bireyin yaşantısı, psikolojik vaziyeti ve o renge olan yakınlığıyla alakalı bir durumdur.

Duyumsama olayı bir bireyin hayatı boyunca yaşantıları, deneyimleri ve renklerle oluşmuş ilişkisiyle bağlantılıdır. İnsanın renklerle ilgili bilinçli ve bilinçsiz birikimleri vardır. Bu birikimler kişinin bir renge karşı ne derece ilgisinin olacağını etkiler. Yıllar boyunca oluşan bu birikim, insanın renklere olan yakınlığını, hayatı içerisinde kullanım sıklığını, tercihlerini oldukça etkiler. Ayrıca bu etki kişinin yaşantısıyla değişiklik gösterebilir.

Renkler hayatımızı sadece süsleyen bir unsur olmanın ötesinde birleştirici, bütünleştirici, düşündürücü ve etkileyici işlevleri de üstlenir. Duyularımızı uyarıp hayatımızla bütünleşerek bize anımsattığı durumlar vardır. Bu yüzden her rengin kişilere göre farklılık gösteren psikolojik değerleri olur. Renkleri genel anlamlarıyla açıklamak istersek: Siyah karanlığı ve baskıyı anlatır, şüphe ve ölümün sembolüdür. Umutsuzluk ve sonsuz bir sessizliktir. Ama siyah seçkinliği, prestiji de ifade eder. Beyaz saflık, tarafsızlık, ulaşılmazlık, temizlik hissi verir. Bolluk ve sonsuzluğu anlatırken tazelik, sessizlik, sadelik etkisi de yaratır. Grinin tek başına kişiliği net değildir. Siyah ve beyazın arasında gider gelir. Kararsızlığın, nötrallığın ve güçsüzlüğün rengi olarak görülür. Matlığı korkuyu uyarıp, yaşlılığı ve ölüme yakınlığı anlatırken tek düzelik ve depresyonu da ifade eder. Kırmızı canlılığı, hareketi, enerjiyi, iktidarı, gücü anlatır ve özel bir sıcaklığı vardır. Gücü ve enerjisiyle de tüm dikkati üstüne çeker. Pembe romantiklik, narinlik, naziklik, yumuşaklık, çekingenlik hissi verir ve sevgi ile dişiliği çağırıştırır. Yeşil tüm renklerin en sakini kabul edilir. Hiçbir tarafa eğilim göstermeyerek ne sevgiyi uyandırır ne de üzüntüyü. Saf yeşil, renkler içinde en ortada durur ve toplumda da en orta tabakanın rengi sayılır. Doğadaki yeşil, hayatı, umudu, sevgiyi, bolluk ve bereketi anlatırken, sarıya yakın yeşil daha canlı, dikkat çekici ve parlak bir etki, maviye yakın yeşil ise daha ciddi ve mat bir etki verir. Mavi rahatlık vererek gerilimden uzak, sakin bir atmosfer yaratır. Sakinlik ve olgunluk hissinden ötürü yetişkinler tarafından daha çok tercih edilir. Tonu koyulaştıkça kişi sonsuzluk hissine kapılır, açık tonlarıyla ise düşler harekete geçer. Mavi, bilhassa beyaz renkle kullanıldığında tazelik, hijyen ve temizlik ifade eder. Turkuaz, içerisinde soğuk ve içsel bir ateşi barındırır. Sarı tüm renklerin en ışıklısı ve en parlak olanıdır. Mavi gibi derin içsel duygular uyandırmayarak, daha geçici ve yüzeysel hisler verir. Yeşile doğru giden sarı rahatsız edici, kışkırtıcı, fosforlu ve gözü kamaştıran bir etki verip, içinde çok fazla ışık barındırdığından nesnelere olduğundan daha büyük gösterir. Mor en gizemli, en düşsel, en

düşündürücü renktir. İnsanı mistik bir hale ve meditasyona yöneltir. Kederi ve üzüntülü anları da ifade eden mor, derin duygu ve düşüncelerin rengidir. Lila tonu, gizemli etki yaratarak unutulmuş çocukluk düşlerini uyandırır. Özellikle lilanın pastel tonları hangi renkle karıştırılırsa onun niteliklerini taşır. Kahverengi demek toprak ve çamur demekse, doğumu, ölümü ve tekrar dirilmeyi ifade eder. Sağlamlık hissi verir. Doğum kadar bereketli, ölüm kadar sakin, dingin ve ağır bir renktir. Saldırgan ve kaba bir etkiye sahip değildir. Koyulaştıkça siyahın insan üzerindeki bıraktığı etkileri içinde barındırmaya başlayabilir (Favre, 1979: 21).

Tüm bu bilgilerin yanında yine de renklerin anlamı konusunda kesin şu ya da budur demek yanlış bir ifade olur. Ancak toplum ve kişiler tarafından çoğunlukta oluşan hisler ve etkilerle belli başlı yargılara ulaşarak genellemeler yapılabilir. Tüm bu tanımlamaların her bir kişi ve durum için kesinlikleri savunulamaz. Daha önce de bahsettiğimiz gibi renklerin anlamları bireylere göre benzer özellikler gösterse de, farklı algılar ve anlamlar da çağrıştıracaktır. Ayrıca, renkler bir bireyde her zaman aynı etkiyi bırakmayabilir. Örneğin kışın havanın kapalı olması ve bulutların karanlık olması bizlerde olumsuz, üşüten, tedirgin eden hisler yaratabilirken, yazın havanın kapandığını ve yağmur bulutlarını görmek bizde serinliği hissettirecek ve yazın sıcağından ötürü bir rahatlama hissi verecektir.

Renkleri gördüğümüz ortamla arasında sıkı bir bağ vardır. Mesela sarının anlamı sağlık ile bağlantılıdır ve genelde olumludur. Ama aynı rengi insan yüzünde görececek olursak; zihnimize hastalıktan sararma, sarılık olma, korkudan sararma gibi duygular uyandırır (Antonoff, 1980: 49). Buradan şu sonuca varabiliriz; bir renk ona eşlik eden biçimle beraber etki eder ve anlam kazanır.

Renklerin insan yaşamındaki anlamlarıyla ilgili bazı farklı örnekler şu şekildedir: Trafik lambasındaki kırmızı beklemeyi, sarı hazır olmayı, yeşil ise beklemenin bittiğini ve geçişin serbest olduğunu ifade eder. Pembe renk, tat duygusunu ve romantizmi uyandıran bir özelliğe sahiptir. Bize yiyecek ve aşk hissi verir. Avcıların avlarından gizlenmek için av ortamındaki renklere uygun giyinmeleri, rengin gizlenme-kamuflej özelliği ve işlevlerindedir. Fosforlu renkler, gece görev yapan ya da temizlik ile uğraştığı için etrafına bakamayan çalışanlar tarafından fark edilmek için tercih edilir. Pes ettiğini göstermek ya da barış sağlamak amaçlı beyaz bayrak sallamak sembol hale gelmiştir.

Renklerin insanlar üzerindeki etkileyici görevlerine örnek verecek olursak: Ortaçağda kralların erguvan renkli giysiler tercih etmeleri, güç ve iktidarı göstermek istemeleriyle alakalıydı. Bunun yanında bazı toplumlarda belli renkleri kullanım zorunluluğu, hatta bazı toplum ve zamanlarda bunun yasallaştığı ve kurumsallaştığı görülür. İnsanlar belli bir makama geldiklerinde ya da yükseldiklerinde, siyah veya lacivert takım elbise giymeleri renklerin yüklendiği anlamlarla yakından alakalıdır.

Renge yüklenen anlamlarla ilgili olumsuz bir örneğe insan tenidir. Renk ve ten denildiği zaman geçmişe bakıldığında tarihsel ve politik açıdan zihnimize genellikle olumsuz etkiler belirir. Irkçılık gibi çağ dışı, trajik anlam ve düşünceler harekete geçer. Her renk ırka göre değişkenlik gösterir. Örneğin Ortaçağ Avrupa Sanatı resimlerde porselen gibi beyaz ten rengi; zarıflığın, kibarlığın, estetiğin, prestijin, soyluluğun, asilliğin işareti ve güncel güzelliğin betimlenmesiydi.

Özetle renkler çevremizde bulunan bize hayatın en yakın, her an hissedip algıladığımız çok önemli işaretlerdir. Bize anlamlar, semboller, sinyaller ve duygular ulaştırırlar. Farklı farklı düşünceler zincirini bizlerin dünyasında harekete geçirirler.

3. Renk ve Estetik Olgusu

Estetik kavramı hayatın her alanıyla bağlantılı bir olgudur. Belki de renklerle olan ilişkisi en önemlilerindedir. Doğanın kendine has düzeni, tam bir estetik harikasıdır ve bu estetiği ortaya çıkaran en önemli olgulardan biri de renktir. Renklerin doğada, insanda, hayatın var olduğu her yerde estetikle pek çok yönden bağlantısı bulunur. Her bir alan, her cisim, her farklı unsur kendine özgü bir renge sahiptir ve bu renk ahengi birey ve toplum hayatını anlamlı kılarak yaşamı zenginleştiren önemli kavramlardandır.

Güzellik, resimden mimariye, müzikten doğaya, modadan uygulamalı sanatlara kadar bütün alanlar için estetiğin bir göstergesi, bir parçasıdır. Rengin uyumlu şekilde dağıldığı doğayı çoğumuz güzel ve estetik buluruz. Çünkü bu renkler bize doğa tarafından sunulmuştur. Ancak sanatın her alanında ve hayatımızın tüm aşamalarında güzele ulaşmak için illaki doğaya uygun olması şartı yoktur. Toplumların ve bireylerin estetik anlayış ve algıları benzerlik ve farklılık gösterebilmektedir. Doğa harici renk düzeni yakalama merakı, yüzyıllardan beri araştırmacıların ve sanatçıların ilgisini çekmiştir. Ayrıca bir kişinin estetik anlayışı, çevresindeki renklerin kendi zevkine uygun denk gelmesiyle doyuma ulaşabilir. Estetik anlayışın toplumdaki değişimi, kişiden kişiye ve toplumun kendi içinde de dönemsel olarak değişmesi renk ve estetik ilişkisinin değişkenliğini ortaya koyar.

Yazar ve şair, müzisyen, dansçı, oyuncu, ressam, yönetmen, fotoğrafçı gibi sanatın farklı alanlarında eser verenler, eserlerinin duygusal ve düşünsel bakımdan değerini, ritmini, etkisini daha da arttırmak için renk kavramını kullanırlar. Bunu yaparken amaçları insanlığa daha estetik, daha duyarlı eserler sunmaktır. Renkler bu sebeple sanatla ilgilenen herkesin vazgeçilmez konumundadır.

4. Renk ile Mekân İlişkisi

Renk, insan geçmişinden bu yana her zaman önemini korumuş bir kavramdır. Görsel konfora katkı sağlayan renk olgusu, eylemler ile renk arasındaki bağlantıyı ortaya çıkarır ve mekânlarda doğru şekilde kullanılarak kişilerin eylemlerini bir nevi yönlendirir. Mekânlarda kullanılan renklerin esas hedefi, kullanıcılar üzerinde konseptte uygun duygusal etkiyi yaratabilmektir. Renkler mekânlarda kullanılan malzemelerin doku, form ve birlikte kullanılan ışık ile etkisini hissettirir. Bunun sonucunda oluşan somut kombinasyonlar, psikolojik etkilerle de estetik bir beğeniye dönüşür. Renkler simgesel, biçimsel, işlevsel özelliklere sahip olduğundan, mekânların görsel ve yaşamsal konforunu etkilerler.

Renkler kendine has özellikleri ile de etrafını etkilemektedir. Örneğin bazı mekânlar isimlerini kendilerine hâkim olan renkten alır. Kızıl Meydan (Red-Square), Venedik kırmızısı, Turin sarısı, Kızılırmak, Yeşil Cami, Pembe Göl gibi.

Renk kullanımı iç mekânlarda daha çok önem kazanmaktadır. Renkler bağımsız olarak değil, mekânda kullanılan çeşitli malzeme ve objelerin özelliklerinden biri olarak kabul edilir. Renk konusu için yeni süreç, malzemelerin renkleri insanlar tarafından kontrol edilmeye başlandıktan sonra olmuştur. Dış mekânda ise form, renkten önce gelse de renklerde kullanılır. Dış mekânlarda doğanın sahip olduğu renkler ve doğal malzemelerin kendi renkleri sıklıkla tercih edilir (Özkan, 2007: 65).

Renklerin mimaride ve mekânlardaki etkilerini şu şekilde sıralamak mümkündür (Selçuk, 2008: 12):

- Yapıların ana işlevini belirtmek amaçlı bir ya da birkaç renk kombinasyonu yeterli olurken, yapının iç bölümlerini ve mimari öğelerini belirtmek için daha geniş renk skalası kullanmak gerekir.

- Renk, objelerin karakterini yansıtır. Kırmızı kiremitli çatı, gri taş duvar, kahverengi ahşap kamelyalar, mavi fayanslı havuzlar gibi yapılarda kullanılan her malzeme kendi karakterini belli eder.
- Renklerin parlaklık derecesi mekânlarda heyecan ve eğlence hislerini harekete geçirirken, mat ya da donuk renkler dingin bir etki yaratır.

Renk seçimi yapılırken mekânın ölçülerini bilmekte önem arz eder. Mekânların üstleneceği görev doğrultusunda renkler tercih edilir. Çünkü renkler mekânı dar-geniş, yüksek-alçak gösterebilir. Renkler, kullanıldıkları mekândaki yapı malzemelerini ya da objeleri olduklarından daha büyük-küçük, geniş-dar, hafif-ağır gösterme özelliğine sahip olduğundan, istenilen etkiyi yaratmak için uygun renkleri kullanmamız önemlidir. Mesela koyu renkli yapı elemanları ağır, açık renkliler de hafif olarak algılanır. Aynı şekilde kontrast renkler bir mekânda yatay olarak kullandıklarında genişlik duygusunu, dikey olarak kullanıldıklarında yükseklik duygusunu etkiler.

Mekânın görsel olarak estetik bütünlüğe sahip olması için dikkat edilmesi gereken bir husus olan armoniyi yakalamak için, renk çemberi ve renk kartlarından faydalanılabilir. Renk türlerini iyi bilmek gerekmektedir; renkler birbirlerini etki altına alırlar, bu durum sebebiyle uyum veya uyumsuzluk ortaya çıkar. Doğru denge, uyum, bütünlük ve doğru oranla tüm renkler ile armoni sağlanabilir.

Tüm renkler, sahip oldukları etki ve hissettirdikleri duyguyu, birlikte kullanılan renkler, çevre ve zeminin etkileriyle ortaya çıkarır. Bu ilişkideki en önemli durum uyum ve zıtlıktır. Renklerin kendi aralarında uyumlu olmaları bireye güven, rahatlık gibi hisler vererek mekânsal etkiyi güçlendirir. Zıt renklerin kullanımıyla ise, renkler birbirinin şiddetini arttırarak mekânda ilgi odağı oluştururlar, ilginin o noktaya çekilmesine yardımcı olurlar (Reekie, 1972: 18).

Tüm bu bilgilerin yanında renk kullanımında işlevsellik de önemlidir. Kullanılan renkler amacına uygun olmalıdır. Ancak bu şekilde mekân hedefine ulaşmış, karakterini kazanmış, estetik koşullarını sağlamış ve işlevini tamamlamış olur. Mekânlarda renk kullanımına dair bilgiler toplanacak olursa:

- Mekânlardaki renkler ile bütünlük ya da farklılık oluşturulur. Aynı veya benzer renkler bütünlüğü, farklı renk kullanımı ise çeşitliliği meydana getirir.
- Mekânlarda kullanılan renkler mekânın uzak-yakın, sıcak-soğuk, geniş-dar, sıkıcı-ferah vb. görünmesine sebep olur.
- Kontrast renkler kullanmak, mekânlarda yaratmak istenilen dolu-boş yüzeyler için yerinde bir karardır.
- Geometrik şekilli renk kullanımlarıyla, mekânlarda büyük cepheler bölünebilir.
- Mekânın ışık alma oranına göre renk seçimi yapmak çok önemli bir husustur. Çok ışıklı bir mekâna parlak renkler doğru bir seçim olmaz. Mekânının ışıklılık durumuna göre aydınlık ya da loş bir mekân oluşturma, parlak ya da mat renkler ile sağlanabilir.
- Yapılarda kullanılan renkler kullanıcıda yaratılmak istenen duygu için ilk adımdır. Bu sebeple yapı ve mekânlara özgün bir karakter kazandırmak da rengin özelliklerindedir.
- Mekânların görünmesini istemediğimiz, kamufle ederek gizlemek istediğimiz yerleri, doğru seçilmiş renklerle perdelemek pekâlâ mümkündür.
- Renk kompozisyonları ile tasarımlarda objelerin niteliklerini azaltmak, arttırmak ya da vurgulamak mümkündür.

- Renkler, sembol olarak ya da anlam-değer taşıyarak bir gösterge olabilir.

5. Tasarımlarda Kullanılan Renklerin Psikolojik Etkileri

Biz insanlar çevremize algılama yeteneklerimizle bağlıyız ve bu yolla iletişim kurarız. Algılama sürecinde gerçek anlamda fiziksel varlıktan ibaret olan mekân, bizlerin zihninde soyut ve kavramsal boyut kazanır. Fiziksel anlamda algılanabilen her nesnenin, her alanın insanlar üzerinde duygusal olarak oluşturduğu bir etki vardır. Renk bir mekânın karakteri ve yansıtılmak istenilen duygu için bir araçtır. Örneğin çocuklar için tasarlanacak bir mekân eğlenceli, neşeli, canlı bir görünüşte olması gerekirken, bir iş yerinin saygın, itibarlı, ihtişamlı olması için ise sade, şık, etkili bir tasarımı olmalı ve bunlara uygun renkler tercih edilmelidir.

İçerdiği yüksek ya da düşük titreşimli enerjilerle görsel algıyla algılanan renkler, insan psikolojisi üzerinde etki gösterirler. Renklerin algılanması ışık kaynağına da bağlı olduğundan ışık, renklerin verimliliğini düşürür ya da artırır. Mekânlarda insanların maruz kaldığı renkler; fiziksel performans, psiko-sosyal durum ve zihinsel aktivite üzerinde etkilerini göstermektedir (Özer, 1974: 8)

Görsel algının en belirleyici özelliği, geçmiş yaşanmışlıkta nesnelere renklerine göre bağdaştırıp anlamlandırmaktır. Bu durum ile geçmiş deneyimlerimizin, gördüğümüz nesnelere ve mekânları algılamamız üzerindeki önemi anlaşılır. Eski deneyimlerden var olan bilgi birikimiyle yeni edinilen hisler birleştirilir ve böylelikle zihinde algısal bir organizasyon oluşur. Bu organizasyon sonunda da yeni duygular ve tepkiler ortaya çıkar. Mekân ve mekânda bulunan objeler, insanlar üzerinde çeşitli çağrışımlar meydana getirir. Bu sebeple insanlarda hem mekâna hem de içindeki objelere karşı psikolojik etkileşim oluşur. Mekânın psikolojik belirleyicilerini; insanın temel ihtiyaçları, beklentileri, geçmiş deneyimleri ve renkler oluşturur. İnsanların dış çevresi veya içinde yaşadığı mekân ile olan duygusal bağı, ışık ve renk uyarılarının oluşturduğu görsel algılamalarla yakından alakalıdır.

Psikolojik boyutta doğrudan etkileyen bir faktör olarak hayatımızda yer alan renk hakkında, bizi şekillendirdiğine dair bir yorum yapmak pekâlâ mümkündür. Renklerin kullanımı ile mekânları rahat-rahatsız, sıcak-soğuk, samimi-ciddi, itici-çekici vb. sıfatlarla tanımlayabiliriz. Örneğin bir mekân tek renkli düşünülerek tasarlandıysa monoton olarak algılanacaktır. Mekânlarda renk seçimi yapılırken, görsel algılamının önemi göz ardı edilmemeli, mekânda odak noktaları planlanarak renk türleri, mânâ ve doygunluk etmenleriyle birlikte düşünülerek seçilmelidir.

Renkler birbiriyle olan karşıtlık farkına göre algılanır. Bu fark azaldıkça görsel algıda zayıflama olur. Görsel algıda oluşacak zayıflık, mekânda verilmek istenen psikolojik algıda da zayıflığa sebep olacak (Manav, 2015: 25) ve istenilen sonuca varmak zorlaşacaktır. Görsel algının güçlü olmasıyla aktarılmak istenen psikolojik etki, yine güçlü bir biçimde algılanacaktır. Mekânlarda tek bir renk çeşidi yada renk bileşeniyle bir dizayn oluşturmak ve kompozisyon tamamlamak yeterli olmayabilir. Çünkü mekânlar işlevsel açıdan birbirinden farklılık gösterir. Kullanılacak renk kompozisyonlarında en etkin bileşenler yüzeylerin açık-koyu derecelendirmesi ve rengin kendi özüne yakınlığını yansıtan canlı-parlak olmasını sağlayan doygunluk derecesidir.

Mekânlar kullanıcılar için tasarlanmakta ve dolayısıyla kullanıcıların mekânı nasıl algıladığı önem teşkil etmektedir. Bruno Zevi'ye göre: "Biz istesekte istemesekte mekân bizi etkiler ve benliğimize hükmeder." Tasarlanan mekânlar kullanıcıya psikolojik mesajlar vererek mekânın kullanım amacına olumlu veya olumsuz etkiler katar. Mekânın sahip olduğu renk ile ilgili özellikler farklı psikolojik algılara neden olurken, bu farklılıklar hem renkten (tür-değer-doygunluk) hem de kullanıcıya (eğitim durumu, yaş, geçmiş

deneyimleri vb.) dair özelliklerden kaynaklanır (Ayber, 2012: 79-82). Örneğin çocukluğumuzda büyüdüğümüz evin ya da odanın renkleri, bizde psikolojik izler bırakmış olabilir. Bu da renklerin benliğimizde yer edindiğinin, üzerimizdeki etkilerini benliğimizde biriktirerek taşıdığımızın göstergesidir.

6. Tasarımlarda Kullanılan Renklerin Sosyolojik Etkileri

Günlük yaşantımızın çoğu aşamasında bazen farkında dahi olmadan renklerle iletişim halindeyizdir. Renkler hayatımıza yönlendirici etkiler yaparlar ve biz onların sessiz dilini yazılı bir belge olmadan anlarız. Örneğin erkek ve kadın için ayrılan bölümlerde renk varsa mavinin erkeği, pembenin kadını simgelediği, su bataryalarındaki kırmızı işaretin sıcak suyu, mavi işaretin soğuk suyu gösterdiği, trafikte kırmızı ışığın durulması, sarı ışığın hazırlanma, yeşil ışığında hareket edilmesi, telefonlarda kırmızı tuşun kapatma, yeşil tuşun cevap verme anlamını taşıdığı hepimiz tarafından bilinmektedir. Bunlar herhangi bir yazılı belge olmaksızın sosyal yaşantımızda yer bulmuş renksel mesajlardır. Sosyal yaşamımızda bebeklikten itibaren etkisini gösteren renkler, erkek bebeklerde mavi, kızlarda pembe eşyalar olarak kendini gösterir. Önceki zamanlarda erkeklerin nüfus cüzdanları mavi, kadınların cüzdanı pembe oluyordu. Yani renkler cinsiyete dair bilgileri de içine almıştır.

Renkler insanların iç dünyaları hakkında mesajlar verdiğinden, insanlar da bunu bir iletişim yolu olarak kullanmışlardır. Bu nedenle hayatımızda yer verdiğimiz renkler genelde bir mesaj içerir. Bazı deyimlerde de yerini alan renklere birkaç örnek verecek olursak; öfkeden kıpkırmızı kesilmek, renk vermemek, karalar giymek, renkten renge girmek, yeşil ışık yakmak, mosmor olmak, alı al moru mor, üzerine kara bulutlar çökmek, bembeyaz kesilmek, rengini belli etmek, işin rengi değişmek, mavi boncuk dağıtmak, akla karayı seçmek, alnın kara yazısı, beyaz sayfa açmak vb.

7. Peyzaj Çalışmalarında Renk Seçimi

Brookes (2009) bu konuyu aşağıdaki maddeler halinde ele almıştır:

- Peyzaj alanının ne tür bir amaca hizmet edeceğine karar verilmelidir. Örneğin hareketli bir bahçe olarak tasarlanacaksa sıcak renkler (sarı, kırmızı ve turuncu tonları) tercih edilmelidir. Ancak daha sakin, dinginlik hissi veren bir bahçe tasarlanacaksa soğuk veya pastel renkler tercih edilmelidir.
- Bahçe tasarımlarında ses ve koku öğeleri gibi renk de güçlü bir etkiye sahiptir. Renk seçimi yapılırken bahçenin konumu, güneşli kalma durumu, kullanılan yapı malzemeleri gibi unsurlar göz önünde tutulmalıdır. Hatta varsa yapı içinde kullanılan renklerinde göz önünde bulundurularak renk tercihinin yapılması, yapı ile peyzaj arasında bir bütünlük hissi uyandırır.
- Renk seçiminde bir diğer önemli husus, uygulama alanının ne şekilde tasarlanmak istendiğine karar verilmesi ve bu doğrultuda seçimler yapılmasıdır. Bu sebeple duvarlarda ve zeminde kullanılan döşeme malzemelerinden donatı ve bitkilere kadar tercih edilen her öğe birlikte kullanılacağından ötürü bir bütün olarak düşünülmelidir.
- Proje alanında ışık etkisi de hesap edilmelidir. Günün farklı saatlerinde ışığında etkisiyle renklerin mekânın algılanmasında uyandırdıkları etkiler farklılık gösterir. Açık renkler ışığı yansıttıklarından sabah ve akşam vakitlerinde aydınlık ve yumuşak bir etki yaratırken, ışığın güçlü olduğu öğlen saatlerinde soluk görünürler. Bunun aksine koyu renkler ışığı absorbe ettikleri için öğle saatlerinde canlı ve çekici görünmelerine karşılık, sabah ve akşam saatlerinde ilgi çekici olmayabilirler.

- Peyzaj tasarımlarında bitkiler yalnızca yeşil olarak değerlendirilmemelidir. Çeşitli renk tonları kullanılarak oluşturulacak bir kompozisyon ile tasarımlarda güzel bir uyum yakalanması mümkün olacaktır.
- Ayrıca seçilecek bitki çeşitlerinin çiçeklenme zamanlarının bilinmesiyle de, aralarında uyum olan bitki çeşitleri seçilebilir ve bütün bir yıl bahçelerde en iyi şekilde görsel şölen yaratılabilir.

8. Peyzaj Tasarımlarında Renklerin Kullanım İlkeleri

Peyzaj tasarımlarındaki renk unsuru, sadece bitki materyalini içeren bir tasarım ögesi değildir. Tasarımı tamamlayan birçok cansız ve yapısal eleman (su, toprak, döşemeler, kayalar, duvar yüzeyleri, donatı elemanları vb.) da temel özelliklerdendir. Bu temel elemanlarla beraber kullanıldığında doğru ve olumlu renk uyumu görülecektir. Bir mekânın düzenlemesindeki renk tercihi, üzerinde bilgi ve özenle durulması gereken önemli bir konudur. Aksi takdirde kullanıcılar üzerinde olumsuz etkiler bırakabilir. Bu sebeptendir ki renk seçiminde ışığın yön ve açısı, kültürel yapı, toplumsal yargılar, fonksiyonellik, materyal seçimi, iklim gibi kriterler değerlendirilerek seçim yapmakta fayda vardır. Çünkü oluşturulacak mekânlarda yer verilecek renkler, kullanıcıları ve dolayısıyla da mekânların kullanımını ve tercih edilmelerini oldukça etkileyecektir.

Tasarımcılar, renk olgusuna yer verirken malzemenin ve ışığın renginin görsel algılamada beraber etki ettikleri gerçeğini göz önünde bulundurmalıdır (Porter ve Mikeli, 1976: 10). Oluşturulacak tasarımlarda renk varlığının etkinliği, uygun renk düzeniyle orantılı bir şekilde artmış olur.

Peyzaj tasarımı çalışmalarında renklerin kullanılış ilkelerini; mekânın tanımlanması, fonksiyonla biçim arasındaki ilişkinin sağlanması, görsel etki oluşturulması ve görsel algılamaya kolaylaştırılması şeklinde özetlemek mümkündür. Bu genel izah ışığı altında söz konusu ilkeleri aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

- Peyzaj tasarımı, sadece yapısal bir faaliyet olarak düşünülmemelidir. Renk kullanımı da tasarım sonrası değerlendirilecek bir aksesuar ya da ekstra bir durum gibi görülmemelidir. Tasarımlar renk ve aydınlatmayla anlam kazanırken, renklendirmelerde kullanıcı nitelik ve isteklerinin de dikkate alınması gerektiği göz önünde tutulmalıdır.
- Doğayla bütünleşen mekânlarda tek renkliliğe gidilmelidir. Bunun kullanıcılar üzerindeki etkisi sakinlik, düzen hissi, tekdüzelik olur. Ayrıca söz konusu mekânlardaki malzemelerin doğal renklerinde kullanılması daha uyumlu olur ve kullanıcılar üzerinde estetik görünen ve güven verici bir etki sunar.
- Doğal ve uzun süreli kullanılacak alanlarda uyumlu renklere yer verilmesi kullanıcılar üzerinde rahatlatıcı, huzur ve güven verici olup, sıkıcı gelmemiş olur.
- Çocuk oyun alanlarında ve eğlence alanlarında çok renklilik tercih edilmelidir. Kullanıcılar üzerindeki etkisi canlılık ve çeşitlilik şeklinde olacaktır.
- İlgi çekici bir mekân oluşturulmak istenildiğinde, kontrastlı renkler tercih edilmelidir. Oluşacak etki, uyarıcı ve heyecan vericidir. Zıt renklerin isabetli kullanımıyla tasarıma ilginç özellikler katılmış olur (Spulmann, 1994: 21-25).
- Dar, sıkıcı ve yüksek duvarlarla çevrili mekânlarda soğuk ve açık renklerin tercihi, kullanıcılar üzerinde genişlik ve ferahlık hissi uyandırır. Geniş alanlarda dolgun-koyu renklerin kullanımı, söz konusu mekânların olumsuz etkilerini yok ederek kullanıcılar üzerinde darlık, güven ve rahatlık hissi yaratır.
- Geçiş amaçlı mekânlarda nötr renklerin kullanılması mekânın genel özelliklerini koruyarak, güven ve uyum etkisi sağlar (Alınçekiç, 2000; Çubuk vd., 1999: 81).

Peyzaj tasarımlarında renk ögesine bitki materyalleri açısından bakıldığında söz konusu ilkeler şu şekilde sıralanabilir:

- Peyzaj tasarımlarında bitkilerin yalnızca sınırsız yeşil tonlarından yararlanılabilir. Açık yeşil bitkiler mekânı genişletici, koyu yeşil bitkiler ise mekânı daraltıcı etki yaparlar. Sıcak ve kurak bölgelerde koyu yeşil yapraklı bitkiler kullanarak serin bir etki, serin bölgelerde açık yeşil yapraklı bitkilerle kullanıcılar üzerinde olumlu etkiler sağlanabilir.
- Bitkilerin yaprak, çiçek ve meyve renklerinin yanında gövdeyle dal kabuklarının renkleri ve mevsimsel renklenmeler de önemli renk özelliklerindedir.
- Aynı tondaki yeşil bitkileri birlikte kullanmak tekstür, form gibi ayırıcı özellikleri yok ise birbirlerinin etkilerini öldürmelerinden dolayı yanlış bir tercih olacaktır. Aynı durum gri renkli bitkiler için de geçerlidir. Doğru olan tasarım, gri renkli bitkilerle koyu yeşil bitkileri veya kırmızı yapraklı bitkileri kontrast oluşturarak kullanmaktır.
- Sürekli ve etkili kırmızı yapraklı bitkileri, tasarımda ölçülü ve dikkatli kullanmak gerekir. Doğadaki türler olmamaları sebebiyle bu tür bitkilere, bilhassa kırsal peyzajda dikkatli ve sınırlı sayıda yer vermek daha doğru bir hareket olur.
- Peyzaj tasarımlarında genel ve öncelikli olarak yararlanılması gereken bitki türleri yeşil yapraklı bitkiler olmalıdır. Koyu yeşil yapraklı bitkiler fon ve vurgu etkisi yaratırken, açık yeşil yapraklı bitkiler de mekâna genişlik ve ferahlık hissi kazandırır (Akdoğan, 1982: 25).

Yukarıda ayrıntılı bir şekilde açıklanan peyzaj tasarımında renk kullanım ilkelerini Öztan (1996) şu şekilde özetlemiştir:

- Rengin nüanslarını kullanarak, yalın bir görünüme sahip ve tekdüze bir tasarım planlamak (tek renk bahçe anlayışı),
- Bitkilerin bütün renk özelliklerini kullanarak bir kompozisyon oluşturmak (çok renkli bahçe anlayışı),
- Doğada ekolojik şartların oluşturduğu renk düzeninden yola çıkarak özgün bir tasarım meydana getirmek.

Sonuç

Renk, insanların yıllarca araştırdığı gizemli ve evrensel bir konu olmuştur. Göz ve beyin etkileşimiyle algılanıp beyindeki bilgiler, imgeler, anılar ışığında anlam kazanarak kimine sıradan bir anlam ifade eden renk, kimini de başka dünyalara götürmektedir. Anlaşılması güç, ilginç ve zengin bir hazinedir. İnsanlar üzerindeki etkileri tespit edildikçe daha bilinçli, daha aktif ve kontrollü olarak insanlık için kullanılmaktadır. Okul ve hastane gibi kalabalık ortamlarda ve renklerin önem taşıdığı tüm mekânlarda bilimsel verilere ve araştırmacıların tavsiyelerine başvurulur olmuştur.

Renkler, biz insanlar üzerinde etki bırakarak bizleri kendine çeken bir gizemli hayatımızda ve psikolojimizde yer bulmuşlardır. Renklerin dalga boylarının farklı olmasından ötürü, insanların renkleri algılayarak gösterdikleri psikolojik tepkiler farklılık gösterir. İnsanların renklerden edindikleri psikolojik deneyimler zaman zaman olumlu veya olumsuz olabilmektedir. Aynı kişi aynı renge farklı zamanlarda farklı tepkiler verebilir. Tasarımlarda da renk tercihleri, kullanıcıların renk tercihleri ile benzer veya farklı olabilir. Bu gibi durumlarda renge dair yapılmış bilimsel çalışmalar ve kabul gören renk ilkeleri, rengi bilimsel olarak açıklayan dizgiler (tür-değer-doymuşluk), mekân algısı ve kimlik yaratma esasları devreye girmelidir. Renklerin bizler üzerindeki etkileri hakkında bilim insanları çeşitli çalışmalarda bulunmuştur. Bu çalışmalar sonucu, insanların sıcak ve soğuk renk algısına daha duyarlı olduğu anlaşılmıştır. Cambridge Üniversitesinde yapılan bir deneyde; deneklerin %49 kadarı soğuk (yeşil, mavi, mor)

renkleri, %39 kadarı sıcak (kırmızı, sarı, turuncu) renkleri tercih etmiştir. Bu sonuçlardan, insanların dinlendirici renkleri daha çok tercih ettikleri söylenebilmektedir.

Renkler insanı ısıtır veya üşütür, neşe veya hüzün verir, heyecandırır veya sakinleştirir, enerji verir veya durgunlaştırır, canlandırır veya sıkar. Renkler hakkında bilgi sahibi olmak, insanı ve toplumu anlamak için bize önemli ipuçları vermektedir. Olumlu ya da olumsuz duygular kişiye göre değiştiğinden, renk seçiminde estetik kriterler değerlendirilirken sadece görsel etkiler değil, rengin yarattığı psikolojik etkiler de sorgulanmalıdır. Memnuniyetin sağlandığı, doğru sonuçların alındığı tasarımlarda birtakım kurallar ve genellemeler elbetteki başarıya götürecektir. Özetle, renk seçimi yapılırken sorgulanması gereken kriterler şöyle sıralanabilir: Plan ve çevre özellikleri, mekânın fonksiyonu, mekânın hacmi, kimler tarafından ve ne kadar süre kullanılacağı, mekânda vurgulanacak yerler, yaratılmak istenen etki, aydınlatma koşulları, kullanılan malzemeler ve yapıların mimari tarzı. Tüm bu kriterler karşılığını bulduktan sonra her unsur için kendine ait bir renk düzeni oluşturarak başarılı sonuçlara varmak mümkündür. Bu düzenlemeler yapılırken tasarımcı renklerin diline hakim olmalı ve ortaya çıkan tasarımda, renklerin kendilerini ifade etmelerine izin verilmelidir. Renk, tasarımın vazgeçilmez bir ögesi olduğuna göre, tasarım sürecine en baştan katılımını sağlayacak bir inanışla her zaman daha estetik ve doğru sonuçlar alınmış olur.

Peyzaj mimarları, oluşturacakları mekânlarda fonksiyonelliği planlarken, tasarıma ve işleve uygun renklere yer vermelidir. Görsel algılamadaki öncelikli payı tartışılmaz olan bu olgunun bilgi ve özenle tasarım sürecinde kullanılması gerekmektedir. Çünkü renk, mekânların kullanımını ve kullanıcıları doğrudan etkileyen bir tasarım ögesidir. Renkler biz tasarımcılara herhangi bir unsuru ön plana çıkarma veya geri plana atma konusunda da yardımcı olurlar. Üzerinde önemle durulması gereken bir diğer konu ise, rengin görsel algılanmasını doğrudan etkileyen aydınlatma unsurunun, öncelikli tutulan ve ikinci planda kalan öğelerde farklı derecede kullanılarak, aynı etki oluşması olumsuzluğunun önüne geçilmesidir.

Yılmaz ve Yılmaz (1997: 343-353)'a göre peyzaj mimarlığı disiplini, peyzaj ve onun yapısını oluşturan doğal ve antropojen (insan etkisi) etkenleri araştırarak, ekolojik planlama, doğa onarımı, arazi kullanım planlaması, toprak-su-manzaranın korunması, tasarım uygulama aşamasında canlı ve cansız malzeme ile çevreye duyarlı fonksiyonel ve estetik yaşam alanları ile kentsel ve kırsal rekreasyon alanları oluşturulmasını kapsar. Bu doğrultuda kullanım alanları oluştururken renk ve ışığın doğru kullanımını sağlamak, insana verilen önemi artırarak, çevre ile insan arasındaki ilişkiye katkı sağlayacaktır. Bir mekânda yer verilecek renkler, öncelikle mekâna yüklenen işleve uygun tür, ton ve değerde olmalı, kullanıcıya renk aracılığıyla aktarılmak istenen mesaj ya da yansıtmak istenilen psikolojik etki göz ardı edilmeden, iyi bir analiz ile değerlendirilmeli ve renk seçimi bu doğrultuda yapılmalıdır.

Yapılan çalışma ile renklerin birey ve toplum yaşamındaki yeri ve önemi farklı yönleriyle ele alınmıştır. Bu çalışma ile renklerin, birey ve toplum açısından yaş, cinsiyet, kültür farklılıklarına göre, toplumdan topluma benzerlikler ya da farklılıklar gösterdiğini izah edilmiştir. Renklerin birey ve toplum yaşamındaki yeri ve öneminin ne kadar büyük olduğu, yaşamın en önemli parçalarından biri olduğu ve insanlara katkıları farklı açılardan irdelenmiştir. Ayrıca renklerin insanlar üzerindeki etkileri ve algılanışları bakımından farklı değerlendirmeler ve bulguları da sunulmuştur. Renklerin insan hayatında olmayıp her şeyin siyah, beyaz ya da gri görüldüğü varsayıldığında, belki o zaman yaşamın en önemli olgularından, hatta nimetlerinden birinin renk olduğu fark edilebilir.

Bu araştırma kapsamında renk olgusu genel hatlarıyla şu şekildedir;

- İlk olarak insan psikolojisi üzerinde huzur verici-can sıkıcı, rahatlatıcı-rahatsız edici, heyecanlandırıcı-sakinleştirici, neşe verici-hüzünlendirici gibi duygusal durumlar ile etkisini göstermektedir.
- İkinci olarak renk aracılığı ile kazandırılan vasıflar tasarımı; estetik, form, boyut yönü ile etkileyerek tasarıma değer ve anlam yüklemektedir.
- Üçüncü olarak renkler; toplumların gelenek ve göreneklerinde, kültürlerinde farklı anlam ve mesajlar taşıdığından, insanlara doğru yerlerde ve doğru etkilerle dokunmak gerekmektedir. Bu esaslar doğrultusunda uygulanacak yöntemler tasarımları daha etkili ve daha çarpıcı kılmaktadır.

Tasarımlarda, yukarıda yapılan değerlendirmelerde belirtilmiş olan tüm detaylar dikkate alınmalı, peyzaj mimarlığı tasarımlarında kullanılacak olan renklerin; türleri, doygunluk ve parlaklık değerleri, renklerin birbirleri ve mekân ile olan ilişkileri kontrol altında tutularak bilinçli bir şekilde kararlaştırılmalı ve uygulamaya konulmalıdır.

Kaynakça

- AKDOĞAN, Günel. (1982). "Bitki Kompozisyonu Yüksek Lisans Ders Notları". Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Peyzaj Planlama Programı.
- ALAKUŞ, Yelda Zeren. (2008). *Renk Olgusu ve Günümüz Mimarisindeki Yeri*. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- ALİCİ, Nedim. (2019). *İç Mekânda Renk ve Renklerin İnsan Psikolojileri Üzerine Etkileri*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.
- ALTINÇEKİÇ, H. (2000). "Peyzaj Mimarlığında Renk ve Önemi". *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, C. 50, S. 2.
- ANTONOFF, Roman. (1980). *Die Farben der Textilien*, Gesamtverband der Deutschen Textilveredlungsindustrie E. V., Frankfurt.
- ATİK, D. A. (2019). *Mekan Tasarımında Renk ve Kültür İlişkisinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Maltepe Üniversitesi.
- AYBER, U. (2012). *Mekân Kimlik İlişkisinde Işık ve Renk Faktörlerinin Psikolojik ve Sosyolojik Analizi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- BROOKES, John. (2009). *Küçük Bahçe: Küçük Mekânlar İçin Parlak Fikirler*. İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- ÇETİNBAŞ, Şerife. (2012). *İç Mekân Tasarımında İnsan ve Renk İlişkisi: Konut Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- ÇUBUK, Mehmet ve diğerleri. (1999). "Kentsel Tasarımda Renk Tasarımı". *Görükle-Gürkent Konut Yerleşmesi Kentsel Tasarım Uygulama Çerçevesinde Düzenlenen Renk Tasarım Semineri*, İstanbul.
- ETİ, Erol. ve diğerleri (1986). *Temel Sanat Eğitimi Resim Teknikleri Grafik Resim*. MEB Yayınları.
- FAVRE, Jean-Paul. (1979). *Colour And Communication*. A. November, ABC Verlag, Zurich.
- GÖLER, Serpil. (2009). *Biçim, Renk, Malzeme, Doku ve Işığın Mekân Algısına Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü.

- GÜNDOĞDU, Özlem. (1999). *Kentsel Çevre Estetiğinin Etik Açısından İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- MANAV, Banu. (2015). "Renk-Anlam-Mekân İlişkisi. Türkiye Online Tasarım". *Sanat ve İletişim Dergisi*, S. 3, s.25.
- NUHOĞLU, Rengin. (2006). *Rengin Tüketici Satın Alma Davranışlarına Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZER, Bülent. (1974). "Estetik'in Anlamı, Kapsamı ve Günümüzdeki Yeri". *Yapı Dergisi*, S.7, s. 8.
- ÖZKAN, Ayşen. (2007). *İç mekân Tasarımı Kuram ve Yöntemleri Işığında Günümüz Türk İç Mekân Tasarımcıları ve Tasarım Anlayışlarına Bir Yaklaşım*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZTAN, Yüksel. (1996). "Peyzaj Mimarisinde Renk". *Maison Française Dergisi*, S. 14.
- PORTER, Tom; MIKELIEDES, Byron. (1976). *Colour for Architecture*. Studio Vista, London.
- REEKIE, Ronald Fraser. (1972). *Design in the Built Environment*, Edward Arnold Publishers Ltd., Londra, s.18.
- SELÇUK, Mehmet Fatih. (2008). *Tokat Niksar Geleneksel Mimaride Renk Araştırmaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- SPULMANN, W. (1994). "Mimaride Renk" Konferansları. Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 21-25 Haziran.
- UZUN, G. (1998). *Temel Tasarım*. Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi.
- ÜNVER, Rengin. (2000). "Renk Algılama ve Rengin Bileşenleri". Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü, İstanbul.
- YILMAZ, Hasan; YILMAZ, Sevgi. (1997). "Kimlikli Kentleşmede Peyzaj Planlaması". *Ankara Sempozyumu*, Mimarlar Odası Ankara Şubesi, s. 343-353.



Abdulvahit Kaşgarlı, Raile (2019). Prof. Dr. Rahile Davut'un Türklük Bilimine Katkıları, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2019/14, s. 75-86.

PROF. DR. RAHİLE DAVUT'UN TÜRK LÜK BİLİMİNE KATKILARI*

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Raile ABDULVAHİT KAŞGARLI**

Geliş Tarihi: 30.11.2019

Kabul Tarihi: 14.12.2019

Özet

Prof. Dr. Rahile Davut (1966-?), dünyaca ünlü bir bilim insanıdır. Lisans ve yüksek lisans eğitimini Doğu Türkistan'ın başkenti Ürümqi şehrinde bulunan Şinjiang Üniversitesinde tamamladıktan sonra, Pekin Pedagoji Üniversitesinde halkbilimi alanında doktora yapmıştır. 1999 yılında doçent unvanı almış, 2004 yılında ise profesörlüğe yükseltilmiştir. Şinjiang Üniversitesinin Beşeri Bilimler Enstitüsünde öğretim üyesi olarak çalışmakta olan Davut, Aralık 2017'den itibaren kayıptır.

Hayatının önemli bir bölümünü saha araştırmasına ayıran Prof. Dr. Rahile Davut, Uygur meşrepleri, destanları, mezar kültürü ve ritüelleri gibi konularda Uygurca, Çince, İngilizce yayınlar yapmış; birçok ödüle layık görülmüş; Çin'de ve İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, Danimarka, Japonya, Gürcistan, Kazakistan ve Kırgızistan gibi ülkelerde düzenlenen ulusal ve uluslararası bilimsel konferanslarda bildiriler sunmuştur. Ulusal ve uluslararası projelerde görev almış, çalışmaları, akademik araştırmalara kaynaklık etmiştir. Ayrıca yetiştirdiği yüksek lisans ve doktora öğrencileriyle, ülkeye uzman insan kaynakları kazandırmıştır. Son dönemde Uygur destancıları ve onların repertuarını kayda aldığı ve icra edilen metinleri Uygurca, İngilizce ve Çince olarak yayımlama aşamasında olduğu bilinmektedir.

Çalışmamız; Doğu Türkistanlıların insanlığa armağan ettiği fakat günümüzde tarihten silinme tehlikesiyle karşı karşıya kalan medeniyetini, maddi ve manevi kültürünü kayıt altına alarak ve dış dünyaya anlatarak, medeniyetin ve kültürün korunması ve sonraki kuşaklara aktarılması için emek veren Davut'un hayatını ve akademik çalışmalarını, nitel araştırma yöntemine göre inceleyecektir. Çalışmamızın amacı, örnek bir bilim insanını ve çalışmalarını tanıtmak, bu örnek aracılığıyla Doğu Türkistanlı aydınların uğradığı yıkıma ve halkın başına gelen felakete dikkat çekmek ve farkındalık oluşturmaktır.

Anahtar Kelimeler: Rahile Davut, Türklük bilimi, Uygur, Doğu Türkistan.

CONTRIBUTIONS OF PROFESSOR RAHİLE DAVUT TO THE SCIENCE OF TURCOLOGY

Abstract

Professor Rahile Davut (1966-?) is a world-known anthropologist and folklorist. Having completed his graduate and post-graduate education in Xinjiang University in the capital of East Turkestan, Urumqi, he did his doctorate in Beijing Pedagogical University. He was entitled as associate professor in 1999 and received his professorship in 2004. Working as a lecturer in school of Humanities in Xinjiang University has been missing since December 2017.

* Bu çalışma, Prof. Dr. Fuat Sezgin anısına 17-19 Temmuz 2019 tarihinde İstanbul Üniversitesinde gerçekleştirilen "Avrasya'da Bilim ve Teknoloji Öncüleri" konulu III. Uluslararası Avrasya Çalışmaları Sempozyumu'nda sunulan aynı başlıklı bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, e-posta: railekasgarli@hotmail.com
Orcid: 0000-0003-1905-2022

Professor Rahile Davut, who devoted a significant time of his life to field research, published his works in subjects such as Uyghur splits, epic stories, grave culture and rituals in Uyghur, Chinese and English; he was deemed suitable for many rewards; and he submitted papers to national and international scientific conferences held in countries such as China, England, France, Germany, Austria, Denmark, Japan, Georgia, Kazakhstan and Kyrgyzstan. He was assigned in national and international projects and his works constituted basis for academic researches. Furthermore, he brought expert human resources to the country by the postgraduate and doctorate students he educated. It is known that he has recorded Uyghur bards and their repertoire and he has been in the process of publishing the performed texts in Chinese, English and Uyghur language.

Our study will examine the life and academic works of Davut, who has labored to record and to present to the outer world the civilization, material and non-material culture presented by East Turkestani people to humanity and to preserve the civilization and culture, which are in danger of going out of existence in our day and acquaint next generations about them in accordance with the qualitative research method. The purpose of our study is to introduce an exemplary science person and his works and to attract attention to the destruction and disaster the East Turkestani intellectuals and people face through this example.

Keywords: *Rahile Dawut, science of Turcology, Uyghur, East Turkestan.*

Giriş

Doğu Türkistan, Mançu-Çin istilasına uğraması nedeniyle 18 Kasım 1884'te Çince *yeni toprak/kazanılmış toprak* anlamındaki Şinjiang (Çince 新疆 Xinjiang) ismiyle (Kurban 1995: 85) kayıtlara geçmiştir. 1.10.1955'te Çin komünist yönetimince verilen *Şinjiang Uygur Özerk Bölgesi* adını almıştır (Bekin 2005: 166)¹. Doğu Türkistan'ın yerli sakinleri olan Uygur Türkleri, yarattığı medeniyetler ve yetiştirdiği önemli şahsiyetler ile Türk tarihinde özel bir yere sahip olmasına karşın, günümüzde varlığını koruyabilme mücadelesi veren bir toplum haline gelmiştir.

XIX. yüzyılda İsmail Bey Gaspıralı'nın başlattığı "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" düsturu, Türkistan bölgesinde bütün Türk boylarını etkilemiş, yeni usul okullar Uygurların yaşadığı coğrafyalarda da görülmeye başlamıştır. Bu millî uyanış hareketi, siyasi otoritenin desteğini alamadığı için halk içindeki aydın, varlıklı ve vatansever kesimin katkılarıyla geniş kitlelere ulaşmaya çalışmıştır. Hüseyin Musabayop ve Bahavudun Musabayop kardeşlerin maddi ve manevi desteği ile 1889 yılında Atuş Eksak'ta ilk cedit okulu açılmıştır (Rozi 2012: 88). Bu tür okullar daha sonra Kaşgar, Gulca gibi bölgelerde de açılmıştır. Memtili Tefvik Efendi'nin açtığı yeni usul okullar ise aydınlanma hareketini yeni bir basamağa taşımıştır. Ancak Stalin'in Batı Türkistan'da gerçekleştirdiği aydın katliamı, Doğu Türkistan'da askerî ve idarî genel vali Şeng Şı-sai tarafından uygulanmış, Memtili Efendi gibi birçok aydın katledilmiştir (Seyit vd. 1997: 382-384). Siyasi koşullar ve bu koşullara bağlı olarak şekillenen sosyal yaşam, bilginin üretilmesini ve bilgelerin yetiştirilmesini olumsuz yönde etkilemiştir.

1949 yılından sonra Çin Komünist Partisinin yönetimine giren Doğu Türkistan, toprak reformu ile başlayan yoksullaştırma politikasına ve farklı kesimlere yönelik farklı adlandırmalarla kesintisiz olarak devam eden, bitmek tükenmek bilmeyen siyasi darbelere

¹ 1949 sonrası *Doğu Türkistan* adı yerli Türk halkı için yasaklanmış, resmî yazılarda *Şinjiang Uygur Özerk Bölgesi* ifadesi kullanılmıştır. Özel kurum ve kuruluşlar ve halkın günlük yaşamında sadece *Şinjiang* adı yaygınlaşmıştır. Doğu Türkistan'daki Türk halkları için *Şinjiangren* (Şinjianglı) terimi ısrarla kullanılmamıştır. Türkiye Türkçesine *Sincan*, *Şincan* olarak yerleştirilmeye çalışılmaktadır.

tanıklık etmiştir. 1966-1976 yıllarındaki Kültür Devriminde ise eğitim, edebiyat, kültür, sanat ve insan kaynakları bakımından ağır kayıplar vermiştir. 1976'daki başkan Mao'nun ölümünden sonra Çin'in kalkınma amaçlı izlediği açılım politikası, Doğu Türkistan'daki Türk soylu halkların eğitim ve bilgi yönünden gelişme imkânı elde etmesine vesile olmuştur. Bundan böyle Uygur Türkleri artık Çin'in izin verdiği ölçüde yurtdışında eğitim alabilecektir. Siyasi darbelerin sahnesi haline gelen üniversiteler, artık eğitim öğretim yapabilecektir².

1980 sonrası Çin'in izlediği politikaya bağlı olarak ister Çin'de ister yurtdışında, farklı bilim dallarında yüksek tahsil görmüş birçok Uygur Türkü bilim insanı yetişmiştir. Araştırma konumuz olan Prof. Dr. Rahile Davut, Çin sınırları içerisindeki Uygur Türkleri arasından halkbilimi alanında yetişmiş ilk doktoralı bilim insanıdır.

Günümüzdeki olumsuz koşullar nedeniyle, konuyla ilgili Doğu Türkistan'da araştırma yapma imkânımız olmamıştır. Çalışmada birinci ve ikinci el kaynaklardan yararlanılmıştır. Çalışmamız; Doğu Türkistanlıların insanlığa armağan ettiği fakat günümüzde tarihten silinme tehlikesiyle karşı karşıya kalan medeniyetini, maddi ve manevi kültürünü kayıt altına alarak ve dış dünyaya anlatarak, medeniyetin ve kültürün korunması ve sonraki kuşaklara aktarılması için emek veren Davut'un hayatını ve akademik çalışmalarını, nitel araştırma yöntemine göre inceleyecektir. Çalışmamızın amacı, örnek bir bilim insanını ve çalışmalarını tanıtmak, bu örnek aracılığıyla Doğu Türkistanlı aydınların uğradığı yıkıma ve halkın başına gelen felakete dikkat çekmek ve farkındalık oluşturmaktır.

1. Prof. Dr. Rahile Davut'un Hayatı

Davut, Mayıs 1966'da Doğu Türkistan'ın başkenti Ürümcü şehrinde bir aydın ailede dünyaya gelmiştir. İlkokul eğitimini tamamladıktan sonra annesi Rabiye Hanım'ın müdür olarak görev yaptığı Ürümcü Şehir 5. Numaralı Ortaokula ve bu okulun bünyesindeki liseye devam etmiştir (URL-1).

1983 yılında Ürümcü'de bulunan Şinjiang Üniversitesinin Edebiyat Fakültesine kabul edilmiş, 1987'de lisans programını başarıyla tamamlayarak Azınlık Milletlerin³ Halk Edebiyatı alanında yüksek lisans eğitimine başlamıştır. 1990 yılında mezun olunca aynı üniversitede öğretim görevlisi olarak çalışmaya başlamıştır. 1998 yılında Pekin Pedagoji Üniversitesinin Edebiyat Fakültesine bağlı Folklor bilim dalında *Uygurlardaki Mezar Medeniyeti* başlıklı tezini başarıyla savunarak Doktor unvanı almıştır. Aynı zamanda Çin sınırları içerisinde ilk doktoralı Uygur halkbilimci olarak gönüllerde taht kurmuştur. 1999 yılında doçentlik unvanı alan Davut, 2004 yılında ise profesörlüğe yükseltilmiştir (URL-9).

Davut, Mayıs 1999-Aralık 2000 tarihleri arasında Şinjiang Üniversitesi Eğitim İşleri Ofisinin düzenlediği Farsça ve Çağatayca seviye ilerletme sınıfında eğitim almıştır. 20.6.2001- 6.7.2001 arasında Lancu Kuzey-Batı Üniversitesinin düzenlediği 6. Sosyoloji ve Antropoloji İleri Düzey Seminerine katılmıştır. Şubat 2003-Temmuz 2003 arasında Pekin Dil ve Kültür Üniversitesinde İngilizce dil becerisini geliştirme kursuna katılmış ve hemen ardından Amerika Birleşik Devletleri Pensilvanya Üniversitesine ve Indiana Üniversitesine bağlı Folklor bilim dalında bir yıl boyunca misafir öğretim üyesi olarak görev yapmıştır.

² Çin'de 1978 sonrası uygulanan açılım politikası, kısa bir yumuşama sürecinden hemen sonra doğum planlaması, zorunlu göç, nüfus transferi, Çağdaş Uygur Türkçesinin kısıtlanması ve ardından yasaklanması vesaire şeklinde kendini göstermiş, 2017 yılında ise Doğu Türkistan tamamen ve süresiz olarak ablukaya alınmıştır.

³ *Azınlık milletler*: Çin yönetiminin Han olmayan etnik gruplar için politika gereği geliştirdiği ve Çin'de yaygınlaşan bir terimdir. Uygur Türkleri için Çin dışında da kullanılması, yanıltıcı ve yanlış bir kullanımdır.

Davut, doktorasını bitirdikten sonra Şinjiang Üniversitesinin Beşeri Bilimler Enstitüsünde öğretim üyesi olarak çalışmıştır. Bir bilim insanı olmakla beraber bir annedir.

Prof. Dr. Rahile Davut, Aralık 2017 tarihinde Pekin'e toplantıya davet edilmiş ve ailesinden bu vesile ile ayrılmış, bir daha geri dönmemiştir. Şuan nerde ve ne durumda olduğu tam olarak bilinmemektedir (URL-3, URL-2). Oysa Davut, Özerk Bölgenin Ürümqi'deki resmî kurumlarından biri olan Şinjiang Ayallar Birleşmesi'nin yayını *Şinjiang Ayalliri* dergisinde, Ocak 2017 tarihli sayısında tanıtılmıştır (bk. Resim:1). Bu derginin kapağına resmi basılan kadınlar, genelde toplumsal statüye sahip, saygın ve devletin onayladığı bireylerdir. Rahile Davut hanımefendi de bu özelliklere sahip olduğu için, fotoğrafı dergi kapağında yer almıştır.

Ocak 2019'da New York'ta düzenlenen *Uyuyamıyorum: Uygur vatanına saygı* temalı Miyako Yoshiganaga galerisinde Davut ile ilgili yazı ve fotoğraflar yer almıştır. (URL-6). Bazı Çince internet sitelerinde yer alan bilgilere günümüzde bile ulaşmak mümkündür (URL-7, URL-8, URL-11). Ancak professor kadrosunda öğretim üyesi olarak çalıştığı Şinjiang Üniversitesi Beşeri Bilimler Enstitüsünün internet sitesindeki Akademik Kadro bölümünde, kaybolmadan önce yer alan bilgileri artık bulunmamaktadır (URL-12). Yani Rahile Hoca'nın kurumsal kimlik bilgileri, çalıştığı kurumun internet sitesinden kaldırılmıştır. Bu durum, Hoca'nın kim tarafından alıkonulduğu hakkında bir ipucu verir.



Resim 1: Prof. Dr. Rahile Davut'un Şinjiang Ayalliri (Doğu Türkistan Kadınları) dergisinin 2017 yıl 1. sayısının kapağına basılan fotoğrafı.

Beşeri Bilimler Enstitüsünün internet sayfasında Rahile Hoca'nın bilgilerinin bulunmaması ile birlikte daha önce yer alan Uygur Türkü akademisyenlerin bilgilerine de ratlanmaması ayrıca dikkat çekicidir.

Davut, kaybolmadan önce Uluslararası Asya araştırmaları Birliği, Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) Kültür Derneği, Gençlik Federasyonu, ÇHC Genç Bilim Uzmanları Cemiyeti, ÇHC Din Araştırmaları Cemiyeti ve Şinjiang Şubesi, ÇHC Folklor Cemiyeti, ÇHC Edebiyatçılar ve Sanatçılar Cemiyeti, ÇHC Uygur Tarihini ve Kültürünü Araştırma Cemiyeti, ÇHC Komünist Partisi gibi kurum ve kuruluşlara üye yapılmıştı (URL-9, URL-11).

2. Prof. Dr. Rahile Davut'un Çalışmaları

Davut'un çalışmaları; Uygur meşrepleri, destanları ve mezar kültürü alanında yoğunlaşmıştır. (bk. Resim 2).

Kendisiyle veya yakınlarıyla bağlantı kurma imkânımız olmadığı için ulaşabildiğimiz çalışmalarını aşağıdaki şekilde paylaşıyoruz.

2.1. Kitap veya Kitapta Bölüm

Dünya Milletleri, Uygurca, iki yazarlı kitap, Şinjiang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Ürümçi, 1996

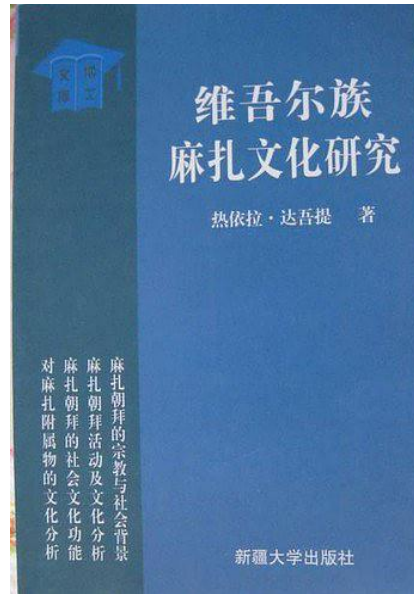
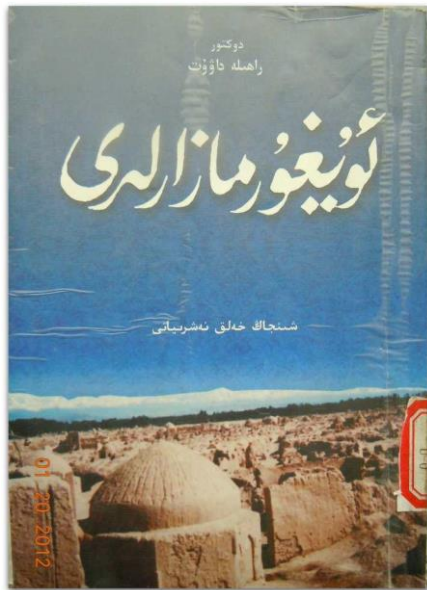
Uygur Mezarları, Uygurca, Şinjiang Halk Neşriyatı, Ürümçi, 2001

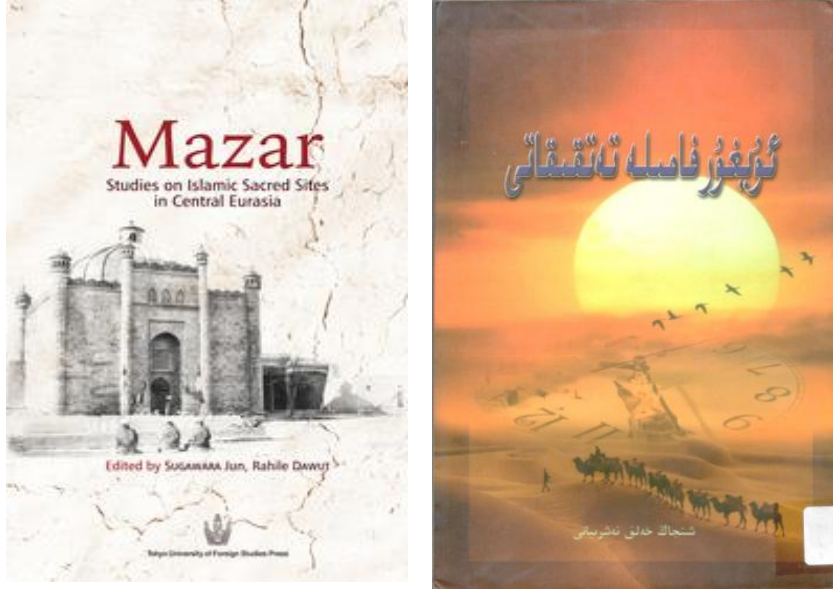
Uygur Mezar Mediniyeti Araştırmaları, Çince, Şinjiang Üniversitesi Neşriyatı, Ürümçi, 2001

Uygur Soyadı Araştırmaları (Famile Tetkikatı), Uygurca, çok yazarlı kitap, Şinjiang Halk Neşriyatı, Ürümçi, 2002

Uygur Meşrep Mediniyeti, Uygurca, iki yazarlı kitap, 4 Cilt, Şinjiang Güzel Senet- Foto Süret Neşriyatı, Ürümçi, 2011.

Üniversiteler İçin Edebiyat, Uygurca, çok yazarlı ders kitabı, Şinjiang Halk Neşriyatı, Ürümçi, 2002





Resim 2: Prof. Dr. Rahile Davut'un bazı eserlerinin kapak fotoğrafı

2.2. Bildiriler

Davut çalışmalarını Çin, İngiltere, Fransa, ABD, Avusturya, Japonya, Danimarka, Kazakistan ve Kırgızistan gibi ülkelerde düzenlenen ulusal ve uluslararası kongre, bilgi şöleni ve çalıştaylarda sunmuş, Uygur/Türk kültürünü bilimsel platformlara taşımıştır. Burada dikkatlerden kaçmaması gereken bir husus, Çin'de Uygur/Türk akademisyenlerin istediği zaman yutdışına çıkma ve uluslararası konferanslara katılma hakkına sahip olmayışıdır. Davut, çok iyi bir diplomat becerisine sahip olmakla beraber Çin'in Türk bilim insanlarına uyguladığı çağdışı, baskıcı politikasını dış dünyadan gizlemek için temsilci mahiyetinde yırtıdışına çıkmasına izin verdiği bir akademisyendir. Zira idarî yetkiyi elinde tutan ve devleti temsil eden merciler Davut'u güvenli bulmasalardı, böyle fırsatlar vermezdi.

Bildirilerine örnek olarak aşağıdakileri göstermek mümkündür.

Bildiri Konusu: "Ordam Mezar: The Intersection of Varied Belief Systems in Trans Cultural Xinjiang", Kaşgara yeniden ziyaret: Büyükelçi Gunnar Jarring'in ölümünün 10. yıl dönümü dolayısıyla yapılan atölye çalışması, 10-12 Mayıs 2012 Venue: Nordic Institute of Asian Studies University of Copenhagen (URL-4).

Bildiri Konusu: "The Religious Soundscape of the Imam Asim Mezar festival in Khotan, China", Londra Üniversitesi ile Çin Halk Cumhuriyeti Araştırma Enstitüsü birlikte düzenlemiştir, 10 Ocak 2014, Islamic Soundscapes of China, SOAS, University of London.

2.3. Bilimsel Makaleler

Davut'un birçok bilimsel makalesi bulunmaktadır. Örnek olarak aşağıdakileri göstermek mümkündür (URL-11, URL-9).

Yugur destanı Şicu-Hahu üzerine araştırmalar, Şinjiang Üniversitesi Dergisi, Çince, 2000, S.2

Uygurların 12 Mukamı ve Okul Eğitimi, Şinjiang Eğitim Dergisi, 2003, S. 6

Padişahlar Tezkiresi'ndeki kahramanlık imajının Uygur halkı arasında yayılması, Şinjiang Üniversitesi Dergisi, Çince, 2001, S. 3

Kaşgarlı Mahmut ve saha araştırma yöntemleri, Şinjiang Üniversitesi Dergisi, Çince, 2001, S. 4

Yusuf Has Hacip'in mezarına yapılan ibadetlerden Uygurların evliya düşüncesine bakış, Kutadgu Bilig makaleler kitabı, Uygurca ve Çince, Şinjiang Halk Neşriyatı, 2000

Uygurların mezar kültürü ve İslam dini, Dünya Din Araştırmaları Dergisi, 2002, S. 2

Çin'in ünlü folklorcusu Cong Cing-ven'in anısına, Kuzey-Batı Milletler Araştırmaları, 2002, S.2

Satuk Buğrahan mezarı üzerine araştırmalar, Çin Müslümanları, 2002, S. 1

Tuyuğ mezarı üzerine araştırmalar, Uygurca, Miras Dergisi, 2002, S. 1

Mazar festivals of the Uyghurs, İngilizce, Rachel Harris ile beraber yazılan makale, British Journal of Ethnomusicology, 2002, S. 11/1

Devlet içi ve dışındaki soyadı araştırmalarının genel durumu, Uygurca, Şinjiang Üniversitesi Dergisi, 2002, S. 4

Uygurlar arasında yayılan Siyavuş karakteri üzerine araştırmalar, Şinjiang Sosyal Bilimler Forumu Dergisi, 2002, S. 4

Türkiye halkının soyadı ve soyadı reformu, Uygurca, Miras Dergisi, 2002, S. 4

Uygurların mezar kültürüne yönelik araştırma, Türkiye Türkçesi, Uluslararası Milletler Folkloru Dergisi, 2003, S. 4

Uygur meşreplerinin sosyal işlevi, Şinjiang Sanat Enstitüsü Dergisi, 2003, S. 3

Mezar kültüründen hareketle Uygur kadınlarının doğurganlık düşüncesine bakış, Kuzey-Batı Araştırmaları Dergisi, 2004, S. 1

Uygur makam meşrepleri ve okul eğitimi, Şinjiang Sanat Enstitüsü Dergisi, 2004, S. 2

Uygur meşreplerinin korunması, nesilden nesile aktarılması ve geliştirilmesi üzerine, Çin'deki Azınlıkların Sanat Miraslarının Korunması ve Çağımızda Sanatın Geliştirilmesi temalı uluslararası sempozyum bildirileri, Pekin, Medeniyet Sanat Neşriyatı, 2004

Uygurlarda tutem olarak kurt, Uygur Felsefesi Üzerine Araştırmalar, makaleler kitabı, Huanan Teknoloji Neşriyatı, 2004

Uygur halk destanlarının toplanması, düzenlenmesi ve araştırılması, Çin Maddi Olmayan Kültür Varlıklarını Koruma Dergisi makaleler kitabı, Pekin, Medeniyet Sanat Neşriyatı, 2006

Uygur kadınları ve mezar- mezarın işlevi üzerine tahlil, Rusça, Orta Asya Uygurşinaslık Araştırmaları temalı uluslararası sempozyum bildirileri, Kazakistan, 2007

2.4. Görev Aldığı Projeler

Şinjiang Üniversitesi doktora destek projesi "Uygurların mezar kültürü üzerine araştırma", 1999

Devlet sosyal bilimler destek projesi, "Farslar ve Çin'deki Türk dilli halkların edebiyatında hamse- karşılaştırmalı araştırma", 2000-2002

Devlet sosyal bilimler destek projesi, "Uygur geleneksel kültürünün korunması, nesilden nesile aktarılması ve geliştirmesi ile Şinjiang'ın sosyo-iktisadi gelişmesi", 2003

Şinjiang Üniversitesi katılımcı projesi "Uygur meşrepleri üzerine araştırma", 2004

Şinjiang Uygur Özerk Bölgesi eğitim müdürlüğünün yenilikçi toplum projesi, “Şinjiang’ın maddi olmayan kültür varlıklarına yönelik araştırma”, 2005

Devlet sosyal bilimler destek projesi, “Uygurların maddi olmayan kültürel mirası üzerine araştırma: Meşrep örneği”, Yürütücü, 2005-2008

Annemarie Schimmel uluslararası fon projesi (İngiltere), “Uygurlarda tasavvuf, şii ve mezar kültürü”, Yürütücü, 2007-2009

Devlet eğitim bakanlığı yabancı öğrenci destek fonu projesi, “Uygur destanlarının korunması ve nesilden nesile aktarılması üzerine araştırma”, Yürütücü, 2006-2008

2.5. Ödüller

Prof. Dr. Rahile Davut, çalışmaları dolayısıyla birçok ödüle layık görülmüştür. Örnek olarak 2001 yılındaki Mükemmel Eğitimci Ödülü’nü, 2003 yılındaki Mükemmel Bilimsel Araştırma Yapıtı Birincilik Ödülü’nü göstermek mümkündür (URL-9).

3. Prof. Dr. Rahile Davut’un Türklük Bilimine Katkıları

Davut, bilimsel kitap, makale, bildiri ve Proje gibi çalışmalarıyla bilimin gelişmesine katkıda bulunmakla beraber günümüzde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Uygur kültürünü kayda geçirmiş, bilimsel olarak yorumlamıştır. Burada örnek olarak bazı çalışmalarından bahsedebiliriz.

3.1. Yayınları İle Yaptığı Katkıları

Uygur Mezarları: Bu kitap, Giriş (Mukeddime) ve mezar isimlerinden oluşan başlıklar şeklinde düzenlenmiştir. Giriş’te araştırma sebebi, metodu, mezarların genel durumu, mezar kültürünün oluşum nedenleri ve işlevi konusunda bilgi verilmiştir. Mezarları İslam kültürü ile alakalı ve islam kültürü ile alakasız mezarlar olarak gruplandırılan Davut, toplam 86 mezar hakkında bilgi vermiştir. Bu mezarlara İslamiyeti kabul eden Karahanlıların hükümdarı Sultan Sutuk Buğrahan’ın mezarı, İslamiyetin Uygurlar arasında yayılmasına katkıda bulunan Karahanlıların hükümdarı Yusuf Kadirhan’ın mezarı, Kaşgarlı Mahmut’un ve Yusuf Has Hacıp’in mezarı gibi önemli şahsiyetlerin mezarları da dâhildir. Çalışmada, mezarlarla ilgili detaylı bilgilere değinir. Kayda geçirdiği her bir mezarın bulunduğu bölge, deniz seviyesinden yüksekliği, enlem boylam bilgisi, toplam arazisi, mezarın oluşum düzeni ve mezarın etrafında bulunan yapılar, kuruluş tarihi, türü, mezarın adının menşei, yapı özelliği, mezarın işlevi, önemli kişiler hakkındaki kıssalar, kişinin ait olduğu hanlığın kısa tarihi gibi konular dile getirilir. Ayrıca mezar ile ilgili halk arasında yayılan rivayetlere de yer verilir. Davut’un deyimleriyle bu rivayetler tarih değildir. Fakat tarihle ve yaşanmışlıkla ilgili önemli ipuçları içerir (Davut 2001: 3).

Çalışmada dikkat çeken bilgilerden biri, Afak Hoca mezarının devlet statüsünde korunan mezar olmasına karşın Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf has Hacıp mezarının özerk bölge statüsünde korunan mezar olmasıdır. Kitapta hangi mezarın il statüsünde, hangi mezarın ilçe statüsünde korunan mezarlar olduğu bilgisine de ulaşmak mümkündür. Ayrıca tadilat veya yıkım durumu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler ışığında, hangi yıllarda kültürel değerlere yönelik yenileme çalışması yapıldığı, hangi yıllarda yıkıma uğradığı rahatça tespit edilebilmektedir. Bu bağlamda kitap, Çin’in kültürel yapılara yönelik politikasını ve uygulamalarını anlamak için önemli bir kaynaktır.

Davut, doktora tez araştırması sırasında bütün Doğu Türkistan’ı karış karış gezerek saha araştırması yapmıştır. Bu kitaba Kaşgar ve Turfan’daki mezarları dâhil etmiştir.

Mezarlar, ataların yani köklerin topraklarının statistik bilgilerini ortaya koymak için önemli bir kaynak niteliği taşır. Bu nedenle Davut’un çalışması, Doğu Türkistan’ın tapusu mahiyetindedir.

Uygur Famile Tetkikati: Azad Rehmitulla Sultan'ın hazırladığı ve kendisi dâhil olmak üzere dokuz yazar tarafından kaleme alınan çalışmadır. Bu çalışma, Uygurların önemli sorunlarından biri olan soyadı kullanamama sorununu devlet nezdinde çözüme kavuşturmak için bilimsel altyapı oluşturma amaçlı, bir ekip tarafından yazılmıştır. Yazarlar, kitaptaki bilimsel görüşlerini desteklemek için kendileri de soyadı kullanmıştır. Rahile Davut, kitapta *Elçin* soyadı kullanmıştır.

Uygur aydınları, 1930'larda başlattığı soyadı kullanma arayışlarına 1980'lerde hız vermiş, 1990'dan sonra daimî bir kimlik inşası için kolları sıvamıştır. Ablet Abdureşit'in Şinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nin reisi olduğu (1994-2003) dönemde, Uygur bilim insanlarının girişimiyle ve yönetimin izniyle (Sultan 2002: 17), Uygurların soyadı ile ilgili, bahsi geçen kitap dâhil bazı çalışmalar yapılmıştır. Yapılan çalışmaların başarıları, birkaç kişinin, kendi kimliğine soyadını yazdırabilmesi ve konuyla ilgili birkaç bilimsel çalışmanın yayımlanmasıyla sınırlı kalmıştır. Reis, görev gereği Pekin'e yerleştirildikten sonra, Doğu Türkistan'ın reisi değişmiş, soyadı alma yönündeki çalışmalar, destek bulamamıştır. Fakat Uygur aydınları konuyla ilgili çalışmalarını kendi imkânları dâhilinde devam ettirmiştir. Çünkü Çin sınırları içerisinde yaşayan Yizu, Beyzu, Deyzu, Miyavzu, Tungzu, Menzu, Huyzu (Dongan), Şibe ve Sarı Uygur gibi toplumlar, ad ve soyadları için Çince ad ve soyadı kullanmaktaydı (Sultan 2002: 111) ve bu durum, toplumsal değişimin/dönüşümün hızlanmasına yol açıyordu. Üstelik Uygur aydınları çeşitli vesileyle soyadı kullanma yönündeki isteklerini ifade etse de soyadı kullanması yasallaştırılmamıştı. Dolayısıyla Uygur aydınları bu problemi kendi imkânları dâhilinde çözmeye çalışıyordu.

Rahile Davut bir aydın olarak Uygurların sorunları ile yakından ilgilenmiş, soyadı kullanma yönünde bilimsel çalışma yapacak ekipte yer almış, emek vermiş, katkıda bulunmuştur.

Uygur Meşrep Medeniyeti: Rahile Davut ve Yasin Muhpul tarafından 2011 yılında yayımlanan dört ciltli çalışmadır. Meşrepler, icra edildikleri bölgeler bağlamında ele alınıp değerlendirilmiştir (Gönel Sönmez 2017: 17).

Uygur Meşrepleri Hekilde Omumiy Bayan: Rahile Davut ve Helimgül Abliz tarafından 2015 yılında yayımlanan ve sekiz bölümden oluşan eser, Uygur meşreplerinin tarihi, türleri, özellikleri, kuralları ve yöneticileri hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca meşreplerin ilişkili olduğu makam, ussul (dans) ve nahşa (şarkı) gibi sanat ürünleri ayrı bir bölüm halinde ele alınmıştır. Yine meşrep oyunları ve cezaları, meşreplerde kullanılan müzik aletleri tanıtılıp değerlendirilmiştir (Gönel Sönmez 2017: 18).

Rahile Davut'un iki yazarlı makalesi *Yugur (Sarı Uygurlar) üzerine notlar ve Uygurların mezar kültürü üzerine notlar* gibi çalışmaları, Alimcan İnayet Hoca tarafından Türkiye Türkçesine aktarılarak ilgililerin istifadesine sunulmuştur.

3.2. Eğitim Öğretime Yaptığı Katkılar

Rahile Hoca, çalıştığı üniversitede Halk Edebiyatı, Folklor Hakkında Genel Kuram, Çin ve Yabancı Ülkelerin Folklor Araştırmaları Tarihi, Folklor Araştırmaları Yöntemi, Uygur Mukam Araştırmaları, Çin'deki Müslüman Toplulukların Dini ve Kültürü, Folklorla Özel Seminer gibi dersleri vererek (URL-11, URL-9) eğitim öğretime katkıda bulunmuştur.

2002 yılında Rahile Hoca'nın folklor alanında lisansüstü tez danışmanlığı onaylanmıştır. Dolayısıyla yürüttüğü projelerle lisansüstü öğrencilerin kendisini geliştirmesi için önemli fırsatlar oluşturmuştur.

Çin'in folklor araştırmalarına bilimsel yönden etki göstermiş ve katkı sağlamıştır (URL-10)

3.3. Uygur Gençliğine Bir Rol Model Olarak Yaptığı Katkılar

Rahile Hoca, Uygur kız öğrencilerin eğitimine özellikle önem vermiştir. Farklı şehirlerden eğitim için Ürümçi'ye gelen öğrencilerin adeta ailesi, annesi olmuş, onlarla yakından ilgilenmiştir. Kız öğrencileri yüksek tahsil yapması için teşvik etmek amacıyla aydınlar tarafından oluşturulan Eğitime Destek Fonu projesinde önemli görevler üstlenmiştir. Mütevazı ve sevecen davranışıyla, eğitime olan desteğiyle, dünyaca ünlü ve kendi toplumunda ilk doktoralı bir antropolog oluşuyla Uygur gençlerine özellikle kız öğrencilere örnek alınacak ve izinden gidilecek bir rol model olmuş, birçok bilim insanı adayını etkilemiştir.

3.4. Türklüğün Varlığına Yaptığı Katkılar

Prof. Dr. Rahile Davut; devlet tarafından azınlık olarak adlandırılan ve Han kökenli Çinlilere *cahil, barbar, medeniyetsiz, dinî yönden aşırı* olarak lanse edilmeye çalışılan Uygurların, dünyaca ünlü bilim insanları da yetiştirebileceğini, köklü kültüre sahip bir halk olduğunu göstermesi bakımından, tıpkı Doç. Dr. İlham Tohti gibi çok kıymetlidir. Tohti, *uygurbiz* adında internet sitesi kurmuş, pek çok genç nesle ulaşmış ve Uygur kültürünü, felsefesini, edebiyatını ve dilini gerçek haliyle Çince yayımlayarak devletin halka aşılacağı olumsuz görüşlere karşı savaş açmış, devletin Türk varlığına saygılı davranması ve yasalarda kayıtlı haklarını vermesi/uygulaması için kariyerini hatta yaşamını hiçe saymıştı.

Davut, çalışmaları ile, dile getirdiği konular ile ve kendi varlığı ile Çin idaresi altındaki Türklüğün varlığına ve dünyadaki Türklüğün varlığına önemli katkılar sunmuştur. Davut'un kaybolması ve Davut ile aynı kaderi paylaşan Arslan Abdulla, Azat Sultan, Yalkun Rozi, Abdurehim Rahman, Alim Ehet, Halide İsrail ve Çimengül Avut gibi adını buraya sığdıramayacağımız binlerce Uygur Türkü akademisyen, araştırmacı, sanatçı ve iş insanının kaybolması veya tutuklanması, Uygur aydınlarının, Çin'deki Türklüğün varlığı için önemli olduğu kadar Çin devletinin Türklere yönelik soyunu kurutma politikası için de o denli ürkütücü ve tahammül edilemez olduğunu göstermiştir.

Sonuç ve Öneri

Prof. Dr. Rahile Davut doktorasını Çin sınırları içerisinde yapmış bir bilim insanıdır. Bu yönüyle, Çin sınırları içerisinde yetişmiş ilk doktoralı Uygur Türkü halkbilimcidir. Çalışmaları Uygurca, Çince ve İngilizce yayımlanırken bir yandan bilimin gelişmesine, Uygur/Türk kültürünün kapalı kutudan çıkıp dünyada bilinmesine katkı sağlamış, öte yandan genç akademisyenleri yetiştirmek için canla başla çalışmıştır.

Eğitim müfredatı gereği kendisine örnek alabilecek kendi canından kendi kanından bir örnek ile karşılaşmayan yeni nesiller için canlı bir rol model olması, Davut ve benzeri bilim insanlarına tarihî bir sorumluluk yüklemiştir.

Bir bilim insanının, Prof. Dr. Rahile Davut'un, aşkla, şevkle çalışırken, siyasi otoritenin çizdiği çerçevede kalmasına rağmen, kaybolması ve akıbetinin ne olduğunun bilinmemesi, Çin'in bilime ve bilim insanlarına olan saygısını ve tutumunu göstermesi bakımından tipik bir örnektir.

Eğer çağımızda bilim geliştirse, ömrünü bilime adanmış bilim insanlarının sayesinde gelişmiştir. Prof. Dr. Rahile Davut da bir bilim insanıdır. Bilime inanan ve bilime saygısı olan herkesin bilim insanlarına sahip çıkması, Davut'un ve temsil ettiği toplumun durumunu sorgulaması gerekmektedir.

Prof. Dr. Rahile Davut'un hayatı, çalışmaları ve bilime katkıları göz önünde bulundurulursa, kendisine ulaşamaması, anlaşılması ve mantık çerçevesinde açıklanamaz bir durumdur. Akıllara şu sorular gelir. Rahile Davut eğitimsiz bir bayan olsaydı, bu

felaketi yaşar mıydı? Araştırma alanı Uygurlar ile ilgili olmasaydı, kaderi değişecek miydi? Dünyaca ünlü bir bilim insanı olarak hangi suçu işlediği yok edildi? Şuan nerede? Ne durumda? Bilgisini tekrar öğretme ve paylaşma şansı olacak mı? Olacaksa ne zaman? Etnik kökeni Han (Çinli) olsaydı, bir bilim insanının başına bunlar gelecek miydi?

Bu sorular, dünya kamuoyunda tartışılmalıdır.

Eğer bir insan şiddete uğruyorsa, şiddeti uygulayan, ilgili mercilere hesap verir. Eğer bir toplum aydınıyla, çiftçisiyle ve esnafıyla beraber zulme uğruyorsa, erkek, kadın, yaşlı, genç, çocuk toplu biçimde zulme uğruyorsa, bu durum, Çin'in iç işleri olamaz. Bu durum, insanlığın çözüm üretmesini gerektiren, Çin'in medeniyet, hak ve adalet anlayışının sorgulanmasını gerektiren bir durumdur.

Kaynakça

BEKİN, Rıza. (2005). *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*. İstanbul: Kastaş Yayınları.

DAVUT, Rahile. (2001). *Uygur Mezarları*. Ürümçi: Şinjiang Halk Neşriyatı.

GÖNEL SÖNMEZ, Tuğba. (2017). *Uygur Meşrepleri Üzerine Bir İnceleme*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KURBAN, İklil. (1995). *Doğu Türkistan İçin Savaş*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

RAHMAN, Nuriye. (2019). *Rahile Davut ve "Uygur Mezarları"*.

ROZİ, Yalkun. (2012). "Aka-Uka Musabayeflarning Tokkuz Çong Töhpisi". *Lay Kal'ening Siri*. Ürümçi: Şinjiang Pen-Tehnika Neşriyatı.

SEYİT, Mirehmet ve diğerleri. (1997). *Memtili Ependi*. Ürümçi: Şinciang Üniversitesi Neşriyatı.

SULTAN, Azat R. ve diğerleri. (2002). *Uygur Famile Tetkikati*. Ürümçi: Şinjiang Halk Neşriyatı.

İnternet Kaynakları

URL-1: <https://www.akademiye.org/ug/?p=13768> (Erişim: 01.6.2019)

URL-2: <https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/kishilik-hoquq/rahile-dawut-09042018151821.html?searchterm=utf8:ustring=%20%D8%B1%D8%A7%DA%BE%D9%89%D9%84%DB%95%20%D8%AF%D8%A7%DB%8B%DB%87%D8%AA> (Erişim: 05.9.2018)

URL-3: <https://cn.nytimes.com/china/20180813/china-xinjiang-rahile-dawut/> (Erişim: 05.9.2018)

URL-4: www.srii.org/Content/upload/documents/96685a91-3f9a-47b6-a7ba-cffdba858a49.pdf (Erişim: 18.5.2019)

URL-5: <https://www.soas.ac.uk/music/events/islamic-soundscapes-of-china/file89379.pdf> (Erişim: 30.8.2019)

URL-6: www.chinafile.com/photo/rahile-dawut-new-york-times-article (Erişim: 30.8.2019)

URL-7: <http://rcenw.lzu.edu.cn/c/201807/39.html> (Erişim: 10.11.2019)

URL-8: <https://book.douban.com/subject/5375788/> (Erişim: 10.11.2019)

URL-9: <https://baike.baidu.com/item/热依拉·达吾提> (Erişim: 17.5.2018, 18.4.2019, 12.5.2019)

URL-10: <https://www.chinesefolklore.org.cn/web/index.php?NewsID=10825> (Erişim: 10.11.2019)

URL-11: <https://wenku.baidu.com/view/c8aed44d33687e21af45a9ee.html?from=search> (Erişim: 12.5.2019, 17.5.2019, 10.11.2019)

URL-12: <https://rwxy.xju.edu.cn/szdw.htm> (Erişim: 10.11.2019)



"SEVGİLİ ŞAHBÂZIYLA GÖNÜL/CAN KUŞU AVLAMAK" HAYALİ ÜZERİNE

[Araştırma Makalesi/Research Article]

Selim GÖK*

Geliş Tarihi: 05.10.2019

Kabul Tarihi: 28.11.2019

Özet

Kadim zamanlarda rağbet edilen avlanma usullerinden olan "şahbâzla avcılık" edebî eserlerde sıklıkla yer bulmuştur. Bu sebeple alıcı bir kuş olarak bilinen şahbâzla yapılan avlar ve bu av sahnelerindeki avlanma figürleri, şairlerin kullandıkları albenisi yüksek birer şiir malzemesi hâline gelmiştir. Bu ilhamla divan şairleri "şahbâzla kuş avlama usulü"nü genellikle "âşık-sevgili" müsterekinde işlemiştir. Nitekim aşk sergüzeşti içerisinde sevgili; bir saraya hâkim, kullarına iltifat sunma tasarrufunu elinde tutan yüce bir sultan ve mecazen taşıdığı silahlar, pençeleri ve kan dökücü unsurlarıyla da bir şahbâz gibi tasvir edilmiştir. Bu doğrultuda bahsi geçen kurguyu merkeze alarak ağırlıklı olarak 16. yüzyıla ait yirmiyeye yakın şairin divanından konumuzla ilgili olan şiir örnekleri derlenmiş, mukayeseli ve tanıklı tespitlerde bulunulmuştur. Bu tespitler neticesinde şahbâza benzetilen "sevgili"yle ona av olan "âşık-âşığın gönlü" ekseninde kurgulanan şiirler, edebiyat ve gerçeklik irtibatıyla tetkik edilmiştir. Nihai olarak bahsi geçen hayal özeline klasik şiir örneklerinin eleştirisinden oluşan bu çalışmada bir avcı kuş olan şahbâzın; toplum, sanat ve edebiyattaki yeri hususunda mülâhazalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şah-Bâz, Avlanma, Klasik Şiir, Âşık, Gönül Kuşu.

ON THE DREAM OF "HUNTING A HEART BIRD WITH A BELOVED EAGLE" IN CLASSICAL POETRY

Abstract

One of the most popular hunting methods in ancient times, "hunting with the shahbaz" has been frequently found in literary works. For this reason, the hunting with the shahbaz, known as a catching bird, and the hunting figures in these hunting scenes, have become poetic materials of magical poetry. With this inspiration, the divan poets generally used the "bird hunting procedure with the shahbaz" in the "lover-beloved" joint. Thusly, love was in love, dear; he/she is portrayed as a supreme sultan who dominates a palace, holding the savings to offer compliments to his/her servants, and a shahbaz with his/her metaphorical weapons, claws and bloodshed elements. In this respect, by taking the said fiction to the center, poetry samples related to our subject are compiled from nearly twenty poets of the 16th century poets, and comparative and witnessed determinations are made. In results of these determinations, poems which were fictionalized in the heart axis of the beloved and the "lover-lover he/she hunted" were examined with the connection of literature and reality. Finally, in this study, which consists of criticism of classical poetry examples in the aforementioned imagination, shahbaz which a hunter bird; and its place in society, art and literature.

Keywords: Shahbaz, Hunting, Classical Poetry, Lover, Heart Bird.

Giriş¹

“Balaban” (Mütercim Âsım, 2000: 718); “büyük beyaz doğan” (Redhouse, 2009: 455); “büyük, birkut” (Ross, 1994: 16) isimleriyle bilinen şahbâz/şehbâz; kartal familyasına mensup, avcılıkta ve heybet gösterilerinde kullanılan, eski zamanlardan günümüze kadar sanata ve şiir tasvirlerine ilham kaynağı olmuş yırtıcı bir kuştur. Çünkü “ateşli silahların olmadığı, ok ve yayın av hayvanına ulaşamadığı, binilen yülkuların insan boyu kadar karda hızlı hareket edemediği ve insan gözünün göremediği zamanlarda doğan, şahin ve özellikle de kartalla avlanma sonucu; avlanan hayvanların eti, derisi göçebelerin ümidi, yaşam dayanağı olmuştur” (Güngör, 2014: 321). Bu nedenle zorlu coğrafi şartlardaki imkânların insan aklı ve şahbâzın avcılık yeteneğiyle birleşmesi neticesinde yüzyıllar boyu sürecek olan şahbâzla avlanma usulü keşfedilmiştir. Bu usulün; doğadaki insanın üstün düşünme, eğitme ve hayata geçirme süreçlerinin bir sonucu olarak farklı formlarda yaşatıldığı görülmektedir. Dolayısıyla klasik şiirde de tasvire dayalı bir sanat anlayışıyla bahsi edilen bu formların kurgusal şekline sıklıkla rastlamak mümkündür.

1. Şiire Yansıyan Avcı Kuş Sembolizmi

Şiirler, çeşitli kültürlerin terkihiyle farklı edebî hüviyetler kazanabilir. Mesela Arap ve Fars menşesine dayanan klasik edebiyat, Türk tarzıyla yeniden şekillenmiştir. Bu nedenle bu edebiyatın dili; büyük oranda Arapça, Farsça'ya dayansa bile doğudan batıya pek çok dilin kelimelerini içine alarak bir imparatorluk diline dönüşmüştür (Aksoyak, 2009: 14). Böylelikle dil sayesinde zamanla farklı mecralara yayılma imkânı bulan kültürler, her an değişim ve gelişimlerini sürdürmüştür. Bu, kültürlerin birbiriyle olan irtibatını kuvvetlendirmiştir. Mesela bir taşın; sanat malzemesi olarak resme, mimariye, edebiyata aktarılması gibi zorlu coğrafi şartlarda ihtiyaca binaen ortaya çıkan avcılık da doğal bir aktarımla edebî ürünlere konu olmuştur. Bu sebeple özellikle geleneksel avcılığın yaygın olduğu coğrafyalarda alıcı bir kuş olarak bilinen şahbâz; keskin görüşü, etkileyici bakışı, avını kapan yalın pençeleri ve büyük bir yelpazeyi andıran kanatlarıyla sadece gerçek dünyanın tasvirlerinde değil klasik şiirin kurgularında da yer bulmuştur. Çünkü şahbâzın hem dış görünüşü hem de avlanma esnasındaki kapma figürleri, şairlerin hayal dünyalarında özgün tablolar oluşturmalarına imkân tanımıştır. Bu tablovarî tasvirler, mübalağaya varan görsel bir sembolizme dönüşmüş ve genellikle dinî-mitolojik unsurlarla birleşerek anlam varyantları kazanmıştır.

Kadim dönemlere ait kurgulardaki eşyaların ve mimari dokuların üzerindeki kartal motifleri, bahsedilen yırtıcı kuş sembolizmini yansıtan görsel delillerdir. Hatta Anadolu Selçuklu sanatında bazı çift başlı kartal tasvirleri, bu kuşun olağanüstü özellikleriyle bilinen “anka” sayıldığını açıkça göstermekte; dinî, içtimaî ve siyasî hayattaki önemini vurgulamaktadır (Erdem, 1991: 199). Nitekim çift başlı kartalın kendisine yüklenen farklı hüviyetlerden önce devleti temsil eden bir sembol olması da dikkat çekicidir. Bu anlayışla “Türkler’de yırtıcı hayvanlar, eskiden beri boyların sembolü olarak saygı görmüştür. Ayrıca sikkeler, seramik ve çini eserlerle taş ve madeni süslemeler üzerinde arma olarak çift başlı kartal motifi kullanılmıştır. Bazen ‘es-sultân’ ibaresiyle birlikte kullanılan, kanatları ve pençeleri iki yana açılmış çift başlı kartalın bir ‘hâkimiyet sembolü’ olduğu da anlaşılmaktadır” (Mülayim, 1991: 382). Bununla birlikte Türkistan sultanlarının birbirlerine gönderdikleri kıymetli hediyelerden olan bu avcı kuşlar, sultanların veya nüfuzlu kişilerin kollarında; kudret, alplik ve yiğitliği temsil eden birer üstünlük alameti sayılmıştır (Çoruhlu, 1995: 73-92; Ceylan, 2007: 85). Hatta Türk diyarını ziyaret eden Çinli elçilerin farklı irilikteki bu yırtıcıları görünce hayretler içerisinde kaldıkları da bilinmektedir (Ögel, 1992: 85).

¹ Kısaltmalar: Gazel: **G./**Kaside: **K./**Musammat: **M./**Cilt: **C./**Sayı: **S./** sayfa: **s./**Bakınız: **Bkz./**Türkiye Diyanet Vakfı: **TDV/**Türk Dil Kurumu: **TDK/**Millî Eğitim Bakanlığı: **MEB/** Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: **TDEA.**

İstanbul’daki Doğancılar semtinde bulunan bâzhâne bahsi geçen avcı kuşların yetiştirilmesinde önemli rol oynamıştır (TDEA, 1977: 368). Zaten Osmanlı’da avcı kuş yetiştiriciliği, eğitimi başlı başına bir devlet politikasıdır ve sultanların/saray eşrafının gözdesi olan bu avcı kuşların sarayda eğitildiği de bilinmektedir (Türkmen, 2009: 82). Bunun yansıması olarak da kartal gibi üstün nitelikli av hayvanlarını beslemenin devlet iznine tâbi olması, bu kurala uymayanların da ağır cezalara çarptırılması yaygın bir uygulamadır (And, 1993: 154-156). Dolayısıyla yetiştirilen avcı kuşlar, meraklıları tarafından hayli rağbet görerek halk geleneklerinden sanata kadar pek çok alanda farklı sembollere dönüşmüştür. Bu bağlamda şiirlerin yanında özellikle görsel sanat eserlerinde “avcı kuşlar, sadece doğancılar ve şikâr ağalarının kolunda değil, padişahın kolunda da betimlenmişlerdir. Minyatürlerde hünkârın bu kuşları tutuş şekilleri, kendinden emin ve bu konudaki ustalığını ortaya koyacak biçimde mağrurdur” (Türkmen, 2009: 84). (bkz. Resim 4). Hatta bu irtibatla meşhur saray şairi Hayâlî, İstanbul’da Sadrazam İbrahim Paşa’nın himâyesinde Kanunî Sultan Süleyman’ın ilgisine ve lütfuna mazhar olduğu için Âşık Çelebi tarafından “padişahın kolunda gezip onun elinden yem yiyen bir doğan kuşu”na benzetilmiştir (İpekten vd., 1986: 378; Kılıç, 2010: 1548). Böylelikle taşıdığı bu sembolik anlamlar ve kıymeti nedeniyle şahbâz, içtimaî hayattaki sembolik hüviyeti gibi klasik şiirin aşk sergüzeştini anlatan doğa merkezli kurgularında da sıklıkla yer bulmuştur.

2. Şahbâzın Avcı Özelliklerine Dair

“Doğan” veya “şahin” anlamında da kullanılan (Pala, 2004: 418) “bâz/şahbâz” eğitilirken ve avda kullanılırken farklı avcı özellikleriyle anılmaktadır. Bu özellikler şu şekilde sıralanabilir:

- ✓ **(Boynunda çanı vardır):** “Eskiden şahinlerin boynuna çan takılırmış ve bu sesi duyan diğer kuşlar da gelenin yırtıcı bir kuş olduğunu anlayıp kaçışmış” (Eskigün, 2006: 40). Nefî’nin Vezir İlyas’a yazdığı kasideden alınan aşağıdaki beyit, bu kuşların boynundaki zile atıf yapmaktadır (bkz. Resim 3). Bu nedenle Nefî’nin beytinde bir avlanma yöntemi olarak kullanılan zil sesinden (*Onun adalet ve insaf devri bir eğlence devri midir, (hayret) şahinin boynundaki zilin sesinden dere keklîği raks ediyor.*) şeklinde bahsedilmektedir. Beyitte şahinin zil sesiyle keklîği ürkütmesinden bahisle bu durumun keklîk için bir eğlence sebebi olduğu söylenmiştir. Nitekim şair, methettiği vezirin devrini de bir eğlence devri olarak tasvir etmektedir:

“Sadâ-yı zeng-i şâhinden gelir kebk-i derî raksa

Zamân-ı adl ü insâfi acep devr-i tarab-zâdır” (Nefî, K. 47/24)

- ✓ **(Ayağında ve boynunda ip vardır):** Şahbâzlar, kolda taşınacak zamana gelene kadar farklı eğitimlerden geçerek ehil avcı birer kuş olmaktadır. Onların boyunlarında ve ayaklarındaki ipler, kaçıp kurtulmalarını engelleyecek şekilde avcılık eğitimi tamamlanana kadar kalır. Bu nedenle Vusûlî’nin aşağıdaki beyti; bahsi geçen iplerden bahsederek “şahbâzın, boynundaki iple kendisini sevgilinin zülfüne uçurması hayali” üzerine kurulmuştur:

“Uçururmuş zülfüne şah-bâz kendin benzedüp

Bir bogazı iplüdü yanınca urganın sürür” (Vusûlî, G. 35/2)

Levnî’nin bu tasvirleri örnekleyen “kolunda; ayağı ipli, boynu çanlı şahbâzı ve köpeği bulunan bâzdâr”ı betimlediği tablo için (bkz. Resim 3).

- ✓ **(Kolda taşınır):** Şahbâz; başta da belirtildiği üzere üstünlük, şan/şeref göstergesi ve sultanlık alametidir. Bu nedenle Nevî’nin aşağıdaki beytinde tasvir edilen batınî

dervişlerin kızgın demirlerle kollarına yaptıkları dağ'lar, şahbâzın konduğu yuvaya benzetilerek kolda şahbâz taşıyanların üstünlük özelliğine atıfta bulunmaktadır:

*"Eline konsa yaraşur hemîşe bir **şahbâz***

Kolında dağları şekl-i âşiyân olanun" (Nev'î, G. 255/3)

Benzer örnekler Nâbî ve Hüdayî'den de verilebilir. Nâbî, vücudundaki yuvarlak görümlü dağları şahbâzı avlamak için kurulan birer tuzak olarak tasvir eder. Hüdayî de sevgiliyi "başı yüksekte bir şahbâz gözlü" olarak başkalarının kolunda salınan bir servi gibi tarif etmiştir. "Kolda salınmak" hem şahbâzın kolda taşınması hem de sevgiliye atıfla bir güzelin başka birinin "koluna girerek yürümesi" şeklinde açıklanabilir:

*"Cism-i nizârum üzre urup **halka halka dâg***

*Bir **şâh-bâz** saydı için **dâm** kurmuşuz" (Nâbî, G. 321/4)*

"Kimünle salınur ol serv-i ser-ferâz 'aceb

*Kimün kolındadır ol **çeşmi şâhbâz** 'aceb" (Hüdâyî (Salâ Mushsı), G. 10/1)*

- ✓ **(Elden uçurulur ve geri çağrılır):** Bütün bu avcıtasvirlerin yanında aşağıdaki musammat bölümünde şair, şahbâzın kıymetli oluşuna teşbihle sevdiği bir memduhun ölümünü, "elden uçan şahbâz" benzetmesiyle sunmayı seçmiştir. Bu nedenle "koldan şahbâz uçurma" gibi gerçekçi bir av sahnesi, şiirsel bir kurguya dönüşmüştür:

"Yürisen şêve ile serv-i ser-efrâzum idün

Söylesen nâz ile tâti-i hôş-âvâzum idün

***Uçdun elden** gönül eglencesi **şahbâzum** idün*

Yüri ey yâr-ı cefâkâr elümden ne gelür" (Hayretî, M. 20/2)

Ayrıca avda dağ ve tepelerin yüksek ve ovaya bakan tarafları uygun av mahalleri olarak tercih edilmiştir (bkz. Resim 1, 2). Bunun sebebi avcının farklı av hayvanlarını dağların tepelerinden daha kolay görebilmesidir. Bu sayede avcı tarafından şahbâz defalarca ovaya av için salınır ve tekrar geri çağrılırdı. Hayretî'nin tasavvufî bir temayla yazdığı aşağıdaki beyit, bu olay gözetilerek kurgulanmıştır. Beyitte kullanılan "okumak" bu bağlamda "çağırma, davet etmek" manasındadır (TDK-Yeni Tarama Sözlüğü, 1983: 161):

"Düşüp hayret fezâsına idüp bîhûde nâlişler

*Bülend âvâz ile yazıda **şahbâzuñ okurduñ tut**" (Hayretî, G. 22/3)*

- ✓ **(Av için kanatlarını açar):** Aynı zamanda yukarıdaki bend'e benzer şekilde şahinin (şahbâzın) kuş avlamak amacıyla kanatlarını açması gerçekçi bir tablodur. Beyitlerde "gönül kuşunun avlanması", âşık olmak şeklinde karşılık bulurken "can kuşu avlamak" ölüme bir işarettir. Dolayısıyla şair, aşağıdaki beyitte "Ey cennet kecliği iki kaşının ortasındaki ben, can kuşunu avlamak için kanatlarını açmış şahindir." diyerek kaşları ve onların ortasındaki "ben"i tıpkı avını yakalamak için kanatlarını açmış bir şahin gibi tasvir etmiştir. Bu anlama göre başta da belirtilen "cennet kecliği" ve "can kuşunu avlamak" ifadeleri beytin sembolik kurgusunda ölüm temasını desteklemektedir:

*"İki kaşın ortasında hâlün ey **kebk-i behişt***

Sayd-ı murg-ı cân için şâhîndür açmış bâllar” (Zâtî, G. 475/2)

- ✓ **(Keskin görüşlüdür ve gözünde dikişli bir başlık vardır):** Hayâlî'nin aşağıdaki beytinde de Zâtî'nin yukardaki beytine benzer biçimde avla ilgili bir terminoloji kullanılmıştır. Beyitte ölüme atf yapılarak “*dere keklîği dağlarda uçmasın, bütün şahbâzlar da iğnelerle gözlerini diksin*” denilerek ölümden duyulan teessür ifade edilmiştir. Sultan Muhammed Han'ın vefatı üzerine yazılan bu beyitte de bahsi geçen hayvanların fitratlarına aykırı bir temenni söz konusudur. Bilindiği üzere keklik; uçuşu, ötüşü ve rengiyle; şahin de avlanması, göklerde süzülmesi ve keskin görüşüyle meşhurdur. Bu nedenle “kekliğin uçmaması ve şahinin görmemesi temennisi” tutulan yasin sonucunda ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu beyitte de “göz yummak” hayata gözlerini kapatmak merkezli olarak ölüme bir atıftır. Esasında şahbâzların gözlerinin dikilmesi tasviri avdan önce onların gözlerinin bağlı oluşu veya ipliklerle dikilmiş bir başlığın gözlerini kapatacak şekilde onlara giydirilmesiyle ilgilidir. Bu irtibatla Ziya'î'nin aşağıdaki beytinde kastedilen “gözü bağlı şahbâz” tasviri da aynı uygulamadan bahsetmektedir:

“Dağlarda etmesin kebk-i derî pervâzlar

İgnelerle gözlerin diksin kamu şebhâzlar” (Hayâlî, TCB/3)²

“Mahabbet şâhînun bir gözi baglu şâh-bâziyam

Ecel murgın henüz avlatmayup koldan uçurmuşdur” (M. Hasan Ziyâ'î, G. 75/4)

3. Gönül ve Canı Avlayan Şahbâz Tasvirleri

Klasik şairler, herhangi bir benzetme formu ortaya koyduklarında derinlemesine bir gözlem yapmaya ihtiyaç duyarlar. Örneğin eskiden beri insan ruhu, göğüs kafesine hapsedilmiş bir kuş metaforuyla tasvir edilmiştir. *Mesnevî*'de³, *Mantıku't-Tayr*'da⁴, *Yunus Emre Divanı*'nda⁵ bu tasvirin örnekleri görülebilir. Bu benzetmeler halk nazarında da hayli rağbet bulmuştur. Böylelikle “can kuşu-ruh” (TDK-*Türkçe Sözlük*, 1998: 385) arasındaki benzerlik sebebiyle “can, kafes, ruh, uçmak” kavramları farklı terkiplerde buluşmuştur. Âşık Veysel'in “can kafeste durmaz uçar” deyişi de aynı kurgusal terkip içerisinde değerlendirilebilir. Dolayısıyla “canın”, “gönlün” veya “ruhun” göğüs kafesinden ölüm veya aşkî bir his aracılığıyla kalıcı veya kısmî cevalanı, onun sembolik bir benzetmelikle ifade edilmesine de neden olmuştur. Bu nedenle gönlün her an uçmaya hazır oluşu, korunmasızlığı ve acziyeti; onu kapacak iradenin maharetiyle anılır hâle gelmiştir. Çünkü edebiyatta şahbâzlar; silahlarla kuşanmış bir savaççı edasıyla âşıklara ıstırap veren sevgilinin, onun saçının ve gözünün temsili olmuştur. Bu temsil; gönül avlayıcı, göreni bir anda sevdanın çemberi içine aliverici kudrette görülür (Akün, 1994: 416). Nihayetinde bu kudrete sahip sevgili, âşıkların gönüllerini avlayan bir şahbâza; âşıkların gönülleri de yırtıcı olmayan güvercin, papağan veya keklik nev'inden korunmasız canlılara benzetilmektedir:

“Bir yeşil hoş **tûtî-i şîrîn-nefesdür sûretâ**

Lik diller murgını sayd itmede şeh-bâz çeng” (Zâtî, G. 746/2)

² “Berâ-yı Sultan Muhammed Han” başlıklı mersiyeden alınmıştır.

³ “Can kuşu kafeste çırpınınca mal verdi, bu cariyeyi satın aldı satın aldı.” (Mesnevî, Beyit 39);

⁴ “Höca sensin tûtî cânuñdur senüñ/Ol kafas didügümüz dahı tenüñ” (Mantıkut-tayr, e-kitap: Beyit 1422).

⁵ “Benüm cânım bir kuş durur gevdem anun kafesidür/Dostdan haber gelicegiz bir gün uçar kuşum benüm 204/4), İşbu söze Hak tanukdur bu cân gevdeye konukdur/Bir gün ola çıka gide kafesden kuş uçmış gibi (Yunus Emre Divanı, Beyit 388/2).

Zâtî'nin bu beytine göre Nefî'nin aşağıdaki meşhur beytini farklı bir şekilde yorumlamak mümkündür. "Tûtî, mucize, çarh ve ayna" tenasübüyle kurgulanan beyit şu şekildedir:

"Tûtî-i mucize-güyem ne desem lâf degil

Çarh ile söyleşemem âyînesi sâf degil" (Nefî, G. 81/1)

Beyit "Mucizeli sözler söyleyen bir papağanım ne söylesem boş laf değildir; felek ile anlaşamıyorum, onun aynası temiz değildir." şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Papağan aynaya bakarak konuşur, ayna temiz değilse kendisini göremediği için konuşmaz. Burada ayna gönüldür. Şair diğer insanların gönlünü saf ve temiz bulmadığı için onlarla anlaşamadığını ifade etmektedir (Ayan vd., 1987: 111). Bu mananın yanında beyitte geçen "çarh", felek dışında "çakır doğan" manasındadır (Devellioğlu, 2016: 172). Renk olarak "çakır", göze yakıştırılan ve genellikle "mavi göz(lüler)" (Ross, 1994: 16) için kullanılan bir sıfattır. Ayrıca halk inanışında da "kem göz" olarak olumsuz bakış özellikleri taşıyan kimseler genellikle "çakır" veya "gök gözlü"dür. Bu nedenle papağan (tûtî), kendine av niyetiyle -yani kem gözle- (TDK-Atasözleri ve Deyimler)⁶ bakan çarh (şahbâz/doğan) ile söyleşmekten imtina etmektedir. Dolayısıyla onun ayinesinin saf olmaması da papağana av niyetiyle bakması ve gönlünde ona karşı kötü bir niyet taşımasıyla ilgilidir.

"Saray istiaresi"yle "sevgilinin bütün davranışları hükümdarın davranışlarıdır. O, isterse iltifat ve lutfeder" (Tanpınar, 2001: 6). Bu nedenle padişahla kulları arasındaki irtibat, sevgiliyle âşıkları arasındaki irtibata benzetilmektedir. Bahsi geçen bu ilişki, bir hiyerarşiyi de beraberinde getirmektedir. Nitekim sevgilinin zülûf şahbâzına gökte süzülen kuşlara ait özellikler de yüklenmiştir. Bu durum, sevgilinin yüceltilmesi esasına dayanmaktadır. Bu nedenle Nefî'nin aşağıdaki beyitlerinde (G. 19/3), (G. 114/5) Hüma kuşu; olanca heybetiyle sevgiliye benzetilmekte ve onun saçları da Hüma gibi yüksekte uçan bir şahbâz şeklinde tarif edilmektedir. Bu da aynı şekilde sevgilinin ulaşılmazlığını vurgulayan bir tasvir biçimidir:

"Dil elinde tutmak ister zülfün ammâ n'eylesin

Erişir mi hiç şahbâz-ı Hümâpervâza dest" (Nefî, G. 19/3)⁷

Bu doğrultuda aşağıdaki beyitte âşık, Nefî'nin yukardaki beytine (G. 19/3) benzer biçimde elinin bir gece sevgiliye ulaşması ümidini taşımaktadır. Fakat sultan ve kul arasında statü bakımından farklar vardır. Bu nedenle giriş kısmında belirtildiği gibi zenginlik, heybet, şan ve şeref göstergesi olarak kabul edilen koldaki şahbâz, sultanlığın bir alamet-i farikası sayılmıştır. Dolayısıyla sultanın/sevgilinin şahbâzına (şahbâza benzetilen saçına) bir kulun/âşığın elinin değmesi de mümkün değildir:

"Dedüm destüm erer mi zülfüne bir şeb dedi dilber

Gedâlar destine lâyık degüldür bâz-ı sultânî" (Hayâlî, G. 39/3)

Böylelikle acziyeti dolayısıyla elinden bir şey gelmeyen âşığın, sevgilinin (şahbâzın) makamına erişmesi de mümkün görünmemektedir. Bundan bahisle sevgilinin saç şahbâzı, şahini bile avlayan Hüma kuşu yüceliğindeyken onun gönüller kapmasına şaşırılmak gerektiği vurgulanmıştır:

"Dil kapsa n'ola dâ'im şehbâz gibi zülfün

Şâhîni şikâr eyler bir turfa Hümâdır bu" (Nefî, G. 114/5)

⁶ (URL-1).

⁷ Gedâ ve sultan zıtlığında beytini kurgulayan Nefî, kendi şairlik kabiliyetini yüceltmek için bu beytin aksindeki bir kurguyla "hayal şahbâzı"nın Ankâ veya Hümâ avladığını ifade etmektedir: "Bâl açsa şikâr etmege şahbâz-ı hayâlîm/Sayd etdigi elbetde yâ Ankâ yâ Hümâdır" (Nefî, K. 33/48).

Nefî'nin yukardaki beytinde sultana/sevgiliye atfettiği üstünlük, sevgilinin giydiği kıyafetlerde de görülmektedir. Zira başta da ifade edildiği gibi üstün özellikleri sebebiyle değerli yabancı hayvanların kürklerini elde etmeyi sağlayan şahbâz, sıklıkla sevgilinin saçına benzetilmiştir. Dolayısıyla Amrî'nin gönül avcısı kavramını şahbâz ve perçem irtibatıyla kullandığı aşağıdaki beyitte; “kaplan derisi takye, arslan, sayyad, şahbâz” kelimeleriyle avda elde edilecek kaplan kürküne gönderme yapılmaktadır. Bu bağlamda sevgili; onun şahbâza benzetilen perçemi ve kaplan derisi başlığıyla hükümdarlık/üstünlük alametleri olan bir gönül avcısı şeklinde tarif edilmiştir:

“Perçemün şehbâzı ile kim gönül sayyâdısın

Yaraşur kaplan derisi takye arslanum sana” (Amrî, G. 4/5)

Bu şiirsel betimlere benzer biçimde şahbâzların bulunduğu kaplan avlama sahnesinin Hünernâme'den alınan görsel tanığı için (bkz. Resim 2).

Bu örneklerin yanında Ahmet Paşa'nın aşağıdaki beytinde avcı kuşları avlamak ve eğitmek için kullanılan yöntemlerden de bahsedilmiştir. Şahbâzın kaçmasını engellemek amacıyla ayağına bağlanan ip, ona sınırlı bir hareket imkânı tanımaktadır. Bu, koldan salınan kuşun tekrar geri gelmesini sağlayan bir uygulamadır. Dolayısıyla aşağıdaki beyitte ayağında ip olan şahbâza benzetmeyle “zülûf şahbâzı”nın bin tane “gönül kuşu” avlayabilme maharetine de dikkat çekilmektedir. Bu bahiste beyitte yavruyken yabancı hayattan alınan ve eğitilen şahbâzı; Ahmet Paşa, “taraktaki zülûf” benzetmesiyle sunmaktadır:

“Şânede şehbâz-ı zülûfün bağlı dururken henüz

Bin gönül murgın alırsın ne aceb sayyâdısın” (Ahmed Paşa, G. 249/6)

Ayrıca şahbâzın gönül kuşu avlaması üzerine Muhibbî ve Cenâbî'den alınan benzer beyitler de tespit edilebilir. Muhibbî, sevgilinin gözünün; âşığın güvercine benzeyen gönlünü alıp götürdüğünü ve şahbâzın (sevgilinin) eninde sonunda avını alacağını ifade etmektedir. Benzer şekilde Cenabî'nin aşağıdaki beytinde de sevgili, sahip olduğu letafetle güzellik bağının tavus kuşu olarak nitelenmekte ve gönül(ler) kuşunu avlayan bir şahbâz (alıcı kuş) olarak tasvir edilmektedir:

“Kebûter gönlümi çeşmi apardı⁸

Şikârını alur elbette şahbâz” (Muhibbî, G. 1309/2)

“Bu letâfetle gülüm tâvus-ı bâg-ı hüsn iken

Murg-i diller saydına bir şahbâz oldun yine” (Cenabî, G. 289/2)

Mecmû'atü'n-nezair'den ve Hayretî'den alınan aşağıdaki örneklerde şahbâzın güvercin avlamasıyla âşığın aşk tuzağına düşmesi birbirine benzetilmektedir. Nitekim şahbâz; kuşları avlarken onları, çırpınamayacak şekilde kavramakta ve onların kaçmalarına mahal vermeyecek biçimde üzerlerine kapaklanmaktadır. Bu nedenle “şahbâz” ve “güvercin” zıtlığında kurgulanan aşağıdaki beyit, aşk tuzağına düşen âşığın hâlini bir benzetmeyle anlatan gerçekçi bir temsildir:

“Çü ‘aşkun dâmına düşdüm dahı pervâz urı bilmez

Gügercin nite⁹ kurtulsun bu şeh-bâzun şikârından”

(Mecmû'atü'n-nezâ'ir, G. 96/5)

⁸ “Aparmak”: Götürmek, alıp götürmek (TDK-Yeni Tarama Sözlüğü, 1983: 11).

⁹ “Nite”: Nasıl (TDK-Yeni Tarama Sözlüğü, 1983: 158).

Dolayısıyla bu durumu izahen Hayretî de aşağıdaki musammatta şahbâzı “kıya bakıcı”¹⁰ ve “diller alıcı” olarak niteler. Yine önceki bahislerde verilen örneklere benzer biçimde “gönül” de şahbâzın avladığı bir “keklik” olarak tasvir edilmiştir:

“Memî Bâlî durur birisi bir çeşmi Mogolçîndür

*Kıya bakıcı **diller alıcı şahbâz** laçîndür*

Gönüller kebgîn** avlasun yürisün yavru **şâhîndür

Nazîrin görmedüm yârân bu şeh-r-i cennet-âsânun” (Hayretî, M. 33/11)

Benzer örnekler “şahbâz, göz dikmek, gözü şahbâz gibi olmak” ve “gönül kuşu avlamak” merkezli olarak da sunulabilir. Bu şekilde aşağıdaki beyitlerde sevgilinin gözlerinin etkileyiciliği “etkili bakış, görüş” gibi alıcı kuşlara ait özelliklerle pekiştirilmiştir:

*“Göz dikdi dil **kebûterine** iki **şâhbâz***

Biri kul oğlu ol biri bir şâh-zâdedür” (Üsküplü İshak Çelebi, G. 82/2)

“Minkârına aldukda gönül didi Muhibbî

*Benzer ki **gönül murgını** kapdı gözi **şahbâz**” (Muhibbî, G. 1260/5)*

*“Bu **gönlüm murgı** nâgâh itse pervâz*

*Anun saydına hazır çeşmi **şahbâz**” (Muhibbî, G. 1229/1)*

“Kim ola gözlerinün olmaya sayyâdına sayd

*Kim ola kurtara **dil kebkin**i şahbâzından” (Revânî, G. 273/2)*

Bu örnekler bağlamında sevgili, bakışıyla âşıkların uykularını da alıp götürmektedir. Bu yüzden şair; aşağıdaki beyte “uçurmak-göz-şahbâz-hâb-uçmak” gibi kelimeler vasıtasıyla bir tenasüp yerleştirmiştir. Bu irtibatla sevgili, âşıkların gözündeki uykuyu alıp götüreren bir şahbâz gibi tasvir edilmiştir:

*“Kimin huzûrunu uçurmadı o **gözleri şahbâz***

*‘Aceb mi haste-i ‘aşkın **uçarsa** hâb gözünde” (Ş. Yahyâ, G. 347/4)*

Bu tasvîrin yanında Hayretî Divanı’nda klasik şiirin gerçeğe bakan yönü av tasvirleriyle karşımıza çıkmaktadır. Şair, bazen av bazen de gösteriş için kolda taşınan şahbâzı, elde tutulan kadeh ile denkleştirmiştir. Şeklen de ayaklı kadehle kolda taşınan şahbâz arasında bir benzerlik söz konusudur. Nasıl şahbâzla kuş, tavşan, kurt nevinden canlılar avlanırsa elde tutulan kadehle de güzel sevgililer avlanmaktadır. Bu nedenle elde tutulan kadeh, her an dilber avı için hazırdır. Çünkü kadehin hem elde sabit tutulması hem de öne doğru hareket ettirilmesiyle şahbâzın kolda taşınması veya koldan av maksadıyla salınması benzer bir hareket dairesi içerisinde gerçekleşmektedir (Gök, 2017: 186):

*“Şol **hümâ**-tal’atlu dilberler şikârıyçün müdâm*

*Câm-ı mey gibi elümde **şahbâzum** var benüm” (Hayretî, G. 291/3)*

¹⁰ “**Kıya bakmak**”: Öfkeyle, kıyasıya bakmak, öldüresiye bakmak (TDK-Yeni Tarama Sözlüğü, 1983: 139).

Misalli değerlendirmelerde görüldüğü üzere sahip olduğu farklı özellikleri ve kazandığı edebî hüviyetiyle klasik şiirin kurgusal evrenine dahil olan şahbâzın “fantastik bir şiir kuşu” olarak da rağbet gördüğü söylenebilir.

Sonuç

Avcı kuşların toplumsal bir statü ve üstünlük özelliği taşıdıkları, bu yönüyle hem doğal yetenekleri hem de metalaştırılmış özellikleriyle şiirlerde kullanıldıkları görülmektedir. Aynı zamanda şahbâzın figüratif nitelikleri; tarihî/coğrafi şartların etkisi ve devlet geleneğiyle birleşerek şiirlere aktarılmıştır. Bu çerçevede klasik şiirde; sevgiliye, sevgilinin saçına ve gözüne şahbâzın üstün vasıfları yüklenerek benzetmeler yapılması “şahbâz-sevgili” merkezli tasavvurların kaynağını oluşturmuştur. Bu bağlamda bir “saray istiaresi”yle iradenin bir temsili olan şahbâzın (sultanın/sevgilinin), mahir avcılığı karşısında sembolik olarak kuşların (kulun/âşığın) acziyeti vurgulamıştır. Dolayısıyla Orta Asya’dan günümüze kadar şahbâz ve kadim avlanma usullerinden olan şahbâzla avcılık, geleneksel şiirin hayal dünyasıyla harmanlanarak, tarihsel süreçte realist, aşkî, içtimaî, tasavvufî özellikleriyle edebî bir değer kazanmıştır. Bu nedenle şairlerin şiirlerine gerçek dünyadan gösterişli karşılıklar bulmak istemelerinin bir sonucu olarak kurguladıkları “gönlü şahbâzla avlamak hayali” de klasik şiire akseden hüviyetiyle sık kullanılan bir tasvir hâline gelmiştir.

Kaynakça

- Ahmet Paşa. TARLAN, A. Nihat. (1992). *Ahmet Paşa Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- AKSOYAK, İ. Hakkı. (2009). “Divan Şiirinin Dili İmparatorluk Dilidir”. *Turkish Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 4/5 Summer, s. 14.
- AKÜN, Ö. Faruk. (1994). “Divan Edebiyatı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. C.9, İstanbul, TDV Yayınları.
- Amrî. ÇAVUŞOĞLU, Mehmet. (1979). *Amrî Divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- AND, Metin. (1993). *16. Yüzyılda İstanbul-Kent-Saray-Günlük Yaşam*. İstanbul: Akbank Yayınları.
- AYAN, Hüseyin; BURMAOĞLU, H. Bilen; AYAN, Gönül; BAKIRCIOĞLU, N. Ziya. (1987). “17. Yüzyıl Divan Nazım ve Nesri”, *Büyük Türk Klasikleri*, C. 5, İstanbul: Ötüken-Söğüt Yayınları.
- Cenabî. KESİK, Beyhan. (2018). *Cenâbî Divanı (e-kitap)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- CEYLAN, Ömür. (2007). *Kuşlar Divanı -Osmanlı Şiir Kuşları*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- ÇORUHLU, Yaşar. (1995). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. İstanbul: Seyran Kitap.
- DEVELLİOĞLU, Ferit. (2016). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- ERDEM, Sargon. (1991). “Anka”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 3, İstanbul: TDV Yayınları.
- ESKİGÜN, Kübra. (2006). *Klasik Türk Şiirinde Efsanevî Kuşlar*. Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- GÖK, Selim. (2017). *Hayretî Divanı Sözlüğü [Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük]*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

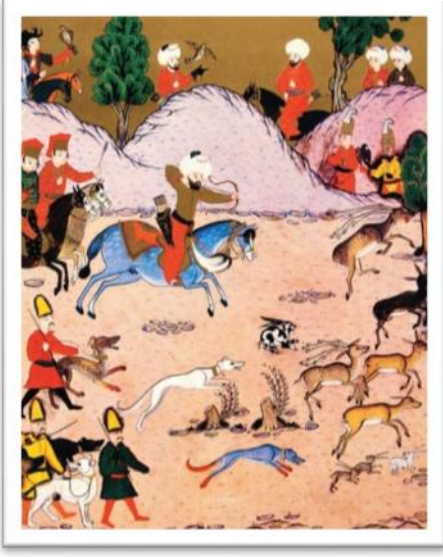
- GÜNGÖR, Ahmet. (2014). "Kırgızlarda Kartalla Avcılık Geleneği". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, [TAED] 51.
- Hayâlî. TARLAN, A. Nihat. (1992). *Hayâlî Bey Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Hayretî. ÇAVUŞOĞLU, Mehmet; TANYERİ, M. Ali. (1981). *Hayretî, Divan Tenkitli Basım*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hüdâyî (*Salâ Muslısı*). KAÇALIN, Mustafa S. (2017). *Hüdâyî (Salâ Muslısı) Divan*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hünernâme (1969). *Hünernâme Minyatürleri ve Sanatçıları*. İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası Adına Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A. Ş. Basımevi.
- İPEKTEN, Haluk; İSEN, Mustafa; KARABEY, Turgut; AKKUŞ, Metin. (1986). "Hayâlî", *Büyük Türk Klasikleri*. C. 3, İstanbul: Ötüken-Sögüt Yayınları.
- KILIÇ, Filiz. (2010). *Âşık Çelebi-Meşâ'irü's-Şu'arâ (İnceleme-Metin)*. İstanbul: İstanbul Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- M. Hasan Ziyâ'î. GÜRGENDERELİ, Müberra. (2017). *Mostarlı Hasan Ziyâ'î Divanı (e-kitap)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Mantıku't-tayr. YAVUZ, Kemal. (?). *Gülşehrî'nin Mantıku't-Tayrı (Gülşen-nâme)-Metin ve Aktarma (e-kitap)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Mecmû'atü'n-nezâir. CANPOLAT, Mustafa. (1987). *Mecmû'atü'n-nezâ'ir, Metin Dizin Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mesnevî. KARAİSMAİLOĞLU, Adnan. (2007). *Mesnevî-Mevlana (Tam Metin)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Muhibbî. YAVUZ, Kemal; YAVUZ, Orhan. (2016). *Muhibbî Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- MÜLAYİM, Selçuk. (1991). "Arma", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 3, İstanbul: TDV Yayınları.
- Mütercim Âsım. (2000). *Burhân-ı Kâtı' Tercümesi*. (Yayıma Hazırlayan: Mürsel Öztürk ve Derya Örs), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nâbî. BİLKAN, A. Fuat. (1997). *Nâbî Divanı*. Ankara: MEB Yayınları.
- Nefî. AKKUŞ, Metin. (2018). *Nef 'î Divanı (e-kitap)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Nev'î. TULUM, Mertol; TANYERİ, M. Ali. (1977). *Nev'î Divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin. (1992). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*. İstanbul: MEB Yayınları.
- PALA, İskender. (2004). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Kapı Yayınları.
- REDHOUSE, J. William. (2009). *Müntehabât-I Lügât-i Osmâniye* (Yayıma Hazırlayan: Recep Toparlı, Betül Eyövge Yılmaz, Yaşar Yılmaz), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Revânî. AVŞAR, Ziya. (2017). *Revânî Divanı (e-kitap)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ROSS, E. Denison. (1994). *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çinçe Sözlüğü*. (Çev.: Emine Gürsoy Naskali), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ş. Yahya. KAVRUK, Hasan. (2001). *Şeyhülislam Yahya Divanı*. Ankara: MEB Yayınları.
- TANPINAR, A. Hamdi. (2001). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

- TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANSİKLOPEDİSİ* (1977). C. 1, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TÜRKÇE SÖZLÜK*. (1998). C. 1, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRKMEN, Nalan. (2009). “Avcı Kuş İkonografisi ve Hünernâme’deki Betimlemeleri”. *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, S. 1, “Türk Kültüründe Av”.
- ÜNVER, Süheyl. (1957). *Levnî*. İstanbul: Maarif Basımevi.
- Üsküplü İshak Çelebi*. ÇAVUŞOĞLU, Mehmed; TANYERİ, M. Ali. (1989). *Üsküplü İshak Çelebi Divan*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları.
- Vusûlî*. TAŞ, Hakan. (2010). *Vusûlî Dîvân İnceleme Metin Çeviri Açıklamalar Dizin (e-kitap)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- YENİ TARAMA SÖZLÜĞÜ*. (1983). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yunus Emre Divanı*, TATCI, Mustafa. (?). *Yunus Emre Divanı (e-kitap)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Zâtî*. TARLAN, A. Nihat. (1970). *Zâtî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon, Gazeller Kısmı)*. C. 2, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

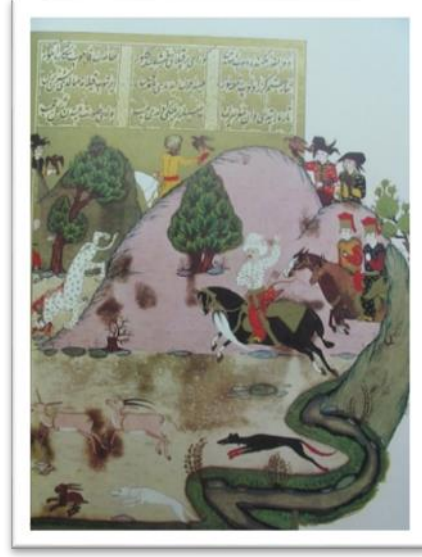
İnternet Kaynakları

URL-1: “Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü”. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim: 25. 09. 2019)

Ekler:



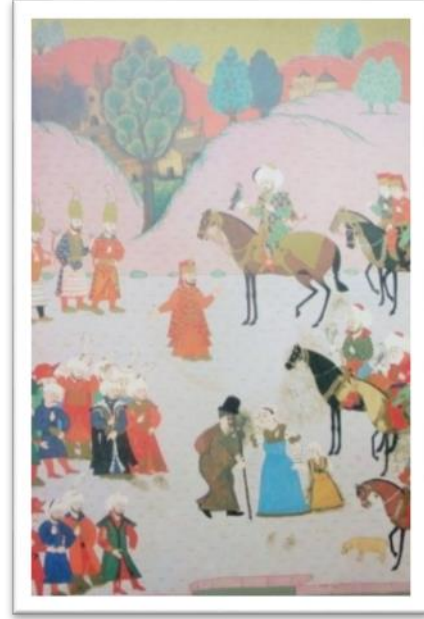
Resim 1: II. Bayezid'in Filibe civarında Uzunova'da avlanması (Hünernâme, 1969: 18)



Resim 2: Yavuz Sultan Selim'in kaplan avlaması (Hünernâme, 1969: 19)



Resim 3: Köpeği ve şahbâzıyla bir avcı. Levnî. 18. Yüzyıl. (Ünver, 1957, Res.12.)



Resim 4: III. Çelebi Sultan Mehmed'in bal çalanları cezalandırması. (Hünernâme, 1969: 11)



UYGURLARIN “AT” KONULU ATASÖZLERİ

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Sevgi DAL*

Geliş Tarihi: 16.09.2019

Kabul Tarihi: 28.11.2019

Özet

Sözlü edebiyat geleneğinin bir ürünü olan atasözleri, içerisinde maddi, manevi birçok kültürel unsur barındırması ve milletlerin geçmiş yaşam tecrübelerini günümüze kadar taşıması yönüyle bir kültür hazinesi olarak görülmektedir. Atasözlerinde işlenen tema ve konular arasında hayvanların önemli bir yeri vardır. Uygur atasözlerinde de at, kurt, kuş, köpek, tavşan, ördek, eşek gibi pek çok hayvan karşımıza çıkmaktadır. Türk kültüründe atlı göçebe hayattan yerleşik yaşama kadar Türk boylarının hayatının hemen her alanında yerini alan at ise kutsal kabul edilecek kadar kıymet verilen bir hayvandır. Uygur Türkleri tarafından “makal-temsil” olarak adlandırılan atasözlerinde de atın yer aldığı pek çok örnek bulunmaktadır. Bu örnekler, Eziz Atavulla Sartekin’in “Uygur Helk makal-Temsilliri” adlı eserinden taranmış ve at konulu olan atasözleri tespit edilerek bu atasözlerinin bir kısmı incelenmiştir. Çalışmamızda atasözü örneklerinden hareketle Uygur Türklerinin kültürel hafızasındaki at, atın Türk toplumundaki yeri ve önemi, barındırdığı anlamlar gibi konularda değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uygur, Atasözü, Kültür, Hafıza, At.

UYGHURS PROVERBS ON “HORSE”

Abstract

Proverbs, which are a product of oral literary tradition, are seen as a cultural treasure in that they contain many material and spiritual folkloric elements and carry the past life experiences of nations to the present day. Among the themes and topics covered in proverbs, animals play an important role. In Uyghur proverbs, many animals such as horses, wolves, birds, dogs, rabbits, ducks, donkeys appear. In the Turkish culture, the horse, which takes its place in almost every area of the life of the Turkish tribes from the nomadic life of the horsemen to the settled life, is an animal that is regarded as sacred. There are many examples of horse in the proverbs called “Makal-temsil” by the Uyghurs. These samples were scanned from Eziz Atavulla Sartekin’s “Uyghur Helk Makal-Temsilliri” and some of these proverbs were examined by determining the proverbs containing the horse. According to the proverbs in our study, the importance of horse and horse in the Turkish society and the meanings of horse were evaluated in the cultural memory of Uyghur Turks.

Keywords: Uyghur, Proverb, Culture, Memory, Horse.

* Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, e-posta: sevgidal92@gmail.com
Orcid: 0000-0003-4226-4031

Giriş

Atasözü, Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde "Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, darbimesel" (TDK Sözlük, 2011: 180) şeklinde tanımlanırken, Ömer Asım Aksoy tarafından "kalıplaşmış (klişe durumuna gelmiş) sözler" (Aksoy, 2016: 15) şeklinde tanımlanmaktadır. Türkiye'de yapılan atasözü tanımları, yaratım-aktarım-kullanım özellikleri üzerinden yapılmıştır. Tanımlarda yaratım özelliği yönüyle ortak bir hafızaya işaret edilmektedir. Bu sebeple tanımlarda bu özellik önemlidir. Bu nokta "kalıplaşmış, klişe" gibi şekil özelliği ile desteklenmektedir. Tanımlarda çoğunlukla yer alan yaratım-aktarım ve şekil özellikleri dışında içerik ve işlev özellikleri noktası genellikle yorumlanmamıştır. Atasözüne "yaratım-aktarım-kullanım", "şekil-yapı", "içerik" ve "işlev" özelliklerin kapsayan bir tanımlama yapmak türün anlaşılmasını daha da kolay kılacaktır (Ekici, 2015:134). Bu şekilde bir tanımlama yapacak olursak şunları söylemek mümkündür: Atasözü, "Atalarımızın hemen her konudaki deneyim ve gözlemlerine dayanan tecrübelerini öğüt vermek amacıyla sözlü veya yazılı olarak ifade ettikleri, nesilden nesile aktarılacak gelen kısa, özlü sözlerdir."

8.-14. yüzyıllar arasında oluşturulmuş Uygur dil yadigârları bize Uygur atasözleriyle ilgili tarihî bilgiler vermektedir. Uygur atasözleri ile ilgili ilk kapsamlı yazılı belge olarak Orhun yazıtlarından bahsedebiliriz. Yazıtlar dışında Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lugati't Türk'ü, Yusuf Has Hacip'in Kutadgu Bilig'i, Edip Ahmet Yükneci'nin Atabetü'l Hakayık'ı Uygur atasözlerinin tarihî kaynakları arasında yerini almaktadır. Bu kaynaklarda yer alan atasözleri, yüzyıllardır Uygurlar arasında kültür değerlerini aktarma görevini sürdürmekte ve canlılığını korumaktadır (Öztopçu, 1992: 39-44).

Çağdaş Uygurcada atasözleri, *maqal-temsil* adları ile karşımıza çıkarlar. Maqal ve temsil kelimelerinin kapsamı farklıdır. Bunlardan maqal insanlar arasında gerçekleşen yaşam ilişkilerinden üretilen hikmetlere verilen addır ve genellikle dolaysız bir dille ifade edilir. Temsil ise hayvanlar ve başka canlı, cansız nesnelere arasındaki her türlü ilişkiden doğan tecrübelerdir. Temsiller, maqalların aksine dolaylı bir ifade barındırır. Örneğin *büginniş işini etiğe qoyma*, "Bugünkü işi yarına bırakma" (maqal); *at tapquçe eşek min* "At buluncaya kadar eşeğe bin" (temsil)" (Gulcalı, 2018: 353).

1. Türk Hafızasında At Sembolü

Türkler, tarih boyunca çok büyük bir coğrafyada, büyük devletler kurmuşlardır. Dışa dönük sosyo-kültürel hayatlarında at, bilhassa göçebe yaşam tarzını sürdüren Türkler için, son derece önemli bir yer tutmuştur (Çobanoğlu, 2004: 37). Öyle ki, Eski İç Asya göçebeleri arasında yer alan Türkler, Hunlarda görüldüğü üzere at yetiştiriciliği vasıflarıyla tarih sahnesine çıkmışlardır. Çinliler Türkler hakkında "Türklerin hayatı atlarına bağlıdır" demiştir (Esin, 1995:54). Roux'a göre, toplumların avcılık yapan ya da hayvancılıkla geçinen toplumlar olduğunu söylemek, hayvansal yaşamın onlar için önemini vurgulamak anlamına gelir. Bu tür toplumların kaderi hayvanın kaderine bağlıdır (Roux, 2005: 15). Türklerin sosyal yaşamındaki önemi dışında edebi ürünlerinde de kutsal, değerli bir varlık olarak karşımıza çıkan at, Roux'un ifade ettiği gibi, Türklerin kaderi ve zaferlerinin ortağı olmuştur.

At, Türklerin atasözü, masal, efsane, destan gibi sözlü edebiyat ürünlerinde yoğunlukla karşımıza çıkmaktadır. Tarih boyunca tamamen ve günümüzde de kısmen avcı, çoban ve çiftçi olarak hayatını sürdüren bir ulusun kültürel belleğinde at gibi hayvanların var olması, edebi ürünlerinde de yer alması son derece doğal ve normaldir (Çobanoğlu, 2004:36). Sakaoğlu, Gümüşhane ve Bayburt'ta derlediği yetmiş masalda en fazla rolü olan ehlî hayvanın at olduğunu ifade etmektedir. Sakaoğlu'na göre masalarda atlarla ilgili de çeşitli motifler yer almaktadır: Bunlar, atların doğuşu, atların göl ve bataklıktan çıkışı, atların konuşması, atların yardımcı olması şeklinde sıralanabilir (Sakaoğlu, 1995: 282).

Bahsedilen motifler Türk destanlarında da karşımıza çıkmaktadır. Atların menşelerine ilişkin bilgi veren kaynaklarda, Türk atlarının birçoğunun denizden veya gölden çıkan aygırlar ile o çevrede bulunan kısrakların çiftleşmelerinden dünyaya geldiklerine ilişkin birtakım anlatılar mevcuttur (Kaba, 2011:27). Dede Korkut anlatmalarında yer alan kahramanlardan Bamsı Beyrek’in atı “Benli Boz” bir deniz kulu olarak, Köroğlu’nun Kırat’ı Amuderya’dan çıkan bir aygır olarak tasvir edilmektedir (Kaba, 2011: 27-28). Efsanevî şekilde ortaya çıkan bu atlar, kahramanlarının zaferlerine de eşlik etmektedirler. Bu eşlikleri sırasında destanlarda hemen her atın kendine has bir adının olduğu dikkat çekmektedir. Bir ada sahip olan bu atlar da kahramanlar gibi ölümsüzleştirilirler (Kaba, 2011: 35).

Atın Türk mitolojisinde de önemli bir yeri vardır. Şamanı kutsal güçlerle buluşturan, Tanrıların yanında yer alan at, ölümün ve sezginin bir sembolü olarak görülmektedir. Gökte, yeryüzünde ve yer altında da yeri vardır. Tanrıların insanlara yardım etmesi için atın varlığı, aracılığı gerekmektedir. (Seyidoğlu, 1995: 93). Türk kültürünün bir parçası olan folklor ürünlerinden atasözleri ata yoğunlukla yer vermiş olan bir türdür. Göçebe Türk kültüründen itibaren başlayan ve zamanla çoğalan atla ilgili atasözleri, maddi-manevi kültür, medeniyet ve değerlerimizi gözler önüne sermektedir (Elçin, 1963: 3189). Çobanoğlu’nun ifadesiyle atasözleri, her ulusun karakterinin bir yansımasıdır. Bu bağlamda atasözleri bir ulusun belleğinde yer alan değerleri ve onların yoğurup yaşattığı kendi karakterlerini dışa vururlar (Çobanoğlu, 2004 :29). Uygur Türklerinin atasözlerinde de bu dışa vuruş karşımıza çıkmaktadır. Uygur Türkleri arasında on binlerce atasözü örneği vardır. Bugüne kadar bunlarla ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Konuyla ilgili önemli çalışmalardan biri de Uygur Türklerinden araştırmacı Aziz Atavulla Sartekin tarafından ele alınmıştır. Sartekin, son elli yılda kitap ve dergilerde yayınlanmış 48.000’den fazla atasözünü içeren “Uygur Hëlç-maçal Temsilliri” adlı kitabını yayına hazırlamıştır (İnayet, 2018: 197). Bu çalışmada Sartekin’in kaynağında yer alan at konulu atasözleri taranmış ve pek çok atasözü tespit edilmiştir. Bu atasözlerinin bir kısmı çalışmamızda konularına göre tasnif edilmiş ve taşıdığı anlamlar yönüyle değerlendirilmiştir.

2. Uygur Atasözlerinde At

2.1. Atın değerini yansıtan atasözleri:

Bu başlık altında yer alan atasözü örneklerinde genel itibariyle Uygur Türklerinin ata verdikleri değer yansıtılmaktadır. Bu bölümde, atın özellikleri ile insan özelliklerinin bilhassa “er” olarak ifade edilen kahramanın kıyaslanmış olması da atı yücelten bir durum olarak dikkat çekmektedir. Bu bölümde atın sadece insanlarla değil at, deve gibi hayvanlarla da kıyaslanmış örnekleri mevcuttur.

At ayığı bilen tapar,
Âdem kolu bilen tapar. (s. 9)
(*At ayağı ile bulur, insan eli ile bulur*)
At bir, oğlak miñ (s.10)
(*At bir, oğlak bin*)
At er kişiğe kanat. (s. 10)
(*At yiğidin kanadı*)
At tokkuz yéşida tolar,
Yigit ottuz yéşida. (s.10)
(*At dokuz yaşında, yiğit otuz yaşında yetişkin olur*)
At béşiğa urğuçe,
Ataınñ béşiğa ur. (s.10)
(*Atın başına vuracağına atanın başına vur*)

Atnıñ sırrını gözidin bil,
 Yigitnıñ sırrını sözidin (bil) (s. 15)
(Atın sırrını gözünden, yığidin sırrını sözünden bil.)
 At ölse er qalar,
 Er ölse el. (s. 17)
(At ölse yığit kalır, er ölse düşman kalır.)
 At ölse itqa toy bolur. (s. 17)
(At ölse köpeğe bayram olur.)
 At öler yaylaq qalur,
 Batur öler, namı qalur. (s. 17)
(At ölür yayla kalır, kahraman ölür adı kalır)
 Atlıq dost yolğa yoldaş,
 Piyadisi daim qoldaş. (s.19)
(Atlı dost, yolda yoldaştır, yürüyenin daima yardımcısıdır)
 At yıqılmısa ecdiha bolur,
 Âdem hatalaşmısa evliya (bolur) (s.20)
(At düşmezse ejderha olur, insan hata yapmasa evliya (olur))
 At yaqşısı tögedin,
 Göş yaqşısı mögedin. (s. 20)
(At deveden iyidir; et, meyveden iyidir.)
 Âdemiñ saltıñı molla bolur,
 Atnıñ saltıñı yorgâ (bolur). (s.32)
(İnsanın yalnızı molla olur, atın yalnızı Rahvan olur)
 Alte teñgem bar at alimen,
 yette teñgem bar kız (alimen). (s. 61)
(Altı kuruşum var at alayım, yedi kuruşum var kız alayım)
 Alte çaynap at toysun,
 Yette çaynap er (toysun). (s.61)
(Altı kez çiqneyip at doysun, yedi kez çiqneyip er doysun)
 Ersiz hotun- yügensiz at. (s.96)
(Ersiz kadın, gemsiz at)
 Er qanatı- at.
 Er qanatı- dost. (s.97)
(At erin kanadıdır, dost erin kanadıdır)
 Er gaday bolsimu qerzi bolmısa,
 At oruk bolsimu yégiri bolmısa. (s. 99)
(Er fakir olsa da borucu olmasa, at zayıf olsa da yarası olmasa)
 Erniñ kanatı at,
 Attın qalsan yat. (s.100)
(Er kanadı at, attan ayrılсан yat)
 Er ottuz yéşida yétiler,
 At toqkuz yéşida (yétiler). (s. 101)
(Er otuz yaşında, at dokuz yaşında olgunlaşır)
 Er ölse éti qalar,
 At ölse egeri qalar. (s. 102)
(Er ölse eti kalır, at ölse egeri kalır)
 Bala alte aylıqta atta olturar,
 Yette aylıqta yerde (olturar) (s.138)
(Çocuk altı aylıkken ata, yedi aylıkken yere oturur)
 Yâhşı at işletseñ kol, satsañ pul. (s.739)
İyi atı çalıştırsan kol, satarsan para (olur).
 Yâhşı at oğulga kanat (s. 739)

(İyi at oğula kanat)
 Yahşı at igesiniñ köñlündekini biler. (s. 739)
(İyi at sahibinin istediğini bilir)
 Yahşı atqa öyüñni sat. (s.739)
(İyi ata evini sat)
 Yahşı at kérésimu, öz yorgasını taşlımas. (s.739)
(İyi at yaşlansa da, kendi rahvanını terk etmez)
 Yahşı at er kanatı,
 Yahşı er el (kanatı) (s. 738)
(İyi at yiğidin kanadı,
İyi yiğit memleketin kanadıdır)
 Yahşı at erge kanat (s.738)
(İyi at yiğide kanattır.)
 Yahşı atta bir éyip (s.738)
(İyi atta bir ayıp vardır)

2.2. At ve Eşeğin Birlikte Kullanıldığı Atasözleri:

Uygur atasözlerinde atın eşek ile kıyaslanması sıklıkla yapılmıştır. Bu örneklerde at, her daim gücüyle ön plandayken, eşek daha güçsüz şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bunun sebebi olarak ise atın göçebe Uygur toplumunun bir aracı olduğunu, eşeğin ise yerleşik kültüre geçmiş olan Uygur toplumunun bir parçası olduğunu söyleyebiliriz. Göçebenin yaşam tarzını kolaylaştıracak olan hayvanın güçlü ve hızlı olması oldukça önemlidir. Atasözlerinde de bu özellik sıklıkla vurgulanmıştır. Yine bu bölümde, eşeğin keçesinden bahseden bir atasözünden hareketle de keçenin değerli bir unsur olarak ele alındığı bilgisi, atalarımızın tecrübelerinden günümüze kadar ulaşmaktadır.

At- at bilen tepişidu,
 Atnın eşek bilen tepişkini nede bar. (s.4)
(At, at ile buluşur. Atın eşek ile ne işi var)
 At arpa yese, eşek kulağ salar. (s.5)
(At arpa yese, eşek kulağını büker)
 At bilen at tepişse, aradaki eşek ölüptü. (s.10)
(At ile at tepişirse aradaki eşek ölür.)
 At tapkuçe eşek min (s. 10)
(At bulana kadar eşeğe bin)
 At tepkenge at çidaptu, eşek tepkenge eşek (çidaptu). (s.10)
(At tepene at dayanır, eşek tepene eşek dayanır)
 At bar yerde eşekke yol bolsun, dost bar yerde hésabka pul (bolsun) (s.10)
(Atın olduğu yerde eşeğe yol olsun, dostun olduğu yerde hesap için para olsun)
 At tapkanı eşek yer. (s.10)
(Atın bulduğunu eşek yer)
 Attın yıkılğan yumşak çüşer,
 eşektin yıkılğan kattık çüşer. (s.11)
(Attan düşen yumşak düşer, eşekten düşen sert düşer)
 Attan çüştün, eşekke çüştün. (s.11)
(Attan düştün, eşeğe düştün)
 Attın yıkıldıñ pahtığa yıkıldıñ,
 eşektin yıkıldıñ tahtığa yıkıldıñ. (s.11)
(Attan düştün pamuğa düştün, eşekten düştün tahtaya düştün)
 At kuyrukı bilen mahtınar,
 eşek kulağı bilen (mahtınar). (s.12)
(At kuyruğu ile böbürlenir, eşek kulağı ile)
 Atnın nohtisi eşekke kelmes (s. 15)

(Atın yuları eşeğe olmaz)
 Atın ölümü eşekke toy. (s.15)
(Atın ölümü eşeğe düğün olur)
 Atın égeri eşekke yaraşmas. (s.15)
(Atın eyeri eşeğe yaramaz)
 Atın tepkeni har emes,
 eşekniñ tepkeni har. (s. 15)
(Atın tepmesi ağır gelmez, eşeğin tepmesi ağır gelir.)
 At oynaklısa, eşek çıçañlaydu. (s. 17),
(At oynarsa, eşek böbürlenir)
 At yok yerde eşekmu at. (s. 20).
(Atın olmadığı yerde eşek de at)
 At alsañ eger al, eşek alsañ toķum (al). (s.255)
(At alsan eyer al, eşek alsan koşum al.)

2.3. Atın Eyeri ve Yemliği ile İlgili Atasözleri

Uygurların at konulu atasözlerinde atın eyer takımına verilen değeri yansıtan pek çok atasözü bulunmaktadır. Bu atasözlerinde at, eyeri ve yemliği ile değeri olarak gösterilmiştir. “At körki eger toķum” (Atın güzelliği eyer koşumundadır) , “At satsañ yügenni satma.” (Atını satsan da gemini satma) şeklindeki atasözleri bu değeri açıkça ortaya koymaktadır. Atın eyeri ile insanın giyimi arasında bir benzerlik kurulmuş ve eyer, atın süsü olarak da ifade edilmiştir. Atasözlerinde atın süslü olması değeri arttırdığı için atı süsleyen eyer takımı da at kadar önemli olarak karşımıza çıkmaktadır.

At aylanıp oķurnı tapar,
 Koy aylanıp kıotannı (tapar) (s. 9)
(At dolaşıp yemliğini bulur, koyun dolaşıp ağılını bulur)
 At aylanıp oķurnı tapar,
 Misafir aylanıp yurtını (tapar). (s. 9)
(At dolaşıp yemliğini bulur, misafir dolaşıp yurdunu bulur)
 At tapkıçe eger tap. (s.10)
(At bulana kadar eyer bul)
 At béşıđa kün kelse,
 Yügen bilen su içer.
 Er béşıđa kün kelse,
 ötüğ bilen su kéçer. (s.10)
(Atın başına sıkıntı gelse gemi ile su içer, erin başına dert gelse çizme ile su geçer)
 At çépişi bilen kıedirlik,
 Er töhpisi bilen (kıedirlik). (s. 11)
(At koşusu ile değerlidir, er katkısı ile değerlidir)
 At satsañ yügenni satma. (s.11)
(Atını satsan da gemini satma)
 At soriğan ĥorluķ emes,
 Eger soriğan ĥorluķ. (s.11)
(At sormak ayıp değildir, eyer sormak ayıptır)
 Attın çüşse, üzengisidin çüşmeptu. (s.11)
(Attan inse de üzengiden inmez)
 Atka eger yarışar,
 eşekke toķum (yarışar). (s. 11)
(Ata eyer, eşeğe koşum yakışır)
 Attın ayrılşañmu,
 Eger toķumidin ayrılma. (s. 11)
(Attan ayrılсан da eyer takımından ayrılma)

At körki eger tokum. (s.13)
(Atın güzelliği eyer koşumundadır)
 At satsañ yügenni qaldur. (s. 14)
(At satsan, gemini satma)
 Atnı sat, yügenni satma,
 eşekni sat, nohtını satma. (s. 14)
(Atnı satsan da gemini satma, eşeğini satsan da yularını satma)
 Atnın aççıki kelse,
 égizduruknı çaynaydu. (s. 14)
(At öfkelenirse gemini çığner)
 At minseng yügen sal,
 yügensiz mingüçe piyade kal. (s.14)
(Ata bineceksen gem vur, dizginsiz ata binmektense yaya kal)
 Atnıñ zinneti eger,
 Ernin zinneti hüner. (s. 15)
(Atın süsü eyeri, erin süsü hüneridir)
 Atnı oqurda baq,
 nannı tonurğa yaq (s. 16)
(Atı yemliğinde bak, ekmeği tandırda yap)
 At hem oqurdın hem torvidin yer. (s.16)
(At hem yemlikten hem de torbadan yer)
 Atnı minseñ dönke çap (s.16)
(Ata binsen yokuşa sür (eyerle))
 Atnı min éger bilen,
 başqurğın yügen bilen. (s.16)
(Ata eyeri ile bin, gemi ile yönet)
 Atnı heyde yem bilen,
 işni kılğın pem bilen. (s.16)
(Atı yem ile kullan, işi akıl ile yap)
 At ölse egeri qalar.
 Âdem ölse éti. (s. 17)
(At ölse eyeri kalır, insan ölse adı)
 At egeri bilen,
 Cuvân kiyimi bilen. (s.17)
(At eyeri ile, kız giyimi ile)
 At egeri bilen,
 Âdem ciğeri bilen. (s.19)
(At eyeri ile, insan ciğeri ile)
 At yötelse oqur sal,
 kala yötelse piçak sal. (s. 20)
(At öksürse yemliğe sal, inek öksürse kes)
 Âdem kiyim bilen çıraylıq,
 At eger bilen çıraylıq. (s.30)
(İnsan giyimiyle, at eyeriyle güzel)

2.4. Atın Fiziksel Özelliklerini ve Hareketlerini İçeren Atasözleri

Uygur atasözlerinde atın fiziksel özelliklerinden de bahsedilmektedir. Özellikle atın rengi, kilosu, koşma şekli, yaralı olmamasının önemi, kişnemesi gibi dış görünüşünü ve hareketlerini kapsayan atasözlerine yer verilmiştir. Uygur Türklerine göre iyi at semiz yani kilolu, yarası olmayan, doru, alacalı renkte ve yeledi olmalıdır. Yine atın iyisi olarak Rahvan adı sıklıkla atasözlerinde geçmektedir.

At semiz yem yahşi,

hotun semiz er yahşi (s. 11)
(At şişmansa yem iyidir, hatun şişmansa er iyidir)
 Atıñ biñsisini layda gör,
 Heçirniñ biñsisini sayda gör. (s.14)
(Atın gücünü çamurda gör, katırın gücünü derede gör)
 Atıñ yahşısı ala,
 Hötunıñ yamanı bala. (s. 15)
(Atın iyisi alacalı olandır, hatunun kötüsü beladır)
 Atıñ obdanı yorğa,
 Ademiñ eskisi dorğa (s. 15)
(Atın iyisi Rahvan, insanın eskisi amir)
 Atıñ yahşısı argımak ,
 Otıñ yahşısı kımğak. (s. 15)
(Atın iyisi soylu at, otun iyisi deve dikenidir)
 Atıñ kişnemeydiğini yok,
 İtiniñ çişlimeydiğini yok. (s.15)
(Atın kişnemeyeni, köpeğin ısırmayanı yok)
 Atıñ keynige ötme,
 yurtıñ aldığa (ötme). (s.15)
(Atın arkasına geçme, yurdun önüne geçme)
 Atıñ putığa çoruk tuşulmas. (s.15)
(Atın ayağına çarık takılmaz)
 Atıñ toruķı yahşı,
 Cuganıñ oruķı (yahşı). (s.15)
(Atın dorusu iyidir, kadının zayıf olanı iyidir)
 Atıñ yahşısı toruķ,
 kızınıñ çıraylıķı oruķ. (s.15)
(Atın güzeli doru, kızın güzeli zayıf olandır)
 Atıñ sölitı yaylısıda,
 horoznuñ sölitı tacısıda. (s.15)
(Atın görkemi yelesinde, horozun görkemi tacındadır.)
 Atıñ töt putı bolsımu putlısıdu. (s.15)
(Atın dört ayağı olsa da sürçer)
 Atıñ yahşısı sür bolur,
 Erniñ yahşısı taz (bolur). (s.16)
(Atın iyisi kır olur, erin iyisi kel olur.)
 Atıñ yahşısı yorga bolur. (s.16)
(Atın iyisi Rahvan olur)
 Atıñ yorgasını al,
 Kiyimniñ yarışmılıķını (al). (s.16)
(Atın Rahvanını, kıyafetin yakışanını al)
 At oruķ bolsımu yéğir bolmısa,
 Göş sönek bolsımu yéğir bolmısa.(s. 17)
(At zayıf olsa da yaralı olmasa, et kemikli olsa da ciğer olmasa.)
 At oruķluķta buzulur,
 Hötun gériblikte (buzulur). (s. 17)
(At zayıflıktan, hatun gariplikten bozulur)
 At oruķ, yol taygaķ. (s.17)
(At zayıf, yol kaygan)
 Atıñ kişnemeydiğini yok,
 İtiniñ çişlemeydiğini yok (s.20)
(Atın kişnemeyeni itin ısırmayanı olmaz)

Ademniñ saltını molla bolur,
Atniñ saltını yorga (bolur). (s.32)
(*İnsanın yalnız molla olur, atın yalnız Rahvan olur*)

2.5. Atla İlgili Genel Bilgileri İçeren Atasözleri

Yukarıda yer verilen başlıkların dışında kalan at konulu Uygur atasözleri bu başlık altında bir araya getirilmiştir. Burada yer alan bilgilere göre at, güç, kuvvet, zenginlik sembolü olduğu için beylere yakışan bir hayvandır. Yine at da dost gibi sınanan bir varlık olarak atasözlerinde karşımıza çıkmaktadır. Görüldüğü gibi atın olumlu özelliklerinin yanında ata yapılan kıyaslar, benzetmeler de “dost” gibi olumlu anlam taşıyan ifadelerden oluşmaktadır. Bu bölümde yer alan atasözlerinin içerisinde atın bakımı, doğru at seçimi vb. gibi bilgilere de yer verilmiştir. Atın iyisinin tozda ve yokuşta anlaşılacağı, tay at yerine semiz bir at tercih edilmesi gerekliliği, atın arkasına ikinci bir kişi olarak oturmanın rahatsızlık vereceği bilgisi gibi çeşitli bilgiler atalarımızdan günümüze kadar ulaşan tecrübeler arasındadır.

Abdal atka minse bay boldum der,
Çamğur aşka kirse may boldum (der). (s.1)
(*Abdal ata binince bey oldum, şalgam yemeğe girince yağ oldum sanır*)
At azsa tayga egişer. (s.5)
(*At yoldan çıksa tayı takip eder*)
Ataıñı körseñ attın çüş. (s. 7)
(*Atanı görünce atından in*)
At alsanlar tay almanlar, yolğa yarımaydu. (s.8)
(*At alırsanız tay almayın yolda yaramaz*)
At aylihanğa,
Yol sarihanğa. (s.9)
(*At Aylihan'a, yol Sarihan'a*)
At ayığan at miner,
Kiyim ayığan ton kiyer. (9)
(*Atın kıymetini bilen at biner, elbisenin kadrini bilen kaftan giyer*)
At ayığı bilen sinilar,
İnsan bilimi bilen (sinilar). (s.9)
(*At ayağı ile insan bilgisi ile sinanır*)
At ayığını tay basar. (s.9)
(*At izini tay sürdürür*)
Atta öt yok,
Kušta süt (yok). (s. 10)
(*Atta safra yok, kušta süt yok*)
At tayçıkını baqsan tulpar bolur,
Böre küçükini baqsan külpet bolur. (s.10)
(*Tayı besleyip büyütsen tulpar olur, kurdu besleyip büyütsen külfet olur*)
At baqsan tatilap baq,
Kala baqsan silap baq. (s.10)
(*At bakarsan tırmalayıp bak, inek bakarsan sıvazlayıp bak*)
At balisi at bolur, şir balisi şir bolur. (s.10)
(*At yavrusu at, aslan yavrusu aslan olur*)
At bayğa yarışur, navat çayğa yarışur. (s.10)
(*At zengine, akide şekeri çaya yakışır*)
At beygide sinilar, dost seperde. (s.10)
(*At yarışta, dost seferde sinanır*)
At semirse egisini teper. (s. 11)

(At şişmanlarsa sahibini teper)
 At ceñge girse uykusi éçilar. (s. 11)
(At savaşa girse uykusu açılır)
 At kadrini bilmes piyade mañmiğıçe,
 Aç kadrini bilmes aç kalmığıçe. (s.12)
(Yaya yürümedikçe atın kıymeti, aç kalmadıkça açın hali bilinmez)
 At kadrini mingen bilür,
 Miltiğ kadrini atқан. (s.12)
(Atın kıymetini binen bilir, kurşunun kıymetini atan bilir)
 At қolda, dost yolda, kuş ovda sinilar. (s.12)
(At elde, dost yolda, kuş avda sınanır)
 Atқа қамча, itke tayaқ. (s.12)
(Ata kamçı, köpeğe dayak)
 Atқа minseñ atañğa baқma. (s.12)
(Ata binince atana (bile) bakma)
 Atka mingeşme, mingeşkendikin vay deme. (s.12)
(Atın arkasına (ikinci kişi olarak) binme, bindikten sonra vay deme)
 Atka mingeşme, mingeşkendiken kéyin kötüm aғridi deme. (s.12)
(Atın arkasına binme, bindikten sonra götüm aғridi deme)
 Atlıқ piyadiniñ harğinnii bilmes. (s.13)
(Atlı, yürüyenin halini bilmez)
 At körmigen at tapsa minip öltürer. (s.13)
(At görmeyen (biri) at bulsa binerek öldürür.)
 At keter, tay қalar. (s.13)
(At gider, tay kalır (gidemez))
 At kişnişip tépişar,
 Âdem sirdişip. (s.13)
(At kişneyerek, insan konuşarak buluşur)
 Atnı çanida sına,
 Erni seperde. (s. 14)
(Atı kızakta, eri seferde sına)
 Atni davanda sına,
 dostnı seperde. (s.14)
(Atı yokuşta, dostu seferde sına)
 Atnıñ huyını egisi biler. (s.15)
(Atın huyunu sahibi bilir)
 Epçil adem mingen at қanat çıkarıptu. (s.86)
(Becerikli insanın bindiği at kanat çıkarır)
 Baytalnıñ yamini ikki atnı tépişturar. (s.147)
(kötü kısrak, iki atı tepıştırir)
 Beyge at bilen yaħşi,
 Toy yat bilen (yaħşi). (s.161)
(Yarış at ile güzeldir, düğün yabancılarla güzeldir)
 Boynını egkenni düşman at қalıp miner. (s.166)
(Boynunu eğene düşman at gibi biner)
 Telve at minse egerini tutmas. (s.260)
(Deli, at binse eyerini tutmaz)

Sonuç

Eziz Atavulla Sartekin'in "Uygur Helk makal-Temsilleri" adlı eserinde yer alan at konulu yüz otuz civarında atasözü tespit edilmiştir. Atasözlerinin çevirilerine yer verilen bu çalışmada, atasözleri içerik yönüyle tasnif edilmiştir. Atasözlerinde at zengine yakışan,

kiymetli, dost, hızlı gibi özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. At sahibi ile bir bütündür ve huyunu en iyi sahibi bilmektedir. Türk destanlarında yer alan kahramanlara ait atın çizgisinde bir at görüntüsü Uygur atasözlerinde de tam anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. At, Uygur atasözlerinde sadece kahramana zafer kazandıran bir yoldaş konumunda değildir. Uygurlar için at, “ata, baba” kadar önemli, değerlidir. At bésığa urğuçe, Atanın bésığa ur. (*Atın başına vuracağına atanın başına vur*) atasözünde ise atın babadan dahi kiymetli olduğu anlayışı yansıtılmaktadır.

At ile Eşegin Birlikte Kullanıldığı Atasözleri başlığı altında verilen At alsan eger al, eşek alsan tokum (al). (*At alsan eyer al, eşek alsan koşum al.*) atasözünden hareketle Uygur Türkleri arasında atın eyerine verilen değerinin eşegin koşumuna da verildiği dikkat çekmektedir. Eşek her ne kadar attan daha zayıf, güçsüz olarak gösterilmiş olsa da koşumunun değerli olduğu bilgisi atasözlerinde yerini almıştır. Bu başlıklar altında at konulu atasözleri içerisinde atın olumsuz bir özelliği ile ele alınmadığı dikkat çekmektedir. Atasözlerinde atın kurt, eşek, inek, deve gibi hayvanlarla kıyaslandığı, bu kıyaslamalar sonucunda atın her daim olumlu anlamlar içerdiği gözlemlenmiştir.

Bilindiği gibi atasözlerinin en önemli işlevlerinden biri öğüt vermektir. Yer vermiş olduğumuz atasözlerinde de atla ilgili yapılması ve yapılmaması gerekenler, atın önemi, at seçiminde dikkat edilmesi gereken noktalar gibi konularda çeşitli öğütler verilmiştir.

Uygur atasözlerinin şekil yönüyle genellikle beyit tarzında oluşturulduğunu söylemek mümkündür. Beyit dışında tek mısra ya da dörütlük halinde oluşturulmuş atasözleri de az da olsa mevcuttur.

Kaynakça

- AKSOY, Ömer Asım. (2016). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- ÇOBANOĞLU, Özkul. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- EKİCİ, Metin. (2015). *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- ELÇİN, Şükrü. (1963). “Türk Atasözlerinde At.” *Türk Folklor Araştırmaları*. S. 171, s. 3189-3191.
- ESİN, Emel. (1995). “Türk Sanatında At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. (Ed. : Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Resim Matbaacılık.
- GULCALI, Zemire. (2018). “Çağdaş Uygurcadaki Olumsuz İçerikli Atasözleri”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S. 2, s. 351-362.
- İNAYET, Alimcan. (2018). “Uygur Atasözleri ve Deyimlerinde Geçen Çince Alıntılar Üzerine”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. S.2, s. 195-214.
- KABA, Ali. (2011). *Altay, Tuva, Hakas, Şor Destanlarında At Motifi Üzerine Bir İnceleme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi.
- NECİP, Emir Necipoviç. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev.: İklil Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş. (1992). *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*. İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.
- ROUX, Jean Paul. (2005). *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. (Çev.: Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

SAKAOĞLU, Saim. (1995). "Türk Masallarında At Motifi", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. (Ed.: Emine Gürsoy Naskali). İstanbul: Resim Matbaacılık.

SARTEKİN, E. A. (2011). *Uygur Helk Maqal-Temsilliri*. Ürümçi: Şincan Üniversitesi Neşriyatı.

SEYİDOĞLU, Bilge. (1995). "Mitolojik Dönemde At", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. (Ed.: Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Resim Matbaacılık.

TÜRKÇE SÖZLÜK. (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.



Həsənova, Şəfəq (2019). Bədii Mətnlərdə Demonizm Ənənəsi və Bu Faktorun H. Cavid Yaradıcılığında Təzhürü, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2019/14, s. 111-120.

BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ DEMONİZM ƏNƏNƏSİ VƏ BU FAKTORUN H. CAVID YARADICILIĞINDA TƏZHÜRÜ

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Şəfəq HƏSƏNOVA*

Geliş Tarihi: 25.11.2019

Kabul Tarihi: 13.12.2019

Özet

İbtidai təfəkkürün ifadə forması kimi mövcud olan xeyir və şər anlayışı mifoloji düşüncəni formalaşdıran əsas ünsürlərdən biri olmuşdur. Bütün arxaik mifologiyalarda müxtəlif adlarla tanınan bu mifoloji varlıqlar daha çox esxoloji xarakter daşıyır. İstər Şərq istərsə də Avropa mifoloji təsəvvüründə dünyanın düzənini təhdid etməklə yanaşı insana da ziyan verən bu varlığın adı zamanla ümumiləşərək qəlib mətnlər formalaşdırmışdır. Daha sonra isə bu qəlib mətnlər dini kitablara da yansımışdır. Qərbdə Demon, Dyavol, Şərqdə İblis, Şeytan adı ilə tanınan bu varlıq orta əsrlərdən etibarən bədii mətnlərin də mövzusunda çevrilir. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami, Fizuli, Nəsimi kimi görkəmli şairlərin sufi-mistik dünya görüşündə şərin təmsilçisi kimi ehtiva edilən İblis bəzən div kimi də təqdim olunur. XX əsrdən romantizm ədəbiyyatında İblis obrazı H. Cavid yaradıcılığında xüsusi yer alır. İblisin demonizmini insan ruhu ilə müqayisə edən şair "İblis" dramında İblisi müharibənin səbəbkarı kimi dəyərləndirir. Müharibələri isə nəfs və təkəbbürün nəticəsi kimi insanın ruhunu şeytana satması ilə əlaqələndirir.

Açar Sözlər: Mifologiya, Dini Mətnlər, Bədii Ədəbiyyat, Demonizm, H. Cavid.

YAZILI METİNLERDE ŞEYTAN (DEMON) KARAKTERİ VE BU KARAKTERİN H. CAVİD'İN EDEBİ YARATMALARINA YANSIMASI

Özet

İlkel düşüncenin bir ifadəsi olaraq iyilik ve kötülük kavramı, mitolojik düşünceyi şekillendiren temel unsurlardan biriydi. Tüm arkaik mitolojilerdeki farklı isimlerle bilinen bu yaratıklar, eskatolojik karakterdedir. Hem Doğu'nun hem de Avrupa'nın mitolojisinde insan dünyasına zarar veren bu yaratığın adı zaman içinde kalıplaşmış metinlere dönüşmüştür. Daha sonra bu metinler dini kitaplara yansır. Batı'da İblis, Dyavol, Doğu'da Şeytan olarak bilinen bu yaratık, Orta Çağ'dan beri edebi metinlerin konusudur. Nizami, Fuzuli ve Nesimi gibi tanınmış şairlerin tasavvuf mistik dünya buluşmasında şeytan kötülüğün simgesine dönüşür. Yirminci yüzyılın romantizm literatüründe Şeytanın imajı, H. Cavid'in eserinde özel bir yer tutar. "Şeytan" dramında şeytanın demonizmini insan ruhuyla karşılaştıran şair, şeytani savaşın nedeni olarak kabul eder. Savaşlar aynı zamanda açgözlülük ve kibir nedeniyle insan ruhunu şeytana yenik düşürür.

Anahtar Kelimeler: Mitoloji, Dini Metinler, Edebiyat, Demonizm, H. Javid.

* Öğr. Gör., Azərbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC), Azərbaycan Dili Bölümü, e-posta: safak-hasanova@mail.ru

Orcid: 0000-0002-2061-9498

THE TRADITION OF DEMONISM IN LITERARY TEXTS AND THE IMPACT OF THIS FACTOR ON THE CREATION OF H. JAVID

Abstract

The notion of good and evil as a form of expression of primitive thinking was one of the main elements that shaped mythological thinking. These mythological creatures, known under different names in all archaic mology, are of eschatological character. The name of this creature, which harms the human world, in the mythological imagination of both the East and the European, has evolved into molded texts over time. Later, the texts were reflected in religious books. This creature, known in the West as Demon, Dywol, Devil in the East, and Satan, has been the subject of literary texts since the Middle Ages. In the Sufi mystic world of prominent poets such as Nizami, Fizuli and Nasimi, the devil is sometimes represented as a demon. In the romance literature of the twentieth century, the Devil's image takes a special place in the work of H. Javid. In the "Devil" drama, the poet who compares the demonism of Satan to the human spirit, considers the Devil to be the cause of wars. He linked wars, as a result of greed and arrogance of a human soil, to Satan.

Keywords: *Mythology, Religious Texts, Fiction, Demonism, H. Javid.*

Giriş

İblis obrazının ilk təzahürü təbii ki, ibtidai mifoloji mətnlərdə öz əksini tapmışdır. Xaos-kosmos münasibətlərinin ifadə forması kimi biruzə verən bu düşüncədə Şər Tanrısı Yaxşılıq Tanrısı ilə daim mücadilədə olan varlıq kimi ortaya çıxmışdır. Daha çox esxololoji düşüncə ilə bağlı olan şər qüvvənin daşıyıcı əsasən yer altında yaşayan, insanlara ziyan verən obraz kimi düşünülmüşdü. Şər tanrısı da xeyir tanrısı kimi güc və qüdrət sahibi kimi düşünülmüşdü.

1. Mifoloji Mətnlərdə İblis Obrazı

İstər Şərq, istərsə də qərb mifologiyalarında şər qüvvənin təmsilçisi kimi müxtəlif mif personajları ilə qarşılaşmaq mümkündür. Belə mifoloji mətnlər Misir, Şumer-Akkad, Türk, İran miflərində o, cümlədən Yunan, Roma, Skandinav ibtidai mətnlərində rastlanılmaqdadır.

Misirlilərin mifoloji görüşlərində Tanrı Set qəzəb, qum fırtınaları, məhv, kaos, müharibə və ölüm tanrısıdır. Epitet olaraq "qüdrətli" adı daşıyan Set II Ramzesin hetlərlə müqaviləsində Setin adı hetlərin tanrıları ilə birlikdə xatırlanır (Mifi Narodov Mira, 1987: 87).

Skandinav mifologiyasında da biz şərin prototipi olan Loki obrazına rast gəlirik. Ümumgerman panteonuna şər Tanrısı kimi daxil olan Loki obrazına İslənd saqaları "Böyük Edda" və "Kiçik Edda" əsərlərində rast gəlmək olar. Odinlə qardaş olan Loki öz hiyləgərliyi, Tanrıların düzənini pozan biri olması onu Aslar ailəsinin düşməninə çevirir" (Mladsaya Edda, 1970: 206). İblis obrazının ilkin versiyasına İran mifologiyasında da rast gəlinir. Əhriman və Hörmüz qarşılıqlı buna bariz nümunədir.

Türk mifologiyasında isə Şəri özündə ehtiva edən qüvvə Erlik adlanır. Şər tanrısı Erlik də Ülğən kimi Qara xan tərəfindən yaradılmışdır. Erlik pisliyi, şəri təmsil edir. Bilgisizdir, dağıdıcıdır ancaq şərin arxasındadır. Qara, buruq, uzan saçları belinə qədər uzanır. Haça saqqalı dizinə qədər uzanır. Uzun bığlarını qulaqlarının arxasından asmışdır.

Şumer mifologiyasında da şərin təmsilçiləri diqqət çəkir. Bunlardan biri də Tiamatdır. Tiamat şər və qəzəb tanrısıdır. O, əjdahaların və bu kimi xtonik qüvvələrin başçısıdır.

Mesopotamiyanın mifik təsəvvürün nəticəsi kimi qadın iblis-Lilit də maraqlı obrazlardandır. Lilit kişiləri yoldan çıxarır. Onun bu hərəkəti sevgidən deyil, cinləri və şeytanları, cadukünləri doğurmaq üçündür. Lilitin çox gözəl bədəni və ayaqları var. Esatirə görə Lilit Adəmin birinci arvadı olmuşdur. Mələklərin məşvərətçisi vəzifəsində olan Lilit Savların kraliçası mövqeyinə yüksəlmişdir. Geniş yayılmış əfsanəyə görə Allah öncə torpaqdan kişini və qadını yaradır. Lakin Lilit tezliklə başa düşür ki, o da Adəm kimi, tam hüquqludur. Bu zaman o Adəmdən ayrılaraq dünyadakı ilk boşanmanı gerçəkləşdirir. Mələklər Liliti geri gətirmək üçün çox dilə tutsalar da bunun heç bir xeyri olmur. Lilit yer üçündə insanlardan doğulan bütün uşaqları öldürməyə and içir. Bu zaman mələklər Liliti lənətləyirlər. Ondan doğulan evladlardan hər gün yüzü ölümə məhkum olunur. İnsanlar övladlarına yalnız müqəddəs səmavi adlar qoymaqla övladlarını Lilitin cəngindən qurtara bilirlər. Adəmə tabe olması üçün bu dəfə Allah Həvvanı Adəmin qabırğasından yaratmalı olur (URL1).

Avropa dini-mifoloji təsəvvürlərinə görə iblisin ümumiləşdirilmiş adı Lütsiferdir. Bir çox insanlar üçün, Lütsifer adı yer üzündə bütün şərin təcəssümüdür. Düşmüş mələk, satana, şeytan –o tarixdə bir çox adlar altında görünür, lakin eyni rolu oynayır. Ancaq bu həmişə belə olmayıb.

Bəzi xalqların mifoloji mətnlərində şeytan müxtəlif obrazlar şəklində meydana çıxıb bilər. Şeytanın quş şəklini alması hələ çox qədim mifologiyalarda görünməkdədir. İlk növbədə qeyd edəcəyimiz quşlar sırasına qarğa daxildir. İstər şər, istəq qərb mifologiyasında o cümlədən nağil və deyimlərdə qarğa şərin carçısı kimi təqdim olunurdu. Hətta Nuhun gəmisinə qonan qarğa da iblisin təcəssümü idi. Qarşanın yalnız forması, görkəmi, qaralığından ziyadə Avropa mifologiyasında Tanrı Votanın da qarğa cildinə girməsi inamı mövcud idi. Avropa mifologiyasında iblisin göstərici qismində bəzi hallarda xoruz iştirak edir. Qrimm yazırdı ki, İblisin ətəyinin altından at nalı ilə yanaşı xoruzun dimdiyi də asılır (Grimm, 2007: 271).

Şeytan obrazı zamanla mifoloji mətnlərdən dini-kanonik mətllərdə yer almış və zamanla da bədi ədəbiyyatın mövzusunda çevrilmişdir. Şeytana inanma xristianlıq, yəhudilik, islam və bir sıra digər dinlərin doktrinasının ən vacib hissəsidir. Şeytana inanm yalnız tarixi məsələ deyil. Şeytanın mövcudluğu ilahiyatçılar tərəfindən aparılan və aparılmış bir müzakirə mövzusu idi. Həm də bu məsələ, əsasən, dünyada baş verən hər şeyə böyük təsir göstərən şeytanın gerçək varlığının doktrinasını şəxsi bir varlıq kimi müdafiə edən aparıcı kilsə rəhbərlərinin ictimai çıxışları zamanı qaldırılmışdır. Buna görə də, şeytanın dində rol, bəzi dini təlimlər sistemində hansı yer tutduğu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şeytanlar, şeytanların varlığına inanmaq, yaxşılıq tanrıların mövcudluğuna olan inanc ilə eyni qədim mənşəyə aiddir. Dinin erkən formaları təbiətdə görünməz fəvqəltəbii varlıqlar-ruhlar, yaxşı və pis, faydalı və insana zərərli olan varlıq ideyası ilə xarakterizə olunur. Onun rifahı onlardan asılı hesab edilirdi: səhiyyə və xəstəlik, uğurlar və uğursuzluqlar.

2. Dini-Kanonik Mətnlərdə İblis Obrazı

Zamanla tarixi inkişaf nəticəsində müxtəlif antoqonist obrazlar, şərin təmsilçiləri konkretləşmiş obraz qazanmağa başlayır. Bu obraz ümumi ad olaraq Şeytan adlandırılır. Bütün dion kitablarında istər, yəhudilikdə, istər xristianlıqda istərsə də islamda Şeytan xeyirxahlığa, yaradıcığı qüvvəyə asi çıxan və cənnətdən qobulandır. Öncə ən qədim dini kitab olan “Əhdi-ətiq” əsərinə nəzər salaıq. “Əhdi-ətiq” mətnlərində şeytan Allaha qarşı çıxan və insanlara ziyan verəndir. Xalq inanclarında şeytanın analoqiyası əslində real əsaslara dayanır. İlan tipik triksterdir. Çox güman ki, dini kitablarda ilanın şeytan kimi təcəssümünü qədim mifologiyalardakı əcdahanı yaxud dünya ilanının assosiasiyasını yaradır. Daha sonrakı dini kitablarda “İncil” və “Quran” da da ilan şeytanın təcəssümünə çevrilir. İncildə ilan İudanın qəlbinə girir. (Lukadan Yevangelə: İncil). “Əhdi-cədid”də şeytan “şərin

sahibidir". O burada riyakâr donunda çıxış edir, müsbət qəhrəman donuna girir (Apostol Pavelin ikinci vəyhi). Qiyamət günü –Apokalipsis dövründə isə şeytan Antixristin simasında təcəssüm etdirilir. İlk isavilik dövründə şeytan konkret şəxsiyyət olaraq meydana çıxmır, öncə şər in ümumi personifikasiyası kimi ortaya çıxır. "Əhdi -Cədid"də İblisin şeytanla birgə canlandırılması şərçilərin bu adları şər atan və asi kimi dəyərləndirməsinə səbəb olmuşdur. Xalq yaradıcılığında eyni ilə Lütisfer və Velzuvel kimi ikiləşmiş obraz kimi çıxış edir. Lütisfer konkret şəkildə "Əhdi -ətqi" və "Əhdi-cədid" və "Quran" kitabında cənnətdən qovulmuş mələk kimi təqdim olur. Xristianlıqda xüsusən də mistik ədəbiyyatda Şeytan konkret donu giri, şəxsiyyətə çevrilir. Bu dövrdə Şeytan artıq Allahın konkret düşməninə çevrilir.

Fikrimizə aydınlıq gətirmədən dini kitablarda yer alan Şeytanın funksiyalarına nəzər salaq: Quranın 2:34 də deyilir: "Və o zaman mələklərə "Adəmə səcdə edin! dedik. Həmə səcdə etdilər. Yalnız İblis dayandı, qüruruna yedirə bilmədi. Asi oldu"

"Tövrat"da isə şeytanla bağlı deyilir: Yəhya 8:44 ayəsində İsa peyğəmbər deyir ki, Şeytan «həqiqətə bağlı qalmadı». Deməli, bir vaxt o, saleh və nöqsansız idi.

Yehovanın yaratdığı bütün şüurlu varlıqlar kimi, sonradan Şeytan olan bu mələyin də xeyirlə şər arasında seçim etmək azadlığı vardı. Bu mələk Allaha qarşı çıxmaqla və ilk insanları bu işdə ona qoşulmağa təhrik etməklə «düşmən» mənasını daşıyan Şeytan oldu (Tövrat, Yaradılış 3: 1-5; İncil, Vəhy 12: 9).

Erkən Orta əsrlərdən başlayaraq, "Şeytan" anlayışının şərhinin də müxtəlif dinlərdə, yəhudilikdə, xristianlarda, islamda irəliləyişlər və sonradan müxtəlif ordenlərin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu məqam zamanla İblis obrazının bədii mətnlərə daxil olmasına səbəb olurdu. Bunun nəticəsi kimi isə İblis obrazı insan-İblis paralelinin yaranması səbəb olurdu.

3. İblis Obrazının Klassik Dövr Azərbaycan Bədii Mətnlərində Təzahürü

Şeytan obrazının bədii ədəbiyyatda təzahürü böyük bir inkişaf mərhələsi keçmişdir. Qədim dövr Azərbaycan fəlsəfi-dini mətnlərində, daha dəqiq desək, "Avesta"da Əhriman - Hörmüz qarşıdurması açıq-aydın şəkildə görünməkdədir. Bir müddət sonra bu mövzu Nizami yaradıcılığında öz əksini tapır. Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasında Çin qızın söylədiyi rəvayətdə məhz Zərdüştlik təliminə əsaslanan Xeyir və Şər simvolik obrazlarının qarşılaşmasının şahidi olurdu.

Öz ədəbi yüksəliş dövrünə XII əsrdə başlayan Azərbaycan ədəbiyyatında İblis obrazı ilk baxışdan konkret şəkildə öz əksini tapmasa da bu baxış tərzində Xeyir və Şər simvolik obrazları şəkildə Nizami yaradıcılığında yeni poetik əhval ruhiyyədə görünməkdə idi. Təməlinə Avesta təliminə əsaslanan Zərdüşt fəlsəfi düşüncəsi yer alsada bu hal yeni Xeyir və Şər çarpışması bu və ya digər şəkildə Azərbaycan ədəbiyyatında təzahür etdirilmişdi. "Yeddi gözəl" əsərində isə şair şeytani nəfsinə həris olan insanlarla müqayisə edirdi. Daha sonra biz Nəsimi, Füzuli yaradıcılığında da müəyyən mənada Şeytanla bağlı fikirlərə rast gəlirik. Lakin burada söhbət konkret şər və ya Şeytan mövzusunda getmir. Sözü gedən şairlər insanın yalnız əməllərini şeytani xislət kimi təqdim etməyə çalışırlar. Bunun da özünə məxsus səbəbləri vardır. Məsələn Nəsimi yaradıcılığına nəzər salsaq görərik ki, hürufilik fəlsəfəsinə yüklənmiş Nəsimi yaradıcılığında xeyir də, şər də insanın özünə məxsusdur. Kamil insan Allahdır. Cahil və qafil insan isə divlə müqayisə olunur. Div savadsızlığın kobudluğun, şeytani xislətin göstəricisidir. Məhz bu səbəblə də şair bu xüsusiyyətləri insanın mənəvi ruhani keyfiyyəti kimi təqdim etməyə çalışır. Kamran Əliyev Nəsimi və mif məqaləsində mövzunu bu şəkildə açmağa çalışmışdır"

"Can ilə kim ki, könlünü eşqinə qılmadı vətən,

Divə müsəlləm eylədi məmləkəti-Skəndəri (URL2).

Nəsimiyə görə, kim ki, mələyə səcdə qılmır, onun adı Divdir. Süleyman məntiqindən quş dili öyrənmək istəməyən Divə uymuşdur.

Eşqin bəhrinə baş vurmayan da Divdir (URL2).

Yaxud:

İblis əzəli lənət olub lənətə qaldı.

Lənət sözünü dünyada şeytan dəxi bilməz (URL2).

Füzulidə də təxminən Nəsimi yaradıcılığında olduğu kimi İblisə baxış mənəvi xarakter daşıyır. Füzuli "Mətlül-etiqa" əsərində cin, şeytan mövhumi təsəvvürlərindən bəhs edərək yazır: "Filosoflar beş cövhərin, yəni maddə, forma, cisim, ruh və ağılı mövcudiyətini isbat etmişdir...ehkama gəldikdə "mövcudiyəti üç hissəyə ayırmışlar: birincisi mahiyyətə xeyir olub, şəri olmayan varlıq ki, mələkdir. İkincisi mahiyyətə şəri olub, xeryri olmayan varlıq ki, Şeytandır, üçüncüsü həm xeyir, həm də şəri üçün qabil olan Cindir" (Füzuli, 1958: 21).

Füzuli yaradıcılığında Çin, Şeytan, İblis məvhumlarından mövhumi qüvvələrə inanan insanları cəhalət yuxusundan ayılmaq məqsədi üçün istifadə olunmuşdur. Onun "Yeddi cam" və "Rindü zahid" əsərlərində bu kəliməyə rask gəlirik.

Fə dai isə "Bəxtiyarnamə" əsərində tələsik işin şeytan əməli olduğunu söyləyir.

Ki, səbr ilə olur hər müşkül asan

Ki, təcil eyləməkdir feli şeytan

Vaqif və Vidadi şeirlərində isə İblis saxtakarlığın rəmzi kimi verilmişdir (Füzuli, 1958: 27).

M.F. Axundovun yaradıcılığında da cin, əcinə eytan kəlimələrinə rast gəlirik. Xüsusən də "Hekatəti Müsyö-Jordan həkiminnəbabat və dərviş Məstəli şah" komediyasında bu kəlimələrə rast gəlinir.

Sabir yaradıcılığında da biz cin və şeytan kəlimələrini tez-tez görməkdəyik.

İndi adamlar deyəsən cindilər.

Cin nədi, şeytan nədi bidindilər (Sabir, 1962: 180).

Sabirlə eyni dövrü paylaşan, böyük Azərbaycan ədibi Ə. Haqverdiyevin yaradıcılığında da ibli, cəhənnəm, xortdan kimi obrazlara rast gəlinir. Xüsusən də Haqverdiyev "Pəri Cadu" faciəsində iblis obrazını konkret xarakter olaraq canlandırmışdır. Ardınca isə böyük mütəfəkkir H. Cavid yaradıcılığında İblis mövzusu öz əksini tapır.

4. Hüseyn Cavid Yaradıcılığında İblis Obrazı

Avropa romantizm ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan romantizmində də İblis obrazına müraciət dövrün ictimai-siyasi vəziyyətindən doğan labud hadisə kimi meydana çıxır. Xüsusən həmin dövrdə istər, Avropada istərsə də Şərqdə gedən müharibələr, xalqın vəziyyətinin bu müharibələrin nəticəsində ağırlaşması, ədəbiyyatda şeytan obrazına müraciət olunmasına şərait yardırdı. Azərbaycan romantizminin banilərindən olan Hüseyn Cavid də yaradıcılığında bir çox müxtəlif xarakterlərlə yanaşı İblis obrazına müraciət edir.

Cavid fəlsəfi düşüncəsində İblisin mövqeyinə və əsərin təhlilinə keçmədən öncə Cavid yaradıcılığına nəzər salmaq yerinə düşər. XX əsr Azərbaycan romantizmin banilərindən olan Cavid əfəndi dram əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı irsini zənginləşdirmiş oldu. Cavid yaradıcılığının ən mühüm cəhətlərindən biri də onun klassik Azərbaycan ədəbiyyatı

ənənələrinə dərinə bələd olması, istər islami, istər sufi-mistik dünya görüşünü dərinə mənimsəməsi eyni zamanda həmin dövr Avropa ədəbi-bədii üslubunu dərinə bilməsi onun əvəzolunmaz bədii ədəbiyyat nümunələri yaratmasına səbəb oldu. Bu isə ədibin uşaqlıq çağından aldığı təhsil, onun yeniyetmə dövründə İranda təhsili davam etdirməsi və nəhayət Türkiyədə oxuduğu dövrdə tənziyat dövrü türk aydınları ilə birgə görsərdiyi ictimai ədəbi fəaliyyəti Cavid yaradıcılığına birmənalı şəkildə yansımış oldu. Cavid yaradıcılığı tarixi proseslərdən heç bir şəkildə kənarında deyildi. Bunu bir çox əsərlərində o, cümlədən də "İblis" dramında müşahidə etmək mümkündür. "Peyğəmbər", "Şeyx Sənan" əsərlərində dramaturqun, islam və sufi-mistik ənənələri dərinə bilməsinə.

Hüseyn Cavid yaradıcılığının maraqları məqamlarından biri də "İblis" dramı ilə bağlıdır. "İblis" (1918) mənzum faciəsində yazıçı müharibələri pisləyir, müharibənin ağır nəticələrini açıb göstərir. Bu əsər xoşbəxtliyi var dövlət, zoraklıq kimi qavrayan cəmiyyətin ictimai faciəsini ifadə edirdi. 20- ci illərdə səhnəyə qoyulan bu əsər xalq arasında böyük sevgilə qarşılandı. Bir müddət sonra ədəbiyyat tənqidçiləri o cümlədən Abdulla Şaiq, M.C. Cəfərov kimi şəxsiyyətlər fikir bildirmiş oldular. İblis əsərinin əsas məğzini imperialist savaşa qarşı üsyankarlıq təşkil edirdi. Qəribədir ki, Marlonun Faustunda olduğu kimi bu əsərdə müharibə dövrünə təsadüf edirdi. Osmanlı imperiyasının çöküş dövrünü yaşadığı bir zamana təsadüf edən, Osmanlının bir çox ölkələrlə o cümlədən ingilislərlə və ərəblərlə savaş dövrünə təsadüf edirdi. Bu dövrü Cavid əfəndi çox gözəl bilirdi. Türkiyə mühitinə yaxından bələd olan, Türkiyədə bir müddət təhsil alaraq həmin ölkənin ziyalıları ilə eyni düşüncəni paylaşan Cavidin məhz belə bir mövzuya müraciət etməsi təsadüf deyildi. Müharibənin sonu Osmanlı orudusunun ona məxsus olan ərazilərdən cəkməsi ilə bağlı idi. Bu həmin dövr idi ki, İngilislərlə bağlanan Lozan sülh müqaviləsinə əsasən türkmən elləri Ərbil, Süleymaniyə, Kərkük kimi ərazilərdən Türkiyə dövlətinin uzaqlaşdırılması dövrünə təsadüf edirdi. Bu mənada əsərdə tarixilik də, yetəri qədər mövcuddur.

İblis əsərində klassik Avropa mədəniyyətində müşahidə etdiyimiz kimi mələklə iblisin yanaşı görünməsi ilə müşahidə olunur. Hər bir sənətkar klassik irsə öz dövrünün sosialoji və estetik mövqeyindən yanaşır. Bu yerdə ustad ideali yeni fikir çaları ilə təkrarən doğrulur, həmin sənətkarın müasir amalına çevrilir.

Təbii ki, klassik ənənə dünya mədəniyyətinin güclü estetik sahələrindən biri olan demonizm anlayışı ilə də bağlıdır. Demonizm estetik kateqoriyası fəlsəfə və bədii yaradıcılıqda qədimdə olduğu kimi də, müasir ədəbiyyatda da öz mövqeyini qorumaqda idi. Lakin demonizm anlayışına müxtəlif dövrün müdrək idrak sahibləri mahiyyətə eyni cür yanaşmışlar; cəmiyyət hadisələrində baş verən siyasi və mənəvi eybəcərliyi ifşa, tənqid və inkâr edən estetik fikir tərzini kimi baxırdılar. Bir qayda olaraq, fəlsəfə və poeziya da demonizm ənənəvi dini-mistik rəmzlə şərtləndirilmişdir. Romantik poeziyada demonizm "ölüm və həyat", "ideal və həqiqət" problemlərinin fəlsəfə-estetik həllini verir. Təsadüfi deyildir ki, Caviddə, habelə başqa görkəmli dünya sənətkarlarında titanizm romantizmin tərkib hissəsi kimi hər zaman ideal və həqiqət, ölüm və həyat cəbhələrində çarpışan mütərəqqi qüvvələrin rəmzi olaraq təsvir edilmişdir. Titanik qəhrəman adətən faciəli mühitlə əhatə olunur. O, həyatda və əxlaqda müstəbidi məhv etmək ideyası izləyir. Bu baxımdan dövrünə, zamanına sığmayan sənət nəhənglərinin şəxsiyyəti onların çılgın qəlbində alovlanan məşəllə - demonik üsyanla, ictimai - siyasi zülmətə mənəvi işıq vermələriylə, zillət çəkən insanları mübarizəyə səsləmələriylə maraqlıdır. Təbii ki, bu çağırış romantizm poeziyasında demonik rəmzlər vasitəsilə təqdim edilir. Bəlli həqiqətdir ki, sayca az da olsa, hələ əsrimizin başlanğıcından adamları işığa çağıran Cavidin də səsini eşitməyə və onu dərk etməyə mənəvi ehtiyacı olan Vətən oğulları meydana gəlməyə başlayırdı. Bu illərdə şairin demonizm poeziyası yeni Şərq psixologiyasına, düşündə tərzinə, ideal və arzusuna uyğun romantik bir formada yaranmağa başlayırdı. Mütəfəkkir

şair öz sənət "mən"indən gələn boya və vasitələrlə yatmış ədaləti oyatmağa, adamların mənəvi dünyasının dərinliklərində saxlanmış qıgılcımı alovlandırmağa çalışırdı. Bu günə qədər elmi-nəzəri diqqətdən kənar qalmış Cavid yaradıcılığında dünya demonizm poeziyası ənənəsi məsələsi bu baxımdan ədəbiyyatşünaslıqda həllini gözləmiş ciddi və maraqlı problemlərdəndir. Xristian ölkə başçılarının zəngin yeraltı sərvətləri ələ keçirmək üçün müsəlman ölkələrində şeytanın ağına belə gəlməyəcək törətdikləri kütləvi xalq qırğınlarının alovlandığı bugün də Cavid demonizm poeziyasında olan işıqlı ideal, dönməzlik və mübarizlik öz əksini saxlayır. Caviddə çox zaman müasir ictimai problem demonoloji-estetik rəng və vasitələrlə təqdim edilir. Bu məqamda əks qüvvələr xeyir və şər qütblərində ya real obrazlarla, ya da rəmzi-mifik şərtliliklərlə təcəssümünü tapır. Məsələn, "İblisin intiqamı" əsərində dünyaya ölüm və fəlakət gətirən Hitlerin və onun qatil əlaltıları olan Mussolini və Frankonun İblis obrazında səhnəyə gətirilməsi romantik poeziya üçün təbii olduğu qədər də maraqlıdır. Buradan belə nəticə çıxır: necə ki, planetimizdə hər bəşər, həyata və insan səadətinə zəhər qatan ölüm mələkləri yaşayır, Cavidin demonik poeziyası öz estetik təsirində qalır, ideya kəsərliyi ilə hər zaman mübarizənin ön cəbhəsində dayanmış olur. Cavidin "İblisi" birmənalı şəkildə dağılıcılıq, müharibə, atəş, insan qanına susamış tiranların simvolik fiquru kimi ortaya çıxır. "İblisin intiqamı"nda İblisin monoloquna nəzər salaq: "Eyvah, alovlar içində tutuşub yandım, Yenə ərzin mərkəzində yeni tufanlar, yeni yanğınlar var. Aman durmayın! Ürəyim, beynim, dəmirçi kürəsinə dönmüş. Şərab gətirin! Şərab! Şərab!.. Öylə şərab ki, könlümə yeni alovlar saçsın, qarşımda yeni, yeni pəncərələr açsın.... Mənə Epikürləri, Xəyyamları coşduran şərab lazım deyil. Yalnız Atillaları, Neronları tutuşduran kəskin şərabdan istəyirəm. Əvət öylə şərab istəyirən ki, onu içərkən şair Dantenin sönməz cəhənnəmi gözlərimdə canlansın. Və o cəhənnəmdə qırılan, böyüklük düşgünü ulu dahilər yenidən qarşıma çıxsın. Həm də cümləsi alovlar içində çırpınaraq mənə sığınsın. Öylə şərab istərəm ki, insan qanı ilə bəslənmiş olsun" (Cavid 2003a: 465) Cavidin yaradıcılığı boyu atəş tutduğu yırtıcı fəlsəfə - insanları həşəratdan fərqləndirməyən, ona alçaq və miskin gözlə baxan qüvvətli fərdin "parçala, yaşa" etiqadı, mürtəce irqçilik nəzəriyyəsi İkinci Dünya Müharibəsini hazırlayan faşist ideologiyasında özünü büruzə verdikdə, indi sionizm baxışında səslənir. Bu mövqedən Cavid irsinin ideoloji-estetik istiqaməti bu gün də dünyanı yenidən hər bəşər meydanına sürükləməyə çalışan yeni dünya şeytanına - sionizmə və dirçəlməkdə olan faşist təşkilatlarına, onların qanlı hamisi olan xristian cahangirlərinə, habelə dildə adamlara əminəməlik, aşkarlıq və demokratiya "bəxş edən", əməldə isə dini və milli cəbhələr yaratmaqla 20-ci əsrin son rübünü bəşər tarixinin ağılasığmaz faciə və fəlakət səhifəsinə çevirmək meylinə olan qəddar militarist və hegemonçu ölüm allahlarına - əsrin dağıdıcı Böyük İblislərinə qarşı çevrilmişdir. Bəşəriyyəti oyuncağa çevirmiş hər bəşər allahlarına, haqsızlıq və ədalətsizlik yayan tiranlara lənətlər yağdırmaq yalnız Cavid irsinə məxsus ideya-estetik keyfiyyət deyildir. Bu xüsusiyyət dünya ədəbiyyatının bütün korifeyləri üçün səciyyəvidir. Cavid poeziyası öz gərgin mənəvi axtarışlarına, ülvi amalına görə Şekspir, Şelli, Şiller, Höte, Lermantov və başqa dünya şöhrətli romantik şairlərin poeziyasına yaxındır. Yaradıcı ilham sənətkarı gerçəklikdə üz-üzə gəldiyimiz sərt gedisatə, haqsızlıqlara, insan varlığını alçaldan hər şeyə qarşı qoyulan ideala səsləyir. Sənətkar həyatda gözəlliyi, həqiqəti, xeyirxahlığı təstiqləmək, fərdin varlığını nəcibləşdirmək, ucaltmaq üçün yaradır. O, insan şəxsiyyətində mənəvi yaradıcılığın yetkinliyini, fəallığını istəyi, insan dünyasının gözəlliyini burada axtarır. Bu istəklə həyat təzadları istər-istəməz toqquşur, sənətkar ideali güclü müqavimətə rast gəlir. Bəzi sənətkarlarda yaranan şübhəçilik, utopik meyillər buradan doğur. Mənəvi başlanğıcın fəallığını həyat təzadlarından üstün tutmaq, bədii idrakın işığını insan qəlbinə yönəltmək, insanın daha ülvi gerçəklik olduğuna inandırmaq, beləliklə, onu "mənəm-mənəm"likdən, şərdən çəkəndirmək meylə dünya romantiklərinin, habelə Cavid romantizminin təbiətini səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətdir.

Cavid azadlıq fədaisinə çevrilməyin ilkin şərtini kamilliyə yetməkdə görürdü. Təsadüfi deyildir ki, cəmiyyətdə baş verən məşəqqətlərin əsas səbəbini mənəvi yoxsulluqda görün bütün dünya romantikləri adamları özünüdərəkə çağırır, onlara kamillik zirvəsini nişan verirlər. Bu mənada şairin "Hübuti-Adəm" şeiri olduqca maraqlıdır:

Diyorlar bir zaman Adəmlə Həvvə Yaşarmış rövzeyi-cənnətdə tənha (Cavid, 2003b: 10).

-deyə Cavid burada insan əcdadının "tərcüme-yi-hal"ından yalnız bir anı verir. Bəs, Adəmlə Həvvənin "öylə xoş məvadan" xaric edilmələrinə səbəb nə olmuşdur? Baş mələyin təhriki ilə yarananın iradəsinə zidd getmək! Şər qüvvə əgər Bibliyada və məlum demonizm poeziya nümunələrində Həvvəni qadağan olunmuş idrak meyvəsindən yeməyə şirnikləndirirsə, "Hübuti-Adəm" şeirində insan əcdadında "adəmiyyət hissini qabardır". Dünya demonizm poeziyasında qadağan edilmiş meyvədən yemək idrak yolunu tutmaqdirsə, özünüdərək etməkdirsə, Cavid demonizmində "Adəmiyyət hissini" qabardılması həmin bəşəri ideala yüksəlməkdir, özünü tapmaqdır.

Bayronda olduğu kimi, Cavid də Adəm-Həvvə süjetindən, dövrün despotunu ifşa etmək niyyətindən başqa, insanın qəlb dialektikasını açmağa güclü meyl göstərir. Cavidə görə, xəstə ağıl xəstə cəmiyyətin məhsuludur. Romantik şair cəmiyyətin bu xəstə cəhətlərini kəşib atmaqla sağlam idraklı, sağlam mənəviyyətli insan dünyası axtarır. Bayronda Adəmin yer həyatı təsvir edilirsə, Caviddə ilk cinayət addımının atılması, ulu insan əcdadının "Lahüti-fərrückah"dan sürgün edilməsi çağları qələmə alınmışdır. Qabil atasının təqsirinə görə onu cəzalandıran tanrının ədalətsizliyinə üsyan edir. O, nəfsin əlində aciz qalmış valideynlərini günahlandırır. Onların bu hərəkətini naqislik kimi qiymətləndirir. "Hübuti-Adəm"də Mələk də Adəmi belə günahlandırır:

... Düşün, naqis bəşər, bir bax nə yaptın? Bu illərdə başqa romantiklərimiz kimi, Cavid də baş verən fəlakətlərin səbəbini nəfsin insan varlığına hâkim olması ilə bağlayırdı. Romantik şair insan nəfsinin ictimai mahiyyətini, onun sosioloji bəla olduğunu hələ qiymətləndirə bilmirdi. Cavidin "Qürubə qarşı" şeiri olduqca maraqlıdır. Şair ustad bir rəssam məharətilə qanlı müharibə dəhşətlərini təsvir edən unudulmaz poetik bir lövhə yaradır. O, insan fəlakətinin səbəbkarlarını nişan verməyə çalışır: onlar - bu şeytan qılıqlı şər insanlar "hər an atəş püskürən dumanlanmış böyük başlar" idi. Tökülən qanlar qarşısında heyrət edən lirik qəhrəman burada İblis kimi insan vəhşətindən dəhşətə gəlir.

Əgər Bayronun Qabili Allaha etiraz edirsə, Cavidin İblisi onu döyüş meydanına çağırırsa, "Qüruba qarşı" şeirində lirik qəhrəman başqasının əməllərinə qəlb ağrısı çəkir, müdhiş səhnələri bir-bir təqdim edir.

Cavid üçün İblis bəşəriyyətdə baş verən bütün fırtına və dəhşətlərin baisedir:

Həp din ilə, məzhəblə, siyasətlə cihanda

Hər fırtına qopmuşsa, əvət, bən varam orta.

Hər yerdə ki, vardır əzəmət, qəhr ilə dəhşət,

Hakimdir o yerlərdə şu qarşındakı xilqət (Cavid, 2003c: 226).

Cavid iblisi insandan uzaqda görmür. O, iblisi insanın ruhunda axtarır.

İblis nədir?

-Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

-İblis... (Cavid 2003c: 352) adlı iblisin məşhur monoloqunda Cavid İblisin insan xəyanəti ilə bağlı olduğunu, onun əməllərində olduğunu nəzərə çatdırmağa çalışmışdır.

Cavidin son əsəri hesab etdiyimiz "İblisin intiqamı" dramında bəşəriyyətə bəla kəsilməmiş Adolf Hitlerin dünya iblislərinin Baş Komandanı olan İblis obrazında səhnəyə gətirir. Şair vaxtilə məqalələrin birində Birinci Cahan Müharibəsinə işarə edərək yazırdı: "Bu müharibə deyil, misri bir bələdir, bir taundur, aləm-şümul bir fəlakətdir". Bu romantik şairin şər kabusu qarşısında olan heyrətidir, etiraz və üsyandır! Şairin "Məzlumlar üçün" şeirində cahan savaşlarında tökülən qandan dəhşətə gələn şairin insanın yırtıcı təbiətinə qarşı çevrilmiş demonik üsyani səslənir:

Estetik baxımdan Cavid və Bayron şübhəçiliyi fərqlənir. Belə ki, ədalətsizlik qarşısında dayanan Qabil olub keçənlərə təəssüflənir, kədərlənir, düşdüyü fəlakətdən xilas olmaq ümidini belə itirir.

Lermontovun irsində özünü qabarıq göstərən "yer və səma səltənəti" problemi baxımından Cavid və Lermontov şeiriyyəti arasında da qarşılaşdırma aparmaq gərəkdir. Sənan bəşəri qüdsiyyəti, ülvə məhəbbəti tanrı sevgisinə qarşı qoyduğu məqamlarda Lermontovun Demonu ilə eyni fəlsəfi təfəkkür qaynağına bağlı olduğunu nümayiş etdirir. Demon Tamaranın səcdəsinə enir, onu müqəddəslər müqəddəsi mənasında həyat və gözəllik tanrısı hesab edir. Sənan da Xumara "İştə Kəbəm də, cənnətim də budur" deyəndə eyni idrak yolunu tutur. İlahi hakimiyyətə arxa çevirən Sənan da, Demon da əvvəllər bağlı olduğu mənəvi-əxlaqi girdabın zillətindən yaxa qurtarıb təskinliyi, yaşamağın gözəlliyini, müqəddəsliyi bəşəri sevgidə tapır. Demon da, Sənan da azad, pak və səmimi insani hislərdən başqa ilahilik tanımır. Onların səcdəsinə endiyi məbud riyə və hiylədən uzaq həqiqət və səadət məbududur - gözəllik və üvlilik məbudu. Bu xətt üzrə Cavid mövqeyini sadəcə olaraq yalnız dinə qarşı müxalif hesab etmək yanlış fikirlərdir. Burada şairin estetik-romantik kriteriyaya müvafiq bir şəkildə dini-mənəvi zülmətə, habelə ictimai-siyasi ədalətsizliyə və diktatorun qəddarlığına qarşı barışmaz demonik üsyani səsi eşidilir.

Nəticə

Hüseyn Cavid yaradıcılığında öz əksini tapmış demonizm fəlsəfəsinə nəzər saldığımızda bir daha əmin olduq ki, Hüseyn Cavid Şər və Qərb mifoloji görüclərinə yaxından bələd olmaqla yanaşı, dini kanonik mətnləri və onun Avropa və Şərq ədəbiyyatında mövcudluğuna dərinədən bələd olmuş bir ədəb idi. Bu baxımdan da o məhz Türkiyə vasitəsi ilə mənimsəniş olduğu Avropa romantizminin incəliklərindən istifadə etməklə demonizm mövzusunun məh bu cərəyan aspektindən öz ədəbiyyatına daşmışdır.

Əgər intibah ədəbiyyatında bu hal insan şəxsiyyətinin meydana çıxması ilə bağlıdırsa, romantizmdə bu hal cəmiyyətin problemi kimi qiymətləndirilir. Bunun da əsas səbəbi dövrün qarşısına qoymuş olduğu ictimai tələblərdən irəli gəlirdi. Cavid yaradıcılığında öz əksini tapmış iblis isə bəşəriyyətin müharibə əsrinə çevrilərək ruhunu şeytana satması kimi təqdim olunur. Cavid yaradıcılığında öz əksini tapmış İnsan-İblis paraleli ona qədər mövzud olan İblislə bağlı istər, mifoloji, istər kanonik, istərsə də bədii mətnlərdə öz əksini tapmış İblis obrazının ümumiləşdirilərək yeni interpretasiyada meydana çıxmasıdır.

Ədəbiyyat Siyahısı

AXUNDOV, M.F. (2007). *Secilmiş Əsərləri*. Şərq-Qərb.

CAVİD, Hüseyn. (2003a). *Əsərləri*. Üç ciddə, 2-ci cild. Bakı: Azərbaycan Mədəniyyət Fondu.

CAVİD, Hüseyn. (2003b). *Əsərləri*. Üç ciddə, 3-cü cild. Bakı: Azərbaycan Mədəniyyət Fondu.

CAVİD, Hüseyn. (2003c). *Əsərləri*. Üç cildə, 1-ci cild. Bakı: Azərbaycan Mədəniyyət Fondu.

FUZULİ. (1958). *Seçilmiş Əsərləri*. Bakı.

GƏNCƏVİ, Nizami. (2002). *Xəmsə*. Bakı: Turan.

- GRIMM, J. (2007). *Deutsche Mithologie Vollständige Ausqabe*. Band I+II Wiesbaden.
- HAQVERDIYEV, Ə. (1971). *Seçilmiş Əsərləri*. C.1, Bakı: Dövlət Nəşriyyatı, s. 549.
- HAQVERDIYEV, Ə. (1971). *Seçilmiş Əsərləri (Bədii nəsr və məqalələr)*, C.2, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- İBADOĞLU, Ə. (1969). *Hüseyn Cavidin "İblis Faciəsi"*. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
- KRAMER, Samuel Noah. (2002). *Sümerlər*. Kəlbəli Yayinevi.
- Mifi narodov mira (1987) Ensiklopediya. V II tomax, pered. red. S.a. tokarev. M., Sovetskaya ensiklopediya, 671 s., II tom 1988, 719 c., Lit., ter. 1600 stb.
- MLADŞAYA, Edda. (1970). L., Nauka.
- MÜQƏDDƏS KİTAB (TÖVRAT, ZƏBUR, İNCİL). (2014). New York: Brooklyn, 1772.
- QURANI-KƏRİMİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ, (2015). Bakı: Nurlar.
- SABİR, M. Ə. (1962). *Hophopnamə*. I cild. Bakı.
- URAZ, M. (1967). *Türk Mitolojisi*. Ankara.

İnternet Resursları

- URL1: <https://grimuar.ru/poltergeist/demonologiya/adam-lilit-pervaya-zhenshhina.html>. (Erişim: 13.09.2019)
- URL2: <http://www.artkaspi.az/az/nesimi-ve-mif-kamran-eliyev-yazir/#.XM2a6-gzbIU>. (Erişim: 13.09.2019)



TÜRK DÜNYASI MASALLARINDA İYİ HUYLU DEVLER VE FONKSİYONLARI

[Araştırma Makalesi/Research Article]

Yeliz BAHADUR*

Geliş Tarihi: 08.10.2019

Kabul Tarihi: 28.11.2019

Özet

Masallar, Türk kültürünün en eski devirlerine kadar uzanan, kültürel kodlarımızı ve millî değerlerimizi dünden bugüne taşıyan bir geleneğin mahsulüdür. Toplumun yaşam biçimi, gelenek ve görenekleri, töresi, ahlak algısı, inanç sistemi, söz varlığı, hayal dünyası, mizah anlayışı gibi birçok konuda ipucu verir. Çocukluk döneminden itibaren ahlaki ve toplumsal değerlerin kazandırılması suretiyle bireyin eğitimi, bireyin eğitilmesi dolayısıyla da toplumun eğitimine hizmet eden bir fonksiyona sahiptir. Bütün bu işlevlere katkıda bulunurken bir yandan da dinleyenleri düş ile gerçek arasındaki fantastik bir âlemde yolculuğa çıkararak masallar, gerek çocukların gerekse yetişkinlerin dünyasında büyük bir kıymete haizdir. Masal atmosferini fantastik bir boyuta taşıyan unsurların başında gelen devler, mitik düşüncenin masallarda hayat bulmuş şekilleridir. Türk dünyası halk anlatmalarından daha çok masallarda ve destanlarda yer alan "dev tipi", kahramanın erginlenme sürecinde çoğunlukla düşman bir tip olarak kahramanın mücadele ettiği olağanüstü bir güçtür. Ancak dev tipi bütünüyle olumsuz bir özellik göstermez. Bu çalışmada öncelikle dev tipinin kökeni, devlerin görüntüsü, anlatılardaki fonksiyonuyla ilgili bilgi verilecek, ardından bugüne dek pek değinilmemiş olan "iyi huylu devler", Türk dünyası masallarından verilen örneklerle incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Masal, Mit, Olağanüstü, Dev, Motif.

GOOD-NATURED GIANTS IN TURKISH WORLD TALES AND THEIR FUNCTIONS

Abstract

Fairy tales are the product of a tradition that dates back to the earliest periods of Turkish culture carrying our cultural codes and national values from past to present. It hints at many things such as the way of life, traditions and customs of society, tradition, perception of morality, belief system, presence of words, imagination, and sense of humor. Fairy tales have the function of educating the individuals by making them gain moral and social values since childhood and therefore the education of the society. While contributing to all these functions, fairy tales, which take listeners on a fantastic journey between dream and reality, are of great value in the world of both children and adults. Giants, which are the leading elements that carry the fairy tale atmosphere to a fantastic dimension, are the shapes of mythical thought that have come to life in fairy tales. The "giant type" which takes place in the tales and epics rather than the folk narratives of the Turkish world is an extraordinary force in which the hero struggles as a hostile type in the hero's maturation process. However, the giant type does not show a completely negative feature. In our article, first the origin of the giant type, the appearance of giants, the function of the narratives will be given information about, then the "good-natured giants" which have not been mentioned until today, will be examined with examples from the tales of the Turkish world.

Keywords: Tale, Myth, Extraordinary, Giant, Motif.

* Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı, e-posta: y.bhdr86@gmail.com
Orcid: 0000-0002-3735-2726

Giriş

Türk halk anlatı geleneğinin önemli bir halkasını oluşturan masallar; eski devirlerin irfanını, kolektif bilinçte geçmişten bugüne aktarılan dünya ve evren tasarımı, gördüğü düşleri, ahlâki normlarını, iyi ve kötü algısını, yaşam biçimini ve Türk medeniyetine özgü pek çok emareyi bugüne aksettiren bir özelliktir. Masalların anlam dünyasında önemli bir yere sahip masal motiflerinden biri olan “dev motifi” masal kahramanın “kötü huylu devler” ile mücadelesi üzerinden insanoğlunun korkularını, yaşam serüveninde karşılaştığı güçlükleri ve kendini aşma çabasını gösterir. Bununla birlikte masal kahramanlarının olağanüstü yardımcıları olarak karşımıza çıkan “iyi huylu devler” de dikkatle incelenmesi gereken bir noktada durmaktadır. Günay’a göre Hızır, derviş, peri ve devler masalların olağanüstü yardımcılarıdır, masal kahramanının iyi bir kul olması durumunda ona yardımcı olmakta aksi takdirde olumsuz karakterleri cezalandırmakta yahut onlarla hiç ilgilenmemektedirler (2011: 680). Bu düşünce doğrultusunda masal kahramanının iyi bir akıbete ulaşmasına katkıda bulunan yardımcı dev, aynı zamanda kahramanın iyi bir insan oluşunun anlatıdaki ispatı gibidir.

Masalda kahramanın canına kasteden bir devin alt edilmesi kimi zaman bir başka devin yardımıyla gerçekleşmektedir. Bu bağlamda özellikle masal ve destan dünyasında dev tipinin dikotomik özellik gösterdiği söylenebilir. Gordon Marshall dikotomiyi “yalnızca iki kategorisi olan değişkenler” olarak tanımlar (Türkmen, 2011: 12). Adem Balkaya kozmik anlatılarda “dikotomi” kavramının nedenselliğini insanoğlunun “izah etme”, “sınırlama”, “tamamlama”, “devam ettirme” ihtiyacıyla açıklamıştır. Kâinatı tanıtır izah ederken onu zıddıyla açıklayarak, varlığın ne olduğunun anlaşılması için ne olmadığının ortaya koyulması suretiyle ikili ve zıt bir temellendirme yolu seçilebilir. Antagonizmadan (tezat) faydalanılarak kavramlar sınırlandırılabilir. Sıcak soğukun, karanlık aydınlığın, kötü iyinin sınırlarını çizme yoluyla açıklamaya olanak sağlamaktadır (2012: 991-993). Türk masal anlatı geleneği göz önünde bulundurulduğunda yaşanan coğrafyaya bağlı olarak değişimsiz kötü huylu devlerin kötülük vasfı belirginleştirilirken bunun masala dâhil edilen iyi huylu bir dev yoluyla gerçekleştirilebildiği görülmektedir. Zira bu çift kutupluluk tipolojik bağlamda kötü huylu dev tipinin daha korkulması ve fantastik bir figür olarak ön plana çıkmasına, aynı zamanda insanoğlunun mücadelesinin büyüklüğünün sembolik bir biçimde ifade edilmesine katkı sağlar.

Halk anlatılarında “dev tipi”ne ilişkin çalışmalar bulunmakla birlikte devlerin daha çok kahramanın mücadelesinde “düşman tip” olma yönü üzerinde durulmuş, “iyi huylu devler” yeterince ele alınmamıştır. Yapacağımız incelemede “iyi huylu devler” Türk Dünyası masallarıyla sınırlandırılmış bir biçimde ortaya koyulacak ve iyi huylu dev tipinin var oluşunun nedenselliği araştırılacaktır. Ayrıca “dev” sözcüğünün anlamı ve kökeni incelenecek, mitik karakter taşıyan devlerin tipolojik özellikleri belirlenerek “iyi huylu devler”in Türk dünyası masallarında gösterdiği benzerlik ve farklılıklar örneklerle analiz edilecektir. Türk dünyası masallarında “iyi huylu devler” Uygur, Kazak, Kırgız, Gagavuz, Kosova, Hakas, Kazan Tatarı, Kırım Tatarı, Özbek, Başkurt, Türkmen, Horasan, Saha (Yakut), Altay ve Anadolu sahası masallarında görülen örnekleriyle karşılaştırmalı bir şekilde incelenecek, o sahaya özgü olan hususlar tespit edilecektir.

1. Masalarda Devler ve Özellikleri

Dev kavramı Türk mitolojisinde “delbegen”, “yelbegen” yahut “celbegen” sözcüğüyle karşılır (İnayet, 2010: 56). Saha (Yakut) Türklerinde dev tipi, “mogus” adını taşır (Duranlı, 2010: 135). Diğer Türk lehçelerinde bazı söyleyiş farklarıyla; Azerbaycan Türkleri “div”, Başkurt Türkleri “iblis, ğifrit”, Kazak Türkleri “däv”, Kırgız Türkleri “dö”, Tatar Türkleri “diyü, iblis, ğifrit”, Türkmen Türkleri “döv” şeklinde ifade etmektedir

(Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 2010: 168). Karaçay-Malkarların Nart anlatılarında “emegen”, dev tipine takabül eder (Özdemir, 2019: 63).

Eski Uygur sözlüğünde “dev” sözcüğünün “divini” olarak yazıldığı, “ilâhe, tanrı” anlamını karşıladığı; Sanskritçe’de de “tanrı” anlamına geldiği bilinmektedir. Bu bilgilerden hareketle devlerin bütünüyle kötü güç değil, ilahî yönleri de olan varlıklar olduğu düşünülebilir (İnayet, 2010: 57). V.Propp masalın toplumun sosyokültürel evrimiyle ilişkili olarak doğan ve gelişen inançlarla ortaya çıktığını belirtirken örf ve âdetlerle din arasında ya da din ile masal arasında doğal bir ilişkinin var olma ihtimalinin güçlü olduğunu ortaya koyar. Dine bağlı olan inanışlarla, dinden bağımsız alışkanlıklar kimi zaman kaybolur ve muhtevası masal halini alır (Yücel, 1998: 41-42). Devler bu düşüncelerin ışığında mitolojik niteliğe sahip anlatı kahramanları olarak değerlendirilebilir. Beydili dev motifinin kaynağını şu sözlerle açıklar “*Dev motifinin, ışık, güneş ve ateşle ilgili olduğu düşünülürdü. Eski inanışlarda, güneşin tutulmasını devlere bağlardı. Hikâyelerde, devin gelişi şöyle anlatılmıştır: Önce gök gürlemesi, yıldırım çakması, yerin titremesi ve aşağı inen kara bulutun içinden koca bir dev kadının çıkması. Bu karakterle, güneşe düşman olan doğa olayları arasında bir bağlılık düşünülmüştür.*” (Beydili, 2015: 168). İnsanoğlunun eski çağlarda olumsuz etkisinde kaçınmak durumunda kaldığı rüzgâr, yağmur, şimşek gibi olumsuz hava olaylarını korkunç dış görünüşleriyle tasvir ettiği devlere atfetmesi bu mitik dönemlerden kalan evren telakkisiyle ilişkilidir. İncelediğimiz *Akkurt* isimli Tatar sihir masalında bu durum şöyle anlatılır: Dört oğlu ve güzel bir hanımı olan padişah iyi atlarına iyi arabalar koşumlayarak gittiği çölde konaklar. Çadırında uyuduğu sırada şiddetli bir rüzgâr çadırını alıp götürür. O sırada havada bir dev peyda olup padişahın hanımını koynundan alıp gider (Karagöz, 2016: 117). Türk dünyasında devlerin hava olaylarıyla ilişkilendirilmesi tasavvurunun diğer bir örneği *Kulal Eke* isimli Özbek masalıdır. Masal kahramanı olan Kulal Eke çömlekçilik yapan yoksul biriyken devler padişahının kendisine verdiği bir heybe altın ile zengin olur. Memleketinde döndükten bir müddet sonra zenginliğinin sırrını öğrenen açgözlü ve merhametsiz bir adamın zorlamasıyla altınları elde etmek için devler ülkesine yola çıkarlar. Devler ülkesine ulaştıklarında bir çınar ağacına çıkıp beklemeye koyulurlar. Ardından bir gürültüyle gökyüzü kararır, kırk dev uçarak gelir ve yere konar (Baydemir, 2004: 844-846). Devlerin hava olaylarıyla birlikte düşünüldüğüne ilişkin diğer bir örnek de Horasan Türklerinin *Oğlan ve Dev* masalında görülür. Fakir bir oğlan, çalışmak üzere yola çıkar. Çölde rast geldiği yaşlı bir adamın yanında bir yıl çalışarak karşılığında bir ceviz alır. Yaşlı adam, oğlana veda ederken cevizi yolda kırmamasını tembihler ancak oğlan tembihe uymaz. Yolda kırdığı cevizin içinden bir sürü hayvan, davar ve inek çıkar. Oğlan cevizin içinden çıkan hayvanları yeniden içine yerleştirip memleketine götürmek için Allah’a seslenirken bir dev gelir ve oğlana derdini sorar. Dev, cevizin içinden çıkan her şeyi geri yerleştireceğini söyler ancak memleketine gittiğinde evlenmemesini şart koşar. Oğlan memleketine döndüğünde cevizi kırar, varlıklı biri olarak yaşamaya başlar fakat babasının ısrarına dayanamadığı için sözünü tutmaz ve evlenmeye karar verir. Düğünün ilk gecesi hava kararır, dev ortaya çıkar ve oğlanın peşine düşer (Tulu, 2009: 34-35).

Eski çağlardan bugüne uzanan süreçte dünyayı anlamlandırma biçimi değişime uğramış ancak bu düşüncenin bir tasavvuru olan devler önemli bir masal kahramanı olmaya devam etmiştir. Devler, çoğunlukla 7 başlı olarak tasvir edilmekle birlikte Türk anlatı geleneğinde “3, 9, 12 başlı dev”ler de mevcuttur. Anormal boy ve büyüklüklere sahip olan, istediğinde her türlü dona girebilen bir varlık olarak devler, Türk destanlarında şeytanla da karıştırılmıştır. Radloff, devlerin Altay Türk masallarında “yelibegen” olarak ifade edilen, insan biçimine sahip olup insan eti yiyen, çok büyük siyah ve sarı renkli görüntüleriyle tasavvur edilen varlıklar olduğundan söz eder (Ögel, 2010: 564-565). Türk halk anlatılarında devlerin renklerine göre adlandırıldığı ve bu adlandırmaların renk sembolizmine ilişkin anlamsal ve psikolojik değer taşıdığı görülmektedir. Kara, sarı, kıızı,

mavi (gök rengi) ve beyaz renkleriyle betimlenen devlerin en güçlü ve mağlup edilmesi zor olanları kara devlerken en zayıfları beyaz renklileridir. Kara devden sonra zayıflık bakımından sırasıyla sarı, kızıl ve mavi devler gelir (Özdemir, 2019: 408). Devlerle ilgili tasvirler Türk boyları arasında çeşitlilik göstermektedir. İşankul'a göre devlerin görüntü itibariyle iki başlı, dört başlı, boynuzlu ve tüylü şekilde tasvir edilmesi; alev püskürtme, kuş şekline girme, kasırğa çıkarma gibi eylemleri gerçekleştirebilmesi gibi sebeplerle kökenleri yırtıcı hayvan yahut ejderhaya atfedilebilir. Yani ejderha, devin ilk görüntüsüdür. Bir başka deyişle devler, ejderhaların insan görünümüne bürünmüş şeklidir (İnayet, 2010: 56). Beydili, devlerin vücutlarının şeytani demonlarla benzer şekilde tüylerle kaplı olduğundan, bu tüylerinse anlatılarda sihirli bir nesne olarak karşımıza çıktığından bahseder (2015: 170). Anadolu sahası masallarında devler, bir dudağı yerde, bir dudağı gökte olarak betimlenir (Sakaoğlu, 2002: 196). Azerbaycan ve bazı Türk topluluklarının destanlarında devler boynuzlu görüntüleriyle tasvir edilir, bu boynuz sayısının çokluğu devin gücünün göstergesidir. Halk anlatılarının önemli figürleri olan devler, büyük oranda erkek olarak düşünölmüştür. Dişi devler ise bir memesi sağ omuzunda, bir memesi sol omzunda yahut dizlerine kadar uzanan memelerinin görüntüsüyle tasavvur edilmiştir (Sarpkaya, 2018: 57-66).

Devlerin yaşadıkları mekânlar kimi zaman ev, köşk, konak, saray gibi yapılarla ifade edilmiştir. Bahçe ve tarlalar ise devlerin mülkiyetine sahip olmaları dolayısıyla tarım yaptıkları alanlar olarak belirtilmiştir. Bu mekânlar dışında dağ, orman, su kaynakları ve mağaralar devlerin yaşam alanlarıdır (Sarpkaya, 2010: 69-70). Mağaralar, hem devlere yaşam alanı olan hem de içerisinde bulunan bir kuyu aracılığıyla yeraltına inilen bir geçit olarak karşımıza çıkar (İnayet, 2010: 58). Kimi zaman da devlerin yaşadığı yerler "Devler Ülkesi" ya da Kafdağı gibi hayali mekânlardır (Sarpkaya, 2010: 71).

Devlerin masalarda evlenmeleri, çocuk sahibi olmaları ve aile hayatları dolayısıyla insanlar gibi yaşadıkları anlatılır (Günay, 1983: 100). Onları insanlardan ayıran eylemlerinin başında insanoğlunun kokusunu kolayca almaları ve insan eti yemeleri (yamyamlık) gelir (Boratav, 1969: 158-159). Gözleri açık bir şekilde uyuyan devler, gözleri kapalıyken uyanıktır (Sakaoğlu, 2002: 196). Şekil değıştirme ve sihir gücüne sahip olan devler istedikleri kişileri bir hayvan ya da nesneye dönüştürebilir, kendileri de insan yahut hayvan şekline bürünebilir (Günay, 1983: 100). Devlerin canı genellikle; genç kalma, ölümsüzlük ve güvenlik gibi sebeplerle kendi bedenleri dışında ulaşılması zor mekân ve nesnelere gizlenmektedir. İlk kez James Frazer tarafından kullanılmış bir kavram olan "dış ruh", ruhun hayvanların (kuşlar, sürüngenler, su ve deniz hayvanları vb.) bedeninde, ağaçlar ve bitkilerde, cansız varlık ve nesnelere (çekmece, sandık, şişe, torba vb. kapalı kaplar) bulunması yoluyla korunması anlamına gelir. Bu nedenle devlerin öldürölmesi için ruhunun saklandığı yer, nesne yahut varlığın bulunup ilk olarak onun ortadan kaldırılması gerekir (Duymaz, 2008). Masalarda devlerin ruhunun başka bir yerde korunması düşüncesi, eski Türk inançlarından "animizm" in bir tezahürü olarak da görölebilir (Sever, 2003: 162). Animizme göre insanoğlu; dış çevreye ait hayvanlar, bitkiler, kayalar, dağlar, ırmaklar, yıldızlar gibi tüm varlıkların bir ruhu olduğuna inanmıştır. Animistik düşüncenin bir diğere yönü de insan vücudunun bir parçası, onun ruhundan da bir parça taşımaktadır. Yani ruh bedene yahut bedeninin kimi bölümlerine bağlıdır (Artun, 2008: 88-89). Bu bağlamda devlerin ruhlarının bedenlerinin uzağında bir yerde saklanması ya da devlerin bedenlerinden kopardıkları bir tüy vasıtasıyla kahramanın başının sıkıştığından haberdar olmaları eski Türk inançlarından animizmin bir sonucu olarak da değıerlendirilebilir.

Devlerin öldürölmesi de olağanüstü bir şekilde gerçekleşir. Masal kahramanı tarafından etkisiz hale getirilmek istenen devler bir kılıç darbesiyle öldüröllebilen, ikinci darbe vurulduğu takdirde yeniden canlanan varlıklardır (Sakaoğlu, 2002: 198). Devlerin diğere bir özelliğı ise masal kahramanının kurnazlığı ve zekası ile alt edilebilmeleridir (Sarpkaya,

2010: 74). Kahraman, devin kaba kuvvetine zekâsıyla karşı koyar ve içerisinde bulunduğu zor durumdan bu şekilde kurtulur.

Sanskritçe'de "tanrı" anlamına gelen "dev" sözcüğünün, örtülü bir şekilde devlerin ilahi gücünü işaret ettiğini Türk dünyası masallarında açık bir şekilde görmek mümkündür. *Eygeli Batır* isimli Tatar masalında cadının elsiz bir insanı yutup çıkardığında ellerinin var olması, kör birini yutup çıkardığında o kişinin körlüğünün tedavi olması, kanını emerek hasta ettiği kızı yutup çıkardığında kızın sağlıklı haline geri dönmesi (Karagöz, 2016: 190-200) cadının şifa vermesi yönüyle yaratıcı ve ilahe olarak görüldüğünün işareti sayılabilir. *Bedel Batır* adlı Özbek masalında ise Bedel Batır, Yalmağız'ı yakalar, hizmetine alır ve kanını emdiği kızı aslına döndürmesini ister. Yalmağız kızı çiğnemediği yutup çıkardığında kız eski haline döner. Kolsuzu yutup kollu şekilde çıkarır. Bedel Batır ise ağabeylerinin tuzağına düşerek kaybettiği ayaklarının iyileşmesi için Yalmağız'ın kendisini yutmasını, çıkarmazsa arkadaşlarının yaşlı kadını kıyma gibi doğramalarını söyleyerek onları uyarır. Yalmağız Bedel Batır'ı geri çıkarmayınca kıyma gibi doğranır, Bedel Batır da böylece ayaklarına kavuşur (Baydemir, 2004: 687-693).

Dev tipinin can verme yönüyle tanrısallığı Türk topluluklarında farklı adlandırmalarla yer alan ortak mitolojik tip ile ifadesini bulmaktadır; isimleri değişse de fonksiyon bakımından Mitolojik Ana durumundaki "Ak Emegen", "Celbegen", "Emegelçi", "Emegender", "Eneke", "Emegen", "Dev Karısı", "Kempir" tipi oldukça dikkat çekici bir figürdür. Altay-Sayan halklarında Ak Emegen, ölümlerin üzerinden üç defa atlayarak diriltebilme özelliği olan bir bakire kız olarak betimlenir. Yakut masallarında gökyüzünden, bulutların arasından gelen Mitolojik Ana ölmüş olan masal kahramanının üzerinden üç defa atlamak suretiyle ona can verir. Yahut ölümcül bir biçimde yaralanmış olan masal kahramanına göğsünü emzirecek yarasına deva olur. Tuvalarda Yer Ana'nın demonik bir özelliğe bürünmesiyle oluşmuş bir tip olan "Celbegen", hem öldürme hem de yutup çıkararak diriltme özelliğine sahiptir. Tuvaların bir başka mitolojik varlığı "Emegelçi (nine)" veya "Emegelçi-dzayaçi (yaratıcı nine)" biçiminde adlandırılmakta olup Emegelçi'nin yaratıcı güce malikken bu gücünü Gök Tanrı'ya bıraktığına inanılmaktadır. Nitekim kabile ongonu halini almış olan Emegelçi, çocuğu olmayan ya da ölmüş olan Tuvalıların çocuk dilediği bir varlıktır. Karaçay-Balkar Türkleri arasında "Emegen" memelerinin birini bir omzuna, diğerini öbür omzuna atmış keçi otlatan bir kadın olarak tasvir edilir. Birçok anlatmada tek gözlü bir yaratık görünümündedir. Karşılaştığı insanları yemesi yönüyle yamyam özelliği vurgulanan "Emegen", doğanın kontrolsüz gücünü simgeleyen demonik bir varlığa dönüşmüş; Yer Ana'nın değişime uğramış bir görüntüsüdür. Anadolu ve Azerbaycan masallarında iri memeleri olan, bir memesi bir omuzunda diğeri de öbür omuzunda olan "Dev Karısı", demonik bir varlık olarak olumsuz bir tipe dönüşmüştür. Dev Karısı ve Emegen anlatılarda hem olumlu hem olumsuz yönüyle yer bulur, Orta Asya masallarında "Kempir" olarak adlandırılır (Bayat, 2007: 26-28). Türk toplulukları arasında başlangıçta Mitolojik Ana olarak yaratma gücüne sahipken daha sonra demonik bir varlık halini almış olan bu masal tipi, mitolojinin anlatılarda korunmuş bir sembolü olarak yaşamaya devam etmektedir. Destan ve masalarda çoğu zaman kahramanın mücadelesinin odağı olan, insanüstü bir güçle ve zekâ ile üstesinden gelinebilen devler çalışmada "kötü huylu dev" olarak kategorize edilmekle birlikte; kahramanın erginlenme sürecinde yardımcı konumda olan devler ise "iyi huylu devler" şeklinde adlandırılmıştır.

Masalların mitik kahramanları olan devler, her zaman mücadele edilen olağanüstü bir güç değildir. Devlerin kimi zaman da kahramanın mücadelesinin olumlu bir akıbete ulaşması sürecine yardımcı olan Hızır rolünü üstlendikleri görülür. Umay Günay'a göre masalların temel felsefesi doğrultusunda kahramanın karşılaştığı zorlukların etkisiyle çile çekmeden, hüner göstermeden, kendini kanıtlamadan başarı ve mutlu bir akıbete ermesi imkânlar dâhilinde değildir. Masal dünyasında soylu, zengin, fakir tüm statüler eşitlenmekte, kişinin

mutluluğa erişme çabası ve emeğine bağlı olarak değişmektedir. Diğer yandan masalarda olağanüstü yardımcıları (Hızır, derviş, peri, dev vb.), hayvanlar ve nesnelere yalnızca kahramanın iyi bir insan olması durumunda onun yardımına koşar. Bunun tersine olumsuz karakterler masal sonunda cezalandırılacaktır (Günay, 2011: 680). İncelenen masalarda da kahramanın serüveninde onu destekleyen bir olağanüstü yardımcı rolüne sahip olan “iyi huylu devler” Türk dünyası masallardan örneklerle alt başlıklar halinde incelenecektir.

2. İyi Huylu Devlerin Masallardaki Fonksiyonları

2.1. Kahramanın Dev Tarafından Evlat Edinilmesi:

Masal dünyasında dişi devlerin erkek devlere kıyasla daha merhametli olduğu görülür. Masal kahramanına yardımcı olan erkek devlerin görüldüğü örnekler az değilse de kahramanın dostu olan devlerin önce dişi devler olduğu, onların aracılığıyla da erkek devlerin kahramana yardımda bulunduğunu söylemek mümkündür. (Günay, 1983: 101). Bu durum Türk dünyası masallarında farklılık arz etmemekle beraber, devin memesinden emerek onun evladı olma motifi incelediğimiz sahalarda içerisinde Anadolu sahasına has bir özellik göstermektedir.

Gümüşhane-Bayburt masallarından *İnsan Yiyen Kız* masalında kahramanın dev tarafından evlat edinildiğini görmek mümkündür. Bir kadın komşusunun kocasına göz koyar, kadının oğlunu kandırarak annesini kuyuya atırıp adamla kendisi evlenir ve bir kız çocuğu dünyaya getirir. Kız ahırdaki hayvanları birer birer yemeye başlayınca ağabeyi durumu anlayarak babasına açar ancak babası ona inanmaz. Bunun üzerine besledikleri arslan ve kaplanı alıp evden ayrılır. Yolda koyun otlatan bir dev karısına rastlar, devin isteği ile onunla gömlek değiştirerek evladı olur. Kahramanı evlat edinen bu dişi devin gözleri, bir başka dev tarafından çalınır. Oğlan, annesinin gözlerini arslan ve kaplanın yardımıyla geri getirir; onu iyileştirir (Sakaoğlu, 2002: 358-362). Denizli’de anlatılan bir masalda ise dev tarafından evlat edinilme farklı şekilde ortaya koyulur. Karısı ölen bir adam yeniden evlenirken eşi ona çocuklarını dağa terk etmesini şart koşar. Adam çocuklarını dağa bırakıp çam ağacına çan asar, çan asılı olduğu sürece odun keseceğini söyleyerek çocuklarını kandırır. Çocuklar akşam olunca terk edildiklerini anlayarak yola düşer, duman tüten bir yere varırlar. Sırtı dönük olan dev karısının memesinden emince dev onlara zarar vermez ve çocuklardan kendi başına bakmalarını ister. Çocuklar devin başındaki büyük bit ve pireleri gördükleri halde ona başında altınlar olduğunu söylerler. Bunun üzerine dev de çocuklara oradan bir kara bir ak çay geçeceğini, ak çay geçerken kendisine haber vermelerini söyler ve çocukları o çayın suyuna daldırıp çıkarır, böylece çocukların her yeri altın olur (Arslan, 2008: 296-297).

Taşeli masallarından *Padişah’ın Üç Kızı* masalında padişah tahta geçtiğinde ışık yakma yasağı ilan eder, yasağa uyulup uyulmadığını görmek için tebdili kıyafet gezerken ışık yanan bir evin penceresinin altında, kendisinden önceki padişahın üç kızının konuşmalarına şahit olur. En büyük kız padişah kendisi ile evlenirse ona bir tabur askerin oturabileceği büyüklükte bir halı dokuyacağını, ortanca kız bir alaya yetecek kadar yemek pişireceğini, en küçük kız ise saçları yıldız gibi parlayan kız ve oğlan çocuğu doğuracağını söyler. Padişah üç padişah kızını da kendine eş olarak alır. Büyük kızın dokuduğu halıyı da ortanca kızın yaptığı yemeği de beğenmez, en küçük eşi hamileyken sefere gider. Padişahın oğlu ve kızı dünyaya gelir fakat büyük eşleri çocukları alıp yerlerine kedi ve köpek yavrusu bırakarak onları dağa terk eder. Çocuklar, bir dev ve devin karısı tarafından insanoğlu oldukları kendilerine bildirilmeden büyütülür. On on iki yaşlarına geldiklerinde hakikati öğrenen çocuklar, devlerin yanından ayrılıp padişahın şehrine gelirler. Oğlan padişahın kaçan tazısını tutar, kendisinin de ava gelmesi koşuluyla serbest bırakacağını söyleyince padişahla birlikte ava çıkmaya başlar. Teyzeleri, kabahatleri ortaya çıkmasını

diye oğlanı dönülmesi zor yollara gönderir. Önce uçan atı almak sonra da Dünya Güzeli'ni bulup evlenmek için yola düşen oğlan, kendisini büyüten devlerin yardımıyla sağ salim geri döner ve kızla evlenir (Alptekin, 2002: 241-247).

Yukarıçukurova masallarından *Nar Adlı Kız*'da annesi ölünce babası yeniden evlenen kız, üvey annesiyle anlaşamayınca evden kaçıp ışık gördüğü yöne gider. Vardığı yer bir dev karısının evidir; iş işlemekte olan iki üç kız, eve gelince insan kokusu alan devin zarar vermemesi koşuluyla kızı ona gösterirler ve orada kalması için izin alırlar. Diğer yandan üvey annesinin çirkin kızı, aya kendisinin güzel olup olmadığını sorduğunda devin evindeki Nar'ın daha güzel olduğu yanıtını alır. Kızının kıskançlığından dolayı üvey anne çerçici kılığında devin evine gelip Nar'ı güldürür, boğazına sihirli boncuk atar. Kız ölür ancak dev, kızını gömdürmem deyip kavran üstüne sarar. O köyün padişahı kavran üzerinde mevta olarak gezen kızı görür, gömmek üzere yıkatırken bir çocuk, Nar'ın boğazındaki boncuğu çıkarır ve böylece kız uyanır (Şimşek, 2001: 159-163).

Masal anası Kezban Karakoç'un repertuarından *Ah Koymaz*, dev tarafından evlat edinmenin mevcut olduğu bir başka Anadolu masalıdır. Padişah, sürekli kız doğurduklarından dolayı otuz dokuz eşinin gözünü oydurup zindana hapseder. Kırkinci eşi erkek çocuk doğurur, adını Ah Koymaz verirler. Padişah, penceresinin önünden her gün geçen peri kızını yakalayıp onunla evlenir, sonrasında Ah Koymaz'ın annesinin de gözlerini oydurup zindana attırır. Üvey annesi Ah Koymaz'ı istemediği için hasta olduğunu söyleyip hastalığının şifasının dev sütü olduğu bahanesiyle dev sütü almaya gönderir. Ah Koymaz devin memesinden eminince evlatlığı olur, dev ona zarar vermez. Peri üvey annesinin ikinci isteği her türlü yiyeceği var eden sofrayı da devlerin yardımıyla elde eder, üçüncü isteği ise cadının evindeki aynadır. Ah Koymaz hileyle cadının gözlerini oyar, padişahın gözlerini oyduğunu kadınların ve annesinin gözlerini cadıdan geri alır ve üvey annesi olan periyi öldürür (Gültekin, 2019: 218-226).

Uşak'tan derlemiş olduğumuz *Müşkül Ali* masalında hem devlerin dostluğunu hem de düşmanlığını görmek mümkündür. Bir kız kendi gönlüne göre oğlan yapar, adını Müşkül Ali koyar. Hasbahçe'de gezerken bir dev karısı tarafından kaçırılan Müşkül Ali'yi bulmak için babasının iznini alır ve yola düşer. Demir çarık giyip, demir asayla giderken bir memesi sağ omzunda bir memesi sol omzunda çıkık çeken dev karısına rastlar, memesinden eminince dev karısı o kızı evladı, devin oğulları da kardeşleri kabul ederler. Yedi devlere karşı uyararak altından iş verip yolcu ederler. Kız bir zaman yol gittikten sonra bir memesi sağ omzunda bir memesi sol omzunda ekmek yapmakta olan dev karısının memesinden emer, onun da evladı olur. Kız yeniden yola çıkarken dev karısı ona altın kirmanla altın top verir; oğlanı kaçırın dev karısının evine varır. O ev aynı zamanda padişahın evidir. Burada hindi gütmeye başlayan kız, at bakıcısının yardımıyla Müşkül Ali'yi bulur ve atlara binip Müşkül Ali'yle birlikte oradan kaçarlar (Bahadır, 2017: 187-189).

Dev Adamın Oolu isimli Gagavuz masalında kahramanı evlat edinen bu kez erkek devdir. Öksüz bir çocuk, zengin bir çobanın yanında çalışmaya başlar. Koyunları otlatırken uyuyakalan çoban, sürüyü kaybeder. Yolda rastladığı total canavar, koyunları kendilerinin yediklerini ancak çobanın oğlanın sürüyü kaybettiği zannederek kendisini suçlayacağını söyler ve geri dönmemesini tembihler. Oğlan yoluna devam eder, bir çeşme başında karşılaştığı dev adamın isteğiyle onun evlatlığı olur. Devin çiftliğinde temizlik yapar, koyun otlatıp peynir yapar ve onunla yaşamaya başlar (Uçkun, 2003).

2.2. Devin Karısının veya Akrabalarının Yardımı:

Devin karısının, kızının yahut akrabalarının yardımıyla devi alt etme Türk dünyası masallarının çokça rastlanan bir motiftir. Kazan Tatar masallarından *Dev Molla*'da devin, kızının kahramana yardımıyla etkisiz hale getirildiği görülür. Dul bir kadın kocasının

vasiyeti dolayısıyla oğlunu mektebe yazdırmak üzere köyden kasabaya giderken yolda dev bir molla ile karşılaşır. Dev, oğlanı kendisinin okutacağını, bir yıl sonra gelip almasını söyler. Üç yıl geçmesine karşın kadın oğlunu almaya gelmeyince oğlan geri dönmek ister. Molla, okuttuğu on sekiz kızdan biriyle evlenebileceğini söyleyince oğlan, Dev Molla'nın kızıyla evlenmek ister. Molla; kızları önce güvercine sonra koyuna dönüştürür, oğlan her seferinde kızın da yardımıyla Molla'nın kızını seçer. Oğlanla kız, evlendikten sonra da hile yapmayı sürdüren Dev Molla'yla baş edemeyince hamurdan heykel yapıp yatağa yatırır ve ondan kaçarlar (Gültekin, 2013: 731-737).

Kızının yardımıyla devi öldürme ve devin kızıyla evlenmenin görüldüğü bir diğer masal da Kırım Tatar sahasına ait *Padişahın Oğlu* masalıdır. Padişahın iki oğlu, babasının uyarısına rağmen av bulmak için gün batımı yönüne gider. Rastladıkları kör kuyuya inen küçük oğlan, kuyuda güzel bir kız görür. Kız, altın tepsi içinde altın renkli tavşanı gümüş renkli tazıya kovalatıp bununla eğlenmektedir. Kahraman, kuyudaki iki farklı odada asılı iki adamdan kendilerini bir ejderhanın esir ettiğini öğrenir ve adamları kurtarır. Oğlan, karşısına çıkan güvercinden ejderhanın tılsımının, ejderhanın kızının saçında olduğunu öğrenir. Kız kendisiyle evlenmesi koşulunu kabul ederse oğlana babasının tılsımını vereceğini belirtir. Güvercin ise oğlana, kuvvet veren çeşmeden su içerse batır olacağını söyler. Oğlan o sudan içerek yedi başlı ejderhanın altı başını keser ve ejderhayı öldürür (Bakırcı, 2010: 408-414).

Devin kızının yardımıyla devden kurtulma Kazan Tatar masalı olan *İhtiyar Balıkçı*'da karşımıza çıkar. Su içmek üzere eğilen yaşlı adamı sakalından yakalayan dev, dünyada olmayan şeyi getirmesi şartıyla adamı serbest bırakır. Yaşlı adamdan gerçekleştirilmesi imkânsız isteklerde bulunan devin amacı, kahramanı öldürmektir. Adam devin tüm şartlarını devin kızının yardımıyla yerine getirerek ondan kurtulur (Gültekin, 2013: 362).

2.3.Devlerin Kılavuzluğu ve Yoldaşlığı:

Devlerin dostluğu kimi zaman da kahramanın serüveninde doğru yolu seçmesi için ona kılavuzluk etmek şeklinde görülür. Kahramanın akıbetini olumlu yöne taşıyan bu olağanüstü yardım, masalın yalnızca iyi karakterleri için geçerlidir.

Hezim ile Cadı adlı Uygur masalında kahramana yardım eden yine dişi devlerdir. Dul bir kadının oğlu olan Hezim, altın ustasının çırağı olur. Ustası günün birinde Hezim'i bir dağa götürerek buzağı derisinin içine koyar, dev kuşların gelip kendisini dağın zirvesine çıkardığında tüm değerli taşları aşağı atmasını tembihler. Hezim söyleneni yapmasına rağmen ustası tarafından dağa terk edilir. İnsanoğluna zarar vermeyen devler olan Dev Peri ve Dev Kügüzat'ın bağına gelen oğlan, onlar tarafından kardeş edinilir. Kızlar babalarını ziyarete giderken Hezim'i bağdaki kırk birinci evin kapısını açmaması konusunda uyarırlar. Tembihe uymayan Hezim, içeride güvercin donunda gelip gölde yüzen devler padişahının kızı Perizat'ı görerek âşık olur. Olanları Dev Peri ve Dev Kügüzat'a anlattığında onların yardımıyla Perizat'ın güvercin donunu elde eder ve Perizat'la evlenir (Yalçınkaya, 2018: 1467-1480).

Almıs Batır adlı Özbek masalında, yıllarca çocuğu olmayan karı kocanın oğulları Almıs Batır, ünlü bir batır olur. Padişah, Almıs Batır'ı saraya alır fakat bu durumdan hoşnut olmayan vezir, padişahın iyi görmeyen gözlerinin şifası olduğunu söyleyerek oğlanı Giden Gelmez ülkesine Bülbüligöya'yı getirmek üzere yollar. Yaşlı bir kadın Almıs Batır'a Bülbüligöya'yı nasıl yakalayacağını öğreterek yanına iğne, tarak ve ayna verir ve oğlu olan devlerle birlikte onu Kafdağı'na gönderir. Almıs Batır, Bülbüligöya'yı padişaha getirirken kuşun sahibi Yelmavuz peşine takılır ancak oğlan bu sihirli nesnelere kullanarak ondan kurtulur. Yaşlı kadının yanına döndüğünde kadın, Almıs Batır'ı uçan atıyla memleketine gönderir (Baydemir, 2004: 791-798).

Cılançay adlı Tatar masalında ise yardım hem erkek hem de dişi devlerden gelir. İhtiyar bir adamla kadının ömürlerinin son zamanında yılan görünümünde bir oğulları dünyaya gelir. Yılan, babasına kendisi için padişahın kızını isteyip söz keserek dönmesini söyler. Adam, padişahın huzuruna çıktığında padişah duyduklarından dolayı gazaba gelir ve ihtiyarı kılıçla doğratır. Yılan, babasının bedenini birleştirip ona can vererek ertesi gün yine padişah kızını isteyince başka çaresi kalmayan padişah, kızını evlendirir. Düğünden sonra kızın yalvarmasıyla oğlan, yılan kabuğundan çıkıp yakışıklı bir delikanlıya dönüşür. Kıza kabuğunu vererek kaybetmemesini aksi takdirde bir çift demir ayakkabı eskitene kadar kendisini bulamayacağını söyler. Kız, kabuğunu yanlışlıkla suya düşürünce oğlan ortadan kaybolur. Demir ayakkabıları giyip yola çıkan padişah kızı yolda rastladığı ihtiyar kadının kocası olan altı başlı dev perisi, ağabeyi dokuz başlı dev perisi ve diğer ağabeyi on iki başlı dev perisinin yardımıyla Cılançay'ı ateş denizinden kurtarır (Karagöz, 2016: 226-228).

Hakas masallarından *Işık Işıkoğlu Hakan* masalında dev, kahramana yol gösterici bir özelliktedir. Işıkoğlu Hakan, doğduğu günden itibaren kaybolacağını bildiği için kızını kimseye göstermeden büyütür. Kız, dış dünyayı görmek istediğini söyleyince nöbetçilerle birlikte dışarı çıkmasına izin verir ancak büyük bir kasırga, kızı sürükleyerek götürür. Hakan'ın askeri Protofey Başçavuşoğlu ve askerler, bir tarafı gümüş diğer tarafı altından bir gemiyle kızı aramaya çıkar. Erzakları bittiğinde ormanda dokuz ineğin bulunduğu bir evde konaklarlar. Protofey Başçavuşoğlu, her gün gelerek yemeklerini alan Çilbigen'i sarhoş edip başını keser ve ortadan kaldırır. Derya Işıkkızı'nı da o evde bulurlar. Kız gemiye bindiklerinde yüzüğünü evde unuttuğunu söyleyince Protofey Başçavuşoğlu eve döner. Yüzüğü alıp deniz kenarına geldiğinde gemi gitmiştir, o da ormana gider. Rastladığı Büyücü Hakan'ın uşağı olur; onun yasakladığı bir ambarın kapısını açınca büyücü, uşaklık süresini bir yıl uzatır. İkinci yıl da yasaklanan ambara girince orada gördüğü yaratık, büyücünün atlarından hangisini istemesi gerektiğini söyler ve ülkesine gitmesi için ona yol gösterir (Uysal, 2014: 208-228).

Kazan-Tatar masallarından *Dutan Batır*'da kırk erkek kardeş, kendilerine eş bulmak üzere yola çıkarlar. Her tür meyvenin olduğu bir ormanda duraklayıp karınlarını doyurur ve uyuyakalırlar. Bu sırada alnında tek gözü olan kocakarı Calmavız gelip tüm kardeşleri yutar, içlerinden yalnızca Dutan Batır kurtulur. Celmavız, Dutan Batır'a okyanusun ortasındaki padişahın kızı Könikey'i kendisine getirirse kardeşlerinin kurtulacağını söyler. Dutan Könikey'i bulmak için çıktığı yolculuk sürecinde çok iyi işiten birine, iyi bir avcıya, çok hızlı koşan Yelayak'a, kuşlara hükmeden bir adama, devler köyündeki değirmenci dev'e rastlar. Hepsi de Dutan'a katılarak mücadelesine ortak olur; Könikey'in memleketine gittiğinde padişah, halkını kurtarmak için kızını düşman padişahına vermiştir. Dutan, Könikey'i kurtarıp geri döndüğünde kızı Celmavız'a vermekten vazgeçer. Yelayak yardımıyla da Celmavız'ı öldürür (Gültekin, 2013: 634-649). Görüldüğü üzere Celmavız karşısında Dutan Batır'a yoldaş olan dev, onun Celmavız'dan kurtulması için önemli bir rol üstlenmektedir.

Türkmen sahasında anlatılan *Avcı* masalında attığı ok boşuna gitmeyen bir avcı her av dönüşü av etini paylaştığı tilki, kurt ve dev ile dost olur. Avcı, padişahın zulmüne uğrayıp kaçarken sırayla tilki, kurt ve devle karşılaşır. Tilkinin önerisiyle hep beraber kurdun yuvasında yaşamaya başlarlar. Avcı her gün av dönüşü yuvaya av etleriyle döner. Tilki, kurt ve dev önce avcı için padişahın hazinesini çalarlar, ardından avcıyı evlendirmek ister ve bunun üzerine padişahın kızını kaçırmaları. Padişah, ordusuyla avcının üzerine geldiğinde tepeye çıkan dev bütün arkadaşlarını çağırarak padişahın ordusunu mağlup eder (Gökçimen, 2000: 95-97).

2.4. Devlerin Büyülü Bir Nesne Vermesi yahut Sihir Öğretmesi:

Masalların sihir ve büyü gücüne sahip kahramanları olan devler, bu özellikleri sayesinde olayların seyrini değiştirerek üstün güç konumuna geçebilmektedir. “*Sihir, büyü, fal ve remil devlerin öz varoluşu doğrultusunda, çoğu zaman karanlık bir amaca hizmet eden uygulamalardır. Kolektif muhayyile mitolojik ve sembolik verilerden beslenerek bu uygulamaları kadim bilgi ile buluşturmuş ve devlerle ilişkilendirmiştir.*” (Özdemir, 2019: 293). Çalışma kapsamında incelediğimiz “iyi huylu devler”in sihir ve büyüü kahramanın akıbetine olumlu etkide bulunacak şekilde kullandığı görülmektedir. Kahraman, hayati tehlike durumunda devin verdiği büyülü nesne vasıtasıyla devî yardımına çağırarak yahut o nesnelere doğrudan kendisi kullanarak müşkül durumları aşar.

Uygur sahasından *Ejderha Yiğit* masalında gündüzleri ejderha olup geceleri yakışıklı bir yiğide dönüşen Samavi Ejderha, padişahı sarayını viran etmekle tehdit ederek kıızıyla evlenir. Kız, ejderha postunu yakınca yiğit ak güvercin olup kaçar. Kız, oğlandan gelen haber üzerine demir çarık ve demir asa giyip onu aramaya çıktığında devler diyarına gelir. En küçük devin öğrettiği sihirle Samavi Ejderha’yı hapis olduğu altın kafesten çıkarıp iki dişi dev kardeşten kaçıtır (Yalçınkaya, 2018: 1437-1443).

Diğer bir Uygur masalı olan *Zirek*, devlerin verdiği sihirli saç teliyle zor durumlardan kurtulan Zirek ile ilgilidir. Zirek ve iki ağabeyi annelerinin kör olan gözlerinin devasını ararken karşılaştığı kocakarı kılığındaki Yedi Başlı Yelmavuz’un tuzağına düşer. Dana ve Tadan Hasbahçe’ye girip Yelmavuz’a esir olurken Zirek Yelmavuz’un yedi başını kesip bahçenin bekçisi olan iki devî serbest bırakır. Devler başı sıkışınca yakmak üzere ona bir tutam saç verir. Zirek, Yelmavuz tarafından harap edilmiş olan Şehr-i Haber’e padişah olur. Annesi ve ağabeylerinin eşlerini oraya getirmesi için devlerin saçını yakar. Annesinin gözlerini iyileştiren Zirek, rüyasında gördüğü Diyar şehri melikesi Dilsuz’a âşık olup şehre gittiğinde melikenin ejderha tarafından kaçırıldığını öğrenir. Zirek, melikenin esir olduğu yüksek dağa çıkamayınca devlerin verdiği saçları yakar ve dağın zirvesine ulaşır; orada ejderhayı yener ve melikeye kavuşur (Yalçınkaya, 2018: 1848-1860).

Bülbülgoya isimli Uygur masalında kahramana saç tellerini verip ona yardım eden dişi bir devdir. Üç kardeş, padişah babalarının rüyasında gördüğü olağanüstü kuş Bülbülgoya’yı aramak üzere yola çıkıp üç çatal bir yol ağzında birbirinden ayrılır. En küçük kardeş bir bostanda dinlenirken rüyasına giren aksakallı, devler padişahının iki kızının güvercin donunda su kenarına geldiğinde kıyafetlerini çalarak sihirli yüzükleri karşılığında kıyafetleri geri vermesini tembihler. Sihirli yüzükleri elde eden oğlan, bağdaki aslan ve kaplanlardan zarar görmez. Devler padişahının küçük kızı oğlanı bağda görüp âşık olur; Bülbülgoya’yı almasına yardım eder ve bir tutam saç verip yolcu eder. Ağabeyleri kuşu alıp erkek kardeşlerini uyuduğu sırada kuyuya atar. Kervancılar tarafından kuyudan çıkarılan oğlan, dev kızın saçını yakar ve kız gelip onu padişaha götürür (Yalçınkaya, 2018: 1388-1400).

Paslı Kılıç adlı Tebriz masalında bir padişah üç oğlundan en büyüğünü yanına çağırıp savaşmaya gittiği her yere ata yadigarı kılıcı götürmesini vasiyet eder. Padişahın büyük ve ortanca oğlu vasiyete uymayarak savaştıkları bir pehlivan tarafından öldürülür. Padişahın küçük oğlu Hasan ise paslı kılıç ile kırk gün savaştıktan sonra pehlivanı yere vurur ve başlığını çıkarınca savaştığı kişinin dünyalar güzeli bir kız olduğunu görür. Kız, Frengistan padişahının kızı olduğunu, kendisiyle evlenmek isterse peşinden gelmesini söyleyince oğlan yola düşer, bir süre sonra ayağına ağaç battığı için ağlayan bir dev görerek ona yardım eder. Dev, oğlanla kardeş olup kardeşi beyaz ve boz devin yanına götürür. Boz dev, Hasan’a başı sıkıştığında yakması için bir tüyünü verir. Oğlan da hançerini deve bırakıp başına bir iş gelirse hançerden kan damlayacağını söyleyerek yola çıkıp Frengistan’a varır. Padişah kızı taliplerinden gönlünün istediğine elma atıp onu eş seçecektir, Hasan’a elma

atarak onunla evlenir. Durumdan memnun olmayan padişah, bir büyücünden Hasan'ın gücünün kılıçtan geldiğini öğrenerek paslı kılıcı çaldırınca Hasan baygın düşer ve zindana atılır. Devler, hançerden kan damladığını görüp Hasan'ın zor durumda olduğunu anlayarak paslı kılıcı bulup Hasan'ı zindandan kurtarırlar (Sarpkaya, 2019: 16-30). Devlerin verdiği sihirli nesnelere masal kahramanının güç durumlarından kurtulmasını sağlayan bir fonksiyona sahiptir. Devler kendi tüyleri yahut sihirli bir nesne vasıtasıyla masal kahramanına görünmez bir zırh sağlamakta, bu nesne aracılığıyla kahramanların düştüğü güç durumdan haberdar olmaktadır.

2.5. Devlerin Kahramanı Ölümünden Kurtarması:

Kimi masalarda da devler, kahramanın yaşamını tehdit eden kötülükten koruyarak canını kurtarır. Gagavuz masallarından *Büücü Padişaa Hem Dev Oolu* masasında dev oğlu, padişahın kızını Tepegöz'den kurtarır. Dev oğlu, padişahın kızıyla evlenmek isteyince babasından dev öküzleri Sakar ve Çakal'ı arabaya koşup padişahın huzuruna öyle çıkmasını ister. Padişah kızını vermek istemediği için önce demir tarlasına buğday ekip ekmek yapması ve tunç çayırında üzüm yetiştirip şarap hazırlamasını şart koşar. En sonunda da altından bir köprü yapması koşuluyla kızını ona vereceğini söyler. Dev tüm şartları yerine getirince padişah, kızını dev oğluna vermek zorunda kalır (Uçkun, 2003). Anlaşılacağı üzere Türk dünyası masallarında devlerin dostluğuyla birlikte devlerle evlenme de rastlanan bir durumdur. İnsanlar gibi evlere ve ailelere sahip olan, toprağı işleyen, insanlara komşu olan devler kimi zaman da masal kahramanına eş olabilmektedir.

Hüner Öğrenen Çocuk adlı Özbek masasında yoksul anne ve baba evlerini üç bin altına satar, oğullarının hüner öğrenmesi için bin altın verip Bağdat'a medreseye gönderirler, oğlan molla olur. İkinci yıl bin altınla Şam'a gider, saz çalmayı öğrenir; üçüncü yıl ise bin altınla gidip satranç öğrenmiş olarak döner. Evine döndüğünde babası tarafından zengin bir adama işçi olarak verilir. Adam su çıkarması için oğlanı kuyuya indirdiğinde çok miktarda altın bulunca altınlara ortak olmasını diye oğlanı kuyuda ölüme terk eder. Oğlan kuyunun altındaki devin evine gider. Ölüm döşeğindeki dev, oğlanın saz çalmasıyla iyileşince oğlanın iyiliğine karşılık olarak onu yeryüzüne çıkarıp zengin adamın yanına götürür (Baydemir, 2004: 141-149). Diğer bir Özbek masalı olan *Kulal Eke*'de ise çömlekçilik yapan yoksul kahraman Kulal Eke, evinin geçimini zor sağladığı için karısı tarafından evden kovulur. Ölmeye karar verip kendini ırmağa atan kahraman, gözünü açtığı anda başında kuşa benzeyen dev bir yaratık bulur. Kuş suretine girmiş olan devler padişahı, Kulal Eke'yi ırmak içindeki adacığa çıkarıp hayatını kurtarmıştır. Devler padişahı, başta devler ülkesine götürüp etini kebab yapmayı düşündüğü Kulal Eke'ye bir heybe altın ile kendi tüylerinden verir, başı sıkıştığında bu tüyleri yakıp kendisini çağırmasını tembihler ve memleketine götürür (Baydemir, 843-846). Kulal Eke masasında devler padişahının hayvan suretinde olması, hazinelere sahip olması, devler ülkesinde yaşaması dolayısıyla devlerin genel özelliklerini yansıttığı görülmektedir. Başlangıçta yamyam olma yönüne işaret edilen devler padişahının, devam eden süreçte kahramanın canını kurtarıp sihirli tüyünü vererek onu bir anlamda koruma altına almış olması ise devlerin düşmanken dost konumuna geçebildiğini göstermektedir.

Devin yardımıyla ölümden kurtulmanın görüldüğü anlatılardan olan Uygur Destanı *Emir Göroğlu*'nda dev tipi detaylı bir tasvirle aktarılmaktadır. Burnu ocak bacasına benzeyen "Gol Pehlivan"ın burun deliklerinden tandırdan çıkan duman gibi duman çıkması, bacaklarının at yahut deve ayaklarına benzemesi, altmış batman gölgesi olan bir ağacı kökü ile birlikte yerden koparabilecek güçte olması yönüyle devlere has fiziksel özellikleri yansıttığı görülmektedir. Gol Pehlivan, Emir Göroğlu'nun oğlu Bey Havaz'ın yardım isteğiyle Göroğlu'nun yardımına koşar. Zenciler şahıyla savaşmakta olan ve artık yaşlanmış olan Göroğlu'nun savaşta galip gelmesini sağlar (Mehmet, 2011: 271-277). *Bahıtlı Kel* adlı Özbek masasında devlerin yardımı, kahramanı padişahın darağacından

kurtarır. Bir devin sihir yaparak kuru kafa içinde alıkoyduğu Kunduz Peri, devin sihrini öğrenerek kendisini esaretten kurtaran Kel ile evlenir. Ancak Kel'in karısının güzelliğini duyan padişah, onu gerçekleştirilmesi güç işlerle sınavarak cellatlara canını aldırma planları kurar. Kel, Kunduz Peri'nin yardımıyla önce padişahın istediği ayı sütünü getirir. Ardından padişah, Kel'den Kafdağı'ndaki periler padişahı Gülikahkah Peri'nin altın sedirini ister. Kunduz Peri, Gülikahkah Peri'nin kardeşidir. Periler padişahı, Kunduz Peri'nin kocası olan Kel'i kurtarmak için altın sedirini padişaha göndermeyi kabul eder. Gülikahkah Peri'nin hizmetindeki iki devin altın sediri padişahın bağına götürmeyi kabul etmesi üzerine Kel'in canı bağışlanır (Fedakâr, 2011: 373-377). Türk dünyası masallarında "iyi huylu devler" masal kahramanının serüvenine onu evlat edinerek, kılavuzluk ya da yoldaşlık yaparak, sihirli nesne vererek, sihir öğüterek, canını kurtararak ve başka şekillerde olumlu katkıda bulunmaktadır. Çalışma doğrultusunda incelenen sahalardan Özbek (Baydemir, 2004), (Fedakâr, 2011), Kazan Tatar (Gültekin, 2013), Kırım Tatar (Bakırcı, 2010), Gagavuz (Uçkun, 2003), Uygur (Yalçınkaya, 2018), Hakas (Uysal, 2014), Türkmen (Gökçimen, 2000), Anadolu sahasıyla Tebriz masallarında (Sarpkaya, 2019) "iyi huylu devler" in kahramanın erginlenmesi yolunda önemli rol oynadığı tespit edilmiştir. Kosova (Kuzay Demir, 2019), Saha-Yakut (Duranlı, 2010), Altay (Dilek, 2007) ve Kırgız masallarında (Karadavut, 2006) ise "iyi huylu devler" e rastlanmamış, devlerin düşman özellikleriyle ön plana çıktığı görülmüştür.

Sonuç

Masalların gerçeküstü kahramanları olan devler, gerek görünüşleri gerekse eylemleri ile kahramanın mücadele ettiği, yenilmesi güç varlıklar olarak görülür. Masal kahramanı, bu korkunç varlıkları zekâsı ve cesaretiyle alt ederek kendisini ispatlar, âdeta erginlenme sürecini tamamlar. Ancak Türk masal anlatı geleneğinde devlerin olumlu rollere sahip olduğu masal sayısının hiç de az olmadığı görülmektedir. Kahramanın kendini ispatlama sürecinde hayatta kalmasına yardım eden ya da başarısına katkıda bulunan devlerin Türk dünyası masallarında "sütanne dev", "kahramana kardeş olan dev", "kahramana kılavuz olan dev", "kahramana büyümlü nesne veren dev", "kahramana şifa olan dev", "sihir öğreten dev", "ölümünden kurtaran dev" gibi rolleri olduğu tespit edilmiştir. İncelenen sahalardan Özbek, Kazan Tatar, Kırım Tatar, Gagavuz, Uygur, Hakas, Türkmen, Anadolu sahası ve Tebriz masallarında devlerin daha çok "iyi huylu devler"ken Kosova, Saha-Yakut, Altay, Kırgız masallarında "kötü huylu devler" olma yönleriyle ön plana çıktığı söylenebilir.

Türk dünyası masallarında kimi zaman Mitolojik Ana olma vasfını devam ettirirken kimi zaman da demonik karaktere bürünmüş dişi devlere rastlanmaktadır. Kahramanın, dişi devin memesinden süt emmesiyle devin sütanesi; oğlu olan devlerin de bu suretle kahramanın sütkardeşi olması özellikle Anadolu sahası masallarında yaygın olarak görülen bir motiftir ancak diğer sahalarda bu motife rastlanmamıştır. Uygur, Gagavuz, Kosova, Hakas, Kazan Tatarı, Kırım Tatarı, Özbek, Başkurt, Türkmen masalları ile Anadolu sahasından örnekler incelendiğinde dişi devlerin erkek devlere nispetle daha merhametli olduğu görülmektedir. Zira kahramanın insan yiyen devlerden kurtulması çoğunlukla, erkek devin karısının ve kızının yardımıyla gerçekleşmektedir. Dişi devlerin kahramanın başarısına katkıda bulunması Mitolojik Ana kaynaklı bir tip olmasının tezahürü olarak düşünülebilir.

Devlerin yardımıyla mükâfatlandırılan kahramanların masallardaki rolleri ve vasıfları incelendiğinde bu mitolojik varlıkların yardımıyla engelleri aşan, başarıya ulaşan kahramanların; kötülerin zulmüne uğrayan, öksüz, fakir ve müşkül durumlardaki kimseler olduğu görülmektedir. Bu kahramanların ortak özelliği; talihini çaba ve becerisiyle değiştirmeye çalışan cesur, çalışkan, sabırlı ve toplumca iyi kabul edilen değerleri taşıyan kahramanlar olmalarıdır.

Propp'un dine bağlı inanışlar ve dine bağlı olmayan alışkanlıkların yüzyıllar sürecinde kaybolurken, bunların muhtevalarının masala dönüştüğü düşüncesi; masalların gerçeküstü kahramanlarından devlerle ilgili de bir bakış açısı getirmektedir. Devler, devası olmayan hastalıkların şifasını elinde bulundurma, kahramanı yutup geri çıkararak sağlığına kavuşturma, yeraltı dünyasında yaşama, hava olaylarıyla ilişkilendirilme, ejderha kökenli olma gibi mitik özellikleriyle yeryüzünün tanrıları gibi de düşünülmüştür. Bunlara ek olarak devlerin masal kahramanlarını hem mükâfatlandırılan hem de cezalandıran yönleri tanrısallığın bir işareti olarak görülebilir. Zira adaleti elinde bulundurmak ilahi bir vasıftır. Bu bağlamda halk muhayyilesinde devlere atfedilen tanrısallık zamanla kaybolmuş ancak hem iyi hem kötü huylu devlerin görünüşleri ve anlatmalardaki fonksiyonları vasıtasıyla bu tanrısallık şekil değiştirerek anlatı geleneğinde yaşamaya devam etmektedir. Eski inançlar ve pratikler çoğu zaman günümüze somut bir şekilde taşınmamakla birlikte olağanüstü masal kahramanları olan devlerin kültürel kodlarımızı yüzyıllar öncesinden bugüne getiren inanç numuneleri olduğu ve mitik karakter taşıdığı söylenebilir. Ayrıca Türk dünyasında ortak bir motif olan devlerin kaynaklarına dair düşünceler, anlatmalara yansıyan fiziksel tasvirleri, anlatmalardaki rolleri bakımından müşterek bir kültürel birikimini yansıttığı görülmektedir.

Kaynakça

- ALPTEKİN, Ali Berat. (2002). *Taşeli Masalları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ARSLAN, Mustafa. (2008). *Denizli Yöresinden Derlenmiş Masallar İnceleme-Metin*. Denizli: Zirve Yayınları.
- ARTUN, Erman. (2008). *Türk Halkbilimi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- BAHADUR, Yeliz. (2017). *Uşak'tan Derlenen Masallar Üzerine Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BALKAYA, Adem. (2012). "Kozmogoni Anlatılarında Dikotomik Algının Nedenselliği". *Turkish Studies*, S. 7/4, s. 987-994.
- BAKIRCI, Nedim. (2010). *Kırım Tatar Masalları*. Konya: Kömen Yayınları.
- BAYAT, Fuzuli. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi*. C. II, Ankara: Ötüken Yayınları.
- BAYDEMİR, Hüseyin (2004). *Özbek Halk Masalları İnceleme-Metin*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BEYDİLİ, Celal. (2015). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- BORATAV, Pertev Naili. (1969). *Az Gittik Uz Gittik*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- DİLEK, İbrahim. (2007). *Altay Masalları*. Ankara: Alp Yayınevi.
- DURANLI, Muvaffak. (2010). *Saha (Yakut) Büyü Masalları*. Konya: Kömen Yayınları.
- DUYMAZ, Ali. (2008). "Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı". *Bilig*, S.45, s. 1-22.
- FEDAKÂR, Selami. (2011). *Özbek Sözlü Geleneğinde Masallar*. İzmir: Egetan Bas. Yayın.
- GÜLTEKİN, Mustafa. (2013). *Kazan Tatar Masalları (İnceleme-Metin)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- GÜLTEKİN, Mustafa. (2019). *Masal Anası Kezban Karakoç ve Repertuarı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- GÜNAY, Umay Türkeş. (1983). "Türk Masallarında Geleneksel ve Efsanevi Yaratıklar". *Motif Akademi*, S.1, s. 21-47.

- GÜNAY, Umay Türkeş. (2011). *Elazığ Masalları ve Propp Metodu*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÖKÇİMEN, Ahmet. (2000). *Türkmen Masalları Üzerine Motif İncelemesi (Hayvan Masalları)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İNAYET, Alimcan. (2007). "Epik Kahramanların Devlere Has Özellikleri Üzerine". *Milli Folklor*, S. 52, s. 68-71.
- İNAYET, Alimcan. (2010). *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi Yelmavuz/Celmoğuz*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- KARADAVUT, Zekeriya. (2006). *Kırgız Masalları*. Konya: Kömen Yayınları.
- KARAGÖZ, Erkan. (2016). *Tatar-Başkurt Sihir Masalları Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması Aktarma-Motif Tespiti*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KARŞILAŞTIRMALI TÜRK LEHÇELERİ SÖZLÜĞÜ (1991). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KUZAY DEMİR, Gonca. (2019). *Kosova Türk Masalları*. İstanbul: Kriter Yayınları.
- MEHMET, Abdulhakim. (2010). *Uygur Halk Destanları 3*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin. (2010). *Türk Mitolojisi (Kaynaklar ve açıklamaları ile destanlar)*. II. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZDEMİR, Serdar Deniz. (2019). *Türk Halk Anlatılarında Dev Motifi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SAKAOĞLU, Saim. (2002). *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- SARPKAYA, Seçkin. (2018). *Türklerin Şeytani Masalları (Türk Masal ve Efsanelerinde Demonik Varlıklar)*. Ankara: Karakum Yayınları.
- SARPKAYA, Seçkin. (2019). *Tebriz'den Masallar (İran Türklerinden Derlenen Masallar)*. Ankara: Karakum Yayınları.
- SEVER, Mustafa (2003). "Masallarda Dış Can (Canın Beden Dışında Saklanması)". *Milli Folklor*, S 60, s 161-164.
- ŞİMŞEK, Esmâ. (2001). *Yukarıçukurova Masallarında Motif ve Tip Araştırması*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TULU, Sultan. (2009). *Horasan Türklerinden Masallar ve Halk Hikayeleri*. Konya: Kömen Yayınları.
- TÜRKMEN, Fikret. (2011). "Oğuzların İdari Yapı ve Teşkilatlarında Dikotomik Özellik". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 11/1, s. 11-14.
- UÇKUN, Rabia. (2003). *Gagauz Masallarının Tip ve Motif Yapısı Bakımından İncelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- UYŞAL, Yavuz. (2014). *Hakas Masalları İnceleme-Metin*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YALÇINKAYA, Fatoş. (2018). *Uygur Sihir Masallarının Tip ve Motif Yapısı Bakımından İncelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YÜCEL, Ayşe. (1998). "Masallarda Dev ve Yaratılış Destanındaki Benzerleri". *Milli Folklor*, 10 (39), s. 38-4.



ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مىللىي كىملىك بەرپا قىلىشتىكى رولى ھەققىدە*

[Çeviri-Aktarma / Translation]

Alimcan İNAYET

Akt. Alimcan İNAYET**

Geliş Tarihi: 28.05.2019

Kabul Tarihi: 28.11.2019

قىسقىچە مەزمۇنى

مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىدا ئەڭ مۇھىم رول ئوينىدىغان نامىلارنىڭ بىرىسى تىلدۇر. تىل بۇ جەرياندا ئۆز پۈتكۈسىنى ئەدەبىي ئەسەرلەر ئارقىلىق ئاتقۇرىدۇ. ساۋاتسىز جەمئىيەتلەردە بولسا بۇ ۋەزىپىنى ئاغزاكى ئەدەبىيات ئەسەرلىرى ئۈستىگە ئالغان بولىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەر، مەيلى ئۇ يازما ئەدەبىيات ئەسەرلىرى بولسۇن، مەيلى ئاغزاكى ئەدەبىيات ئەسەرلىرى بولسۇن، خەلقنىڭ روھىنى، يەنى مىللىي ئاڭنى ئەكىس ئەتتۈرىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر مىللىي كىملىكىنى بەرپا قىلىشتا، مەي، ئەپسانە، داستان، خەلق ناخشا-قوشاقلرى، چۆچەك، لەتىپە ۋە ماقال-تەمسىللەرنىڭ مەركىزىي رولى باردۇر. بۇ سەۋەپتىن ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى پەقەتلا ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ تەتقىقات نۇبىيىتى ئەمەس، مىللىي كىملىك ۋە مىللەتچىلىك ئىدىئولوگىيىسى جەھەتتىن مۇھىم بىر ساھە دەپ تونۇلۇشى كېرەك. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئۇيغۇر، مەي، مىللىي كىملىك، تىل، خەلق ئەدەبىياتى.

UYGUR HALK EDEBİYATININ MİLLÎ KİMLİK İNŞASINDAKİ ROLÜ ÜZERİNE

Özet

Milletlerin inşasında belirleyici etkenlerin birisi dildir. Dil bu süreçteki işlevini edebî eserlerle ifade eder. Okuma-yazma oranının düşük olduğu topluluklarda ise bu görevi sözlü kültür ürünleri yerine getirir. Edebi ürünler, ister yazılı edebiyat ürünleri olsun, isterse sözlü kültür ürünleri olsun, halkın ruhunu, yani millî bilinci barındırır. Bu bağlamda Uygur Türklerinin millî kimliğinin inşasında mitlerin, efsanelerin, destanların, halk şarkı ve türkülerinin, masal, fıkra ve atasözlerinin de merkezi ve etkin rolü vardır. Dolayısıyla Uygur halk edebiyatı sadece bilimsel araştırmanın nesnesi olarak değil, millî kimlik ve milliyetçilik ideolojisi açısından da son derece önemli bir alan olarak görülmelidir.

Anahtar Kelimeler: Uygur, Mif, Millî Kimlik, Dil, Halk Edebiyatı.

ON THE ROLE OF UIGHUR FOLK LITERATURE IN THE CONSTRUCTION OF NATIONAL IDENTITY

Abstract

One of the determining factors in the construction of nations is language. Language performs its function in this process with literary works. In communities where the literacy rate is low, this task is performed by oral culture products. Literary products, whether they are written literature products or verbal culture products, contain the soul of the people, that is, the national consciousness. In this context, the myths, legends, epics, folk songs, fairy tales, jokes and proverbs have an effective role in the construction of the Uighur Turks' national identity. Therefore, Uyghur

* بۇ ماقالە ھاكىم نەشرىياتى (Hakin Yayınları) تەرىپىدىن 2015-يىلى بېسىلغان «پروف. در. ئۆزكۈل چوبانوڭلۇ نارماغانى» (Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu Armağanı) ناملىق كىتابتىكى

«Uygur Halk Edebiyatının Millî Kimlik İnşasındaki Rolü Üzerine» ناملىق ماقالىدىن ئاغدۇرۇلدى. ماقالە قايتىدىن كۆزدىن كۆچۈرۈلدى.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, e-posta: alim1962@hotmail.com
Orcid: 0000-0002-8841-4157

folk literature should be seen not only as an object of scientific research but also as an important field in terms of national identity and nationalism ideology.

Keywords: Uygur, Myth, National Identity, Language, Folk Literature.

Giriş

تىل ۋە ئەدەبىيات بىلەن مىللىي ئاڭ ۋە مىللىي كىملىك ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى زىچ ۋە چوڭقۇر مۇناسىۋەت بار. تىل بولمىسا ئەدەبىيات، ئەدەبىيات بولمىسا مىللىي كىملىك بولمايدۇ. مىللىي ئاڭ ۋە مىللىي كىملىك ئۆز نۆۋىتىدە تىل ۋە ئەدەبىياتنىڭ تەرمەققىياتى ئۈچۈن تۇرتكىلىك رول ئوينايدۇ، ئەدەبىيات يازما ئەدەبىيات ۋە خەلق ئەدەبىياتى دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. خەلق ئەدەبىياتى ئادەتتە باشقا يات ئەدەبىيات ۋە ئىدىئولوگىيەلەرنىڭ تەسىرىگە كۆپ ئۇچرىمىغان بولغاچقا، مىللىي خاراكتېرى كۈچلۈك بولىدۇ. شۇڭا بەزى تەتقىقاتچىلار خەلق ئەدەبىياتىنى مىللىي ئەدەبىيات دەپمۇ ئاتايدۇ. خەلق ئەدەبىياتى بىر مىللەتنىڭ تارىخى، ھېس-تۇيغۇسى، دۇنيا قارىشى، پەلسەپىسى، پىسخىكىسى، قىممەت ھۆكۈملىرى، ئېتىقاد ۋە ئەخلاق سېستىمىسى، گۈزەللىك چۈشەنچىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، خەلق ئەدەبىياتى خەلق روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. خەلق روھى بولسا، مىللىي ئاڭ ۋە مىللىي كىملىكنىڭ ئاساسى ۋە ھۈلى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بۇ ماقالىدا ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مىللىي كىملىك يارىتىشتىكى رولى ۋە پونكىسىنى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. تىل ۋە ئەدەبىياتنىڭ مىللىي كىملىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ئانتخونى سمنتخ مىللەت دېگەن ئۇقۇمنى تارىخىي بىر زېمىننى، ئورتاق مىقەلەرنى ۋە تارىخىي خاتىرىلەرنى، بىر ئاممىۋى مەدەنىيەتنى، ئورتاق بىر ئىقتىسادنى، ئورتاق قانۇنىي ھەق ۋە ۋەزىپىلەرنى ئورتاقلاشقان ئىنسانلار توپى دەپ تەرىپلىگەندىن كېيىن مىللىي كىملىك ۋە مىللەتنىڭ بىر-بىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئېتنىك، مەدەنىيەت، تېرىتورىيە، ئىقتىساد ۋە قانۇن-سىياسەت قاتارلىق نۇرغۇن نامىلدىن تەشكىل تاپقان مۇرەككەپ قۇرۇلما ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ (سىمنتخ 2014: 32-33). بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان "ئورتاق مىف" ۋە "ئورتاق تارىخىي خاتىرىلەر" بىۋاسىتە خەلق ئەدەبىياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

مەلۇم بولغاندەك، مودېرنىست پارادىگما بويىچە ئېيتقاندا، تىل، نۇرۇق ۋە قانداشلىق بىر مىللەتنىڭ شەكىللىنىشىدە ئالدىنقى شەرت بولمىسىمۇ¹، بىرلەمچى (primordialist) پارادىگما بويىچە، تىل مىللەتنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم نامىل. جوخانىن گوتتفريېت ۋون خېردېر (Johann Gottfried von Herder) نىڭ كۆز قارىشى بويىچە، تىل بىر گۇرۇپپىنىڭ ئۆزىنى باشقا گۇرۇپپىلاردىن پەرقلەندۈرۈپ مۇستەقىل، ئۆزىگە خاس ۋە ئىجتىمائىي كىملىك بولۇپ مىللەتلەششىدە ئىنتايىن مۇھىمدۇر. تىل بىر مىللەتنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى، روھىنى ۋە خاراكتېرىنى تەمىنلەپ بېرىدۇ (چوبانوغۇ 2000: 27). بىرلەمچى پارادىگماغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر مىللىتى ۋە ئۇيغۇر مىللىي كىملىكىنىڭ غول تاشلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇيغۇر مىللىتى ۋە ئۇيغۇر مىللىي كىملىكىنىڭ ئىزچىللىقىنى تەمىنلەيدىغان، شۇنداقلا ئۇيغۇر مىللىتى ۋە ئۇيغۇر مىللىي كىملىكىنى باشقىلاردىن پەرقلەندۈرىدىغان ئاساسىي نامىل مانا مۇشۇ تىلدۇر.

ماكس ۋېبېر (Max Weber) مۇ مىللەت تۇيغۇسىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئەڭ مۇھىم مۇسپەت ئاساسىنى تەشكىل قىلىدىغان مەدەنىيەت نامىللىرىنىڭ بېشىغا تىلنى قويدۇ. ئۇنىڭ پىكرى بويىچە، تىل ۋە ئۇنىڭغا تايىنىدىغان ئەدەبىيات، مەدەنىيەت باسقۇچىغا قېتىلىشقا باشلىغان نامما ئەڭ دەسلەپتە ئېرىشىدىغان بىردىن بىر مەدەنىيەت قىممىتىدۇر (ۋېبېر 2004: 264). ئەدەبىيات، بولۇپمۇ خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىكى مىللىي سىمۋوللار، ئېتىقاد نامىللىرى، تارىخىي ۋەقەلەر، غايىۋى تىپلەر ۋە ئىدىئولوگىيە ئاڭلىغۇچىلارنىڭ دېققىتىنى جەلپ قىلىدۇ. ئاڭلىغۇچىلارغا كۆلپىكتىپ تۇيغۇ بېرىدۇ، گۇرۇپپا ۋە ئىجتىمائىي كىملىك ئېڭى بېغىشلايدۇ.

بەنەدىكت ئاندېرسون (Benedict Anderson) "خىيالىي جامائەت" دەپ تەرىپلىگەن ئۇلۇسلارنى بىرلەشتۈرىدىغان ئەڭ چوڭ نامىلنىڭ گېزىتلەر ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئۇنىڭ قارىشى بويىچە، كاپىتالىزم دەۋرىدىكى گېزىتلەر ۋە كىتاپلار خەلق تىلىدا بېسىلغانلىقى ئۈچۈن كىشىلەر بىر بىرىنى چۈشەنەلدى ۋە ئوخشاش بىر تەبىقىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بايقىدى (ئاندېرسون 2014: 59-60). ئانالوگىيەلىك قىياس ئارقىلىق بۇ يەردىكى "گېزىت" ۋە "كىتاپ" لارنىڭ گېزىت ۋە كىتاپلار بولمىغان ياكى ساۋاتسىز جەمئىيەتلەردە خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى ئېيتالايمىز. كەڭ خەلق ئاممىسى خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئاڭلاش ئارقىلىق بىر بىرىنىڭ دەرتلىرىنى چۈشىنىدۇ، بىرىنى تونۇيدۇ ۋە قىسمەتلىرىنىڭ ئورتاق ئىكەنلىكىنى بايقايدۇ.

مۇشۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا خەلق ئەدەبىياتى خەلققە خاس بىر ئالاقە تىلى ۋە ئالاقە ۋاسىتىسىدۇر. خەلق ئارزۇلىرىنى، دۇنيا تەسەۋۋۇرلىرىنى، ئېتىقادلىرىنى، ئەنئەنە ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىنى، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت قىممەتلىرىنى، تارىخىنى، پىكىر ۋە ھايات پەلسەپىسىنى ئاغزاكى ئەدەبىيات ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ، "ئورتاق مىقەلەرنى" مەيدانغا كەلتۈرىدۇ، "تارىخىي

1 ماكس ۋېبېر "مىللەتنى ئۆزىنى مۇستەقىل بىر دۆلەت دەپ ئىپادىلەيدىغان بىر ھېسسىيات بىرلىكىدۇر. ئۇنداقتا مىللەت نورمالدا ئۆز دۆلىتىنى يارىتىش خاھىشىغا ئىگە بىر گۇرۇپپىدۇر" دەپ تەرىپلىگەن. ئۇنىڭ كۆز قارىشى بويىچە، مىللەتنىڭ شەكىللىنىشىدە تىل ۋە قان باغلىنىشلىقى مەجبۇرىيەت ئەمەس (ۋېبېر 2004: 263).

خاتىرىلەر "نى ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا يەتكۈزۈدۇ. شۇڭا خەلق ئەدەبىياتى مىللىي كىملىكنى بەرپا قىلىشتا مەركىزىي رولغا ئىگە دەپ ئېيتالايمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن «شەھنامە» داستانىنىڭ پارس مىللىي كىملىكىنىڭ، «كالبۇلا» داستانىنىڭ فىن مىللىي كىملىكىنىڭ بەرپا بولۇشىدىكى رولىنى ئەسلىپ ئۆتۈش كۇپايە. خېرىدېر مۇ نېمىس مىللىي كىملىكىنى فولكلوردىن، يەنى خەلق ناخشىلىرىدىن، خەلق ئەنئەنىلىرىدىن ئىزدىگەن.

سىمىتنىڭ مىللەت تەبىرىدىكى "ئورتاق مىغلەر" خەلق ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى مەھسۇللىرى ئارىسىدا ئورۇن ئالدى. بۇ مىغلەر ئومۇمەن ئۇرۇقنىڭ كېلىپ چىقىشى، جەددى، مۇقەددەس زېمىنلىرى ۋە ۋەزىپىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولدى.

2. ئۇيغۇر مىف ۋە نەپسانلىرىنىڭ ئۇيغۇر مىللىي كىملىكىنى يارىتىشتىكى رولى

ئۇيغۇرلارنىڭ يارىتىلىشى توغرىسىدىكى مىغلەرگە قارىغاندا، ئۇيغۇرلار كۆك تەڭرىدىن كەلگەن قۇتلۇق بىر جامائەتتۇر. كۆك تەڭرى كۆكتىن كۆك بۆرە قىياپىتىدە چۈشۈپ ھون تەڭرىقۇتنىڭ گۈزەل قىزىغا ئۆيلەنگەن ۋە بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلار تۈرەلگەن (تۈگەل 2003: 17-18). مۇشۇ سەۋەبتىن كۆك بۆرە مەنەۋىيلىك مەنىدە ئۇيغۇرلارنىڭ جەددى ھېسابلىنىدۇ. بۇ مىفنى ياراتقان زېھىن ۋە ئاڭ ئۇيغۇرلارنىڭ كۆك بۆرە قىياپىتىدىكى كۆك تەڭرىنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى، شۇڭا بۇ خەلقنىڭ مۇقەددەس ئىكەنلىكىنى، دۇنيادا تەڭرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەمەكچى بولغان. كۆك بۆرە ھازىر باشقا تۈرك قوۋملىرىدىكىگە ئوخشاش ئۇيغۇر مىللىي كىملىكىنىڭ ئاساسلىق سىمۋوللىرىدىن بىرى. بۇ سىمۋول ھازىر مۇ جەمئىيەت ئەزالىرىغا ئېتىقاد مەنەۋىيەت نېگى، مۇقەددەسلىك نېگى (كۆك بۆرە – كۆك تەڭرى مۇناسىۋىتىدىن تۇغۇلغان)، كۈچ – قۇۋۋەت ۋە ھۆرىيەت ئۇيغۇسى بەخش ئەتمەكتە.

ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچۈشى توغرىسىدىكى بىر نەپسانىگە قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمدارى بۈگۈ قاغاننىڭ كېلىپ چىقىشىمۇ ئىلاھلار بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. سېلىپىگە دەرياسى بىلەن تولا دەرياسى قوشۇلغان يەردىكى بىر دەرمەننىڭ ئۈستىگە كۆكتىن بىر نۇر چۈشىدۇ. بۇ نۇردىن ھامىلە بولغان دەرمەن بۈگۈ قاغان دۇنياغا كېلىدۇ ۋە ئۇيغۇرلارغا ھۆكۈمدار بولىدۇ. مۇقەددەس كۈچ بۈگۈ قاغانغا دۇنيانىڭ ھاكىمىيىتىنى بېرىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلىدۇ ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ ئىشلىشى كېرەكلىكىنى تاپىلايدۇ. بۇ نەپسانىدە سېلىپىگە ۋە تولا دەرياسى ۋە ئەتراپى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇقەددەس زېمىنى ۋە دۆلىتى بولغان بولسا، دۇنيا مۇقەددەس ئىلاھى كۈچ بۈگۈ قاغانغا بېرىشنى ۋەدە قىلغان زېمىندۇر. بۈگۈ قاغان "قاش تېشى"نى قولدا تۇتىدىغان ۋە "كۆپ ئىشلەيدىغان"لا بولسا بۇ زېمىنگە ئىگە بولالايدۇ. بۇ ئىلاھى ئىرادىگە ئاساسەن بۈگۈ قاغان دۇنيانىڭ تۆت تەرىپىگە قوشۇن ئەۋەتىپ دۇنياغا ھۆكۈمران بولغان (تۈگەل 2014: 84-87).

بىراق بۈگۈ قاغاننىڭ ئەۋلادلىرىدىن گالى تىگىن خىتاي مەلىكىسى بىلەن ئۆيلىنىش ئۈچۈن سۈت ھەققىگە ئۆز قوۋمى ۋە دۆلەتنىڭ بەخت بۇلىقى ھېسابلىنىدىغان مۇقەددەس تاغنى، يەنى قۇتلۇق تاغنى خىتايلىرىغا بەرگەندىن كېيىن ھەم ئۆزىنىڭ بېشىغا ھەم قوۋمىنىڭ بېشىغا ھەم دۆلەتنىڭ بېشىغا پالاكەت ياغىدۇ ۋە بۇ مۇقەددەس زېمىننى ئاشلاپ كۆچۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ يەردە تاغ سىمۋولى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مۇقەددەس زېمىنغا ئىگە چىقماستىنلا جازاسى كۈچ بولغان. شۇڭا كۈچ بۈگۈنىمۇ ئۇيغۇرلارغا پالاكەتنى ئەسلىتىدىغان، مىللىي ۋە ئىجتىمائىي ئۆملۈك ئۇيغۇسىنى ئويغىتىدىغان مۇھىم بىر مېتاپورا بولۇپ قالغان. بۇ ئەھۋال ئورتاق ئازاب-ئوقۇبەت ۋە ماتەملىرىنىڭ كىشىلەرنى بىرلەشتۈرگۈچى رولى دەپ ئېيتقان رېئالنىڭ كۆز قارىشىنى دەلىللەيدۇ (رېئال 1946: 121).

ئىلاھىي كېلىپ چىقىش ۋە ئىلاھىي ۋەزىپە ھەققىدىكى چۈشەنچە ئوغۇز قاغان داستانىدا تېخىمۇ ئوچۇق كۆرۈلىدۇ. داستاندا ناي قاغاننىڭ سۈپىتىدە دۇنياغا كەلگەن ئوغۇز ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى ئىكەنلىكىنى جاكارلايدۇ ۋە دۇنيانىڭ قاغانى بولۇشىنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ: "مەن ئۇيغۇرنىڭ قاغانى بولامەن، كىم يىرنىڭ دۆرت بۇلۇڭىنىڭ قاغانى بولسام كەرمەك تۇرۇر. سىنلەردىن باش چالغۇنلۇق دىلەپ مەن دۇرۇر." (نارات 1987: 619). بۇ يەردە "يىرنىڭ دۆرت بۇلۇڭى" ئىپادىسى دۇنيانى كۆرسىتىدۇ. ئوغۇزنىڭ بۇ خىتاپنامىسى ئۇنىڭ دۇنيا ھاكىمىيىتى مەپكۈرسىنى ناھايىتى ئوچۇق ئەكىس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ (قايلان 1979: 32). ئوغۇز قاغان ھەر تەرەپكە قوشۇن ئەۋەتىپ دۇنيانى قول ئاستىغا ئالغاندىن كېيىن كۆك تەڭرىگە بولغان قەرزىنى تۆلىگەنلىكىنى ئېيتىدۇ.

ئۇيغۇر نەپسانە ۋە داستانلىرى بويىچە ئېيتقاندا، دۇنيا ھاكىمىيىتى كۆك تەڭرى ئۇيغۇرلارنىڭ زىممىسىگە بۆلۈنگەن مۇقەددەس ۋەزىپىدۇر. ئوغۇز قاغان ۋە بۈگۈ قاغان بۇ ۋەزىپە ئۈچۈن تاللانغان قەھرىمانلاردۇر. دۇنيا ھاكىمىيىتى مەپكۈرسىدىن پەتىخ ۋە نىمپىرىيە قۇرۇش پىكرى تۇغۇلغان. چۈنكى كۆكتە كۆك تەڭرى بىر ۋە يېگانىدۇر. كانىناتنىڭ بىردىنبىر ھاكىمىدۇر. ھۆكۈمدار تەڭرىنىڭ دۇنيادىكى ۋەكىلىدۇر. كۆك تەڭرى يېگانە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ۋەكىلىمۇ بىر ۋە يېگانە بولۇشى كېرەك.

ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر نەپسانە ۋە داستانلىرىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بۇ مەپكۈرىگە مەھمۇد كاشغەرىي ئىسلامىي تۈس بەرگەن. ئۇ "تۈركىي تىللار دىۋانى" ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: "مەن تەڭرىنىڭ دۆلەت قۇياشىنى تۈركلەر بۇرچىدا تۇغۇرغانلىقىنى ۋە پەلەمكىنىمۇ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۈرگەلتكەنلىكىنى كۆردۈم. تەڭرى ئۇلارنى "تۈرك" دەپ ئاتىدى ۋە سەلتەنەتكە ئىگە قىلدى. دەۋرىمىزنىڭ خاقانلىرىنى تۈركلەردىن قىلىپ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيار تىزگىنىنى شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى. ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى. ھەق ئىشلاردا ئۇلارنى قوللىدى. ئۇلار بىلەن بىر سەپتە تۇتۇپ كۈرەشكەنلەرنى ئەزىز قىلدى ۋە تۈركلەر تۈپەيلىدىن ئۇلارنى ھەممە تىلەكلىرىگە ئېرىشتۈرۈپ، يامانلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىدى. تۈركلەرنىڭ ئوقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ يولىنى مەھكەم تۇتۇش ھەر بىر ئەقىل ئىگىسىگە

لايىق ۋە مۇناسىپ ئىش بولۇپ قالدى. ئۆز دەرىدى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە بېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈرك تىلىدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق. كىمكى ئۆز گۇرۇھىدىكى دۈشمەنلىرىدىن ئايرىلىپ، تۈركلەرگە سىغىنىپ كەلسە، تۈركلەر ئۇلارنى ئۆز قانۇنى ئاستىغا ئېلىپ، خەۋپتىن قۇتقۇزىدۇ. ئۇلار بىلەن بىللە باشقىلارمۇ پاناھ تاپىدۇ " (كاشغەرىي 2012 : 1-2). "ئۇلۇغ تەڭرى ئېيتىدۇ: مېنىڭ بىر تانىپە قوشۇنۇم بار. ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىدىم. ئۇلارنى كۈنچىقىشقا ئورۇنلاشتۇردۇم. بىرەر قوۋمغا غەزەپلەنسەم، تۈركلەرنى ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتتىم. بۇ ھال ئۇلارنىڭ باشقا خەلقلەرگە نىسبەتەن پەزىلەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، ئۇلارغا تەڭرى ئۆزى ئات قويغان، ئۇلارنى يەر يۈزىنىڭ ئەڭ ئېگىز، ئەڭ ھاۋالىق جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرغان ۋە "ئۆز قوشۇنۇم" دېگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈركلەر كۆركەم، بېقىملىق، ئوچۇق چىراي، ئەدەبلىك، قېرىلارنى ھۆرمەتلەيدىغان، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىدىغان، ئاددىي-ساددا، كەمتەر، دادىل، مەرد ۋە شۇنىڭغا ئوخشايدىغان سان-ساناقسىز پەزىلەتلەرگە ئىگە." (كاشغەرىي 2012 : 267).

مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆزلەرنى ھەقىقەتەن ئىشىنىپ دېگەن. ئۇ بۇنىڭ ئۈچۈن پەيغەمبىرىمىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەدىس شەرىپلەرنى قەسەم بىلەن دەلىل كۆرسەتكەن. "ئىشەنچلىك بىر بۇخارالىق ئالىم بىلەن نىشاپۇرلۇق باشقا بىر ئالىمنىڭ تەڭرى ئەزىز كۆرگەن پەيغەمبىرىمىزدىن دەلىل كەلتۈرۈپ ئېيتقان توۋەندىكى سۆزلىرىنى ئېنىق ئاڭلىغانىدىم: 'پەيغەمبىرىمىز قىيامەت بەلگىلىرىنى، ئاخىر زامان پېتىلىرىنى ۋە ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ مەيدانغا چىقىدىغانلىقىنى سۆزلىگەندە: "تۈرك تىلىنى ئۆگىنىڭلار، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاق داۋام قىلىدۇ." دېگەنكىن. " (كاشغەرىي 2012 : 2).

ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى مەھسۇللىرى بولغان مەف ۋە ئەپسانىلىرىدا ئەكس ئەتكەن بۇ ئېنىق ۋە مىللىي ئاڭ ئۇيغۇرلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش سەۋەبىنى ئىزاھلاپ بېرىدۇ. نەۋزات كۆسۈلۈ فۇرۇمۇلاشتۇرغان ئىمان (ئېتىقاد، ئىدىئولوگىيە، دۇنيا قاراش، قىممەت ۋە پىكىر) ئەمەل(ئىش-پائالىيەت ۋە ھەرىكەت شەكلى)نى بەلگىلەيدۇ (كۆسۈلۈ 1992 : 189-204) دېگەن پېرىنسىپ بويىچە ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلار دىنىي-مىفولوگىيەلىك ئېتىقادتىن كېلىپ چىققان دۇنيا ھاكىمىيەتى چۈشەنچىسىگە ئۇيغۇن ھەرىكەت قىلغان ۋە دۇنياسىنى مۇشۇنىڭغا ئاساسەن قۇرۇشقا تىرىشقان. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقى مانا مۇشۇنداق بىر ئېتىقادنىڭ نەتىجىسى بولۇشى كېرەك.

3. ئۇيغۇر خەلق داستانى ۋە ناخشا-قوشاقلارنىڭ ئۇيغۇر مىللىي كىملىكىنى يارىتىشتىكى رولى

مىللىي كىملىكنىڭ مەزمۇنى تۈزگەرمەيدىغان دوگماتىك نەرسە ئەمەس. جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن، 10-ئەسىردىن بۇرۇن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر مىللىي كىملىكى بىلەن بىللە يەنە مانىخەيىست كىملىكى ۋە بۇددىست كىملىكى بار ئىدى. 10-ئەسىردە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر مىللىي كىملىكىگە مۇسۇلمان كىملىكى قوشۇلغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر مىللىي كىملىكىنىڭ مەزمۇنىدا ئۆزگىرىش بولدى. قۇرئان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقى ھەم ئەرەب-پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا شەكىللەنگەن چاغاتاي تىلى ۋە ئەدەبىياتى ئۇيغۇر مۇسۇلمان كىملىكىنىڭ بەرپا بولۇشىدا چوڭ رول ئوينىدى. تارىخىي تەرەققىيات ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا دىنىي كىملىك مىللىي كىملىكىنى بېسىپ چۈشۈشكە باشلىدى. بۇ جەرياندا، خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى خەلق تىلى بىلەن ئەرەب - پارس تىلىنىڭ ئېغىر تەسىرى ئاستىدا قالغان چاغاتاي تىلى ئوتتۇرىسىدا تەڭشىگۈچى رول ئوينىغان.

18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19-ئەسىرنىڭ بېشىدا، بىر تۈركۈم ئۇيغۇر شائىرلىرى ئەلنىشەر ئەۋلانىنىڭ "خەمسە"سىدىكى "پەرھات-شىرىن"، "ئەلى-مەجنۇن"، "لسائۇت تەيىر" قاتارلىق داستانلارنى خەلق تىلى بويىچە نەسىرلەشتۈرۈپ چىقتى. خەلق چۈشىنىدىغان ئۇسلۇب بىلەن ئاممىبىلاشتۇرۇلغان بۇ داستانلار كەڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىدا تارقالدى. بۇلار باشقا داستان، رىۋايەت ۋە قىسسەلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە سەۋەب بولدى (ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى 2006 : 440-442). بۇ مەزگىلدە مەيدانغا كەلگەن "تاھىر-زۇھرە"، "پەرھات-شىرىن"، "ئەلى-مەجنۇن"، "غېرىپ-سەنەم"، "ھۆرلىقا-ھەمراجان"، "سەنۇبەر"، "مەلىكە مېھرىلقا"، "مەلىكە دانىشمەن"، "شاھ ئادىلخان"، "بوز بېگىت"، "دەللە ۋە مۇختەر"، "يۈسۈپ-ئەخمەت"، "چىن تۆمۈر باتۇر"، "قەمەرشاھ ۋە شەمسى جانان"، "شاھزادە فەرۇخ ۋە مەلىكە گۈلرۇخ"، "گۈلشاھ ۋە رەقە"، "بەھرام-دىلنارام"، "گۈلشاھ ۋە شىرزاد"، "شاھزادە نىزامىدىن ئاخۇن ۋە مەلىكە رىناخان"، "ئابدۇراخمان خان"، "سېپىت نوچى"، "قىزىلگۈل" قاتارلىق داستانلار بىر تەرەپتىن ئىسلامىي ئېتىقاد ۋە ئەخلاقىي قىممەتلەرنى تەرغىب ۋە تەلەق قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ مۇسۇلمان كىملىكىنى مۇستەھكەملىگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن داستان ئېيتىشتا ئىشلىتىلىدىغان جانلىق تىل ئارقىلىق مىللىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە زور ھەسسە قوشتى (ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى 2006 : 97). بۇ ئارىدا، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تەركىبىدە "غېرىپ-سەنەم"، "بەھرام-دىلنارام"، "سەنۇبەر"، "يۈسۈپ-ئەھمەد"، "قەمەرشاھ ۋە شەمسى جانان"، "ھۆرلىقا-ھەمراجان"، "پەرھاد-شىرىن"، "شاھزادە دىلدار-مەلىكە مېھرىلقا"، "شاھزادە فەرۇخ-مەلىكە گۈلرۇخ"، "يۈسۈپ-زىلەيخا"، "تاھىر-زۇھرە"، "شاھزادە نىزامىدىن ۋە مەلىكە رەنا" قاتارلىق خەلق داستانلىرىنىڭ بارلىقنىمۇ ئۇنتۇماسلىقىمىز لازىم. بۇ داستانلاردا سۆيگۈ-مۇھەببەت تېمىسى سۆزلەنگەندەك كۆرۈنگەن بىلەن، ئاشىقلارنىڭ ۋىسالىغا توسالغۇ بولغان تۈزۈمگە قارشى ئىسيان ۋە كۈرىشى ئەمىلىيەتتە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھۆكۈمران كۈچلەرگە، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىشغالىي كۈچلەرگە قارشى كۈرەش ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك، شەرقىي تۈركىستاننىڭ خىتاي تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىئولوگىيە، پىسخولوگىيە ۋە مەنىۋىي دۇنياسىدا قاتتىق سىلكىنىش پەيدا قىلدى. بۇ ئەھۋالنى ئابدۇراخمان خان داستانى، نوزۇگۇم داستانى

ۋە سېپىت نوچى داستانى قاتارلىق ئەسەرلەردە كۆرگىلى بولىدۇ. ئابدۇراخمان خان ئۆزىنىڭ ئەزىمەتلىرىدىن ئىسمانىل تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن بولسا، نوزۇگۇمنىڭ ئىپىتى ھۇجۇمغا ئۇچرايدۇ. سېپىت نوچى بولسا ئۆزىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىدۇ. دۇنيا ھاكىمىيىتى مەپكۇرسى بىلەن ياشىغان بىر مىللەت ئۈچۈن بۇ ناھايىتى چوڭ بۇرۇلۇش بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ئۇيغۇر زېمىنى ۋە دۆلىتىنىڭ خىتاي ئىشغالىدىن كېيىن ئۇيغۇر ئېتىقاد ۋە مەنىۋىي دۇنياسىدىكى دۇنيا ھاكىمىيىتى مەپكۇرسىنىڭ ئورنىنى ئۆز زېمىنىنى مۇداپىئە قىلىش پىكرى ئالدى. ئۇيغۇر داستانلىرىدا ئەمدى ئوغۇز قاغانغا ئوخشاش جاھانگىرلار ئەمەس، ئابدۇراخمان خان، نوزۇگۇم ۋە سادىر پالۋانغا ئوخشاش ۋەتەن، مىللەت ۋە ئىپىت-نومۇسنى مۇداپىئە قىلغۇچى قەھرىمانلار تەسۋىرلىنىشكە باشلىدى. بۇ داستانلاردا ئۇيغۇر جەمئىيىتى دۇچ كەلگەن مىللىي كرىزىس ئەكس ئەتتۈرۈلۈش بىلەن بىرگە، خەلق مەۋجۇدلىقى ئۈچۈن كۆرەش قىلىشقا چاقىرىلغان.

ئابدۇراخمان خان، نوزۇگۇم، سادىر پالۋانغا ئوخشاش سىمۋوللۇق خاراكتېرغا ئىگە قەھرىمانلار ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئورتاق غايە ئۈچۈن كۆرەش قىلىش ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش نۇرغۇنلىغان مىللىي سىمۋوللار ياراتقان ۋە بۇلارنى خەلققە رول مودېل سۈپىتىدە تەغدىم قىلغان. ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىمۇ بۇنىڭ نۇرغۇن مىساللىرى بار. بۇ يەردە پەقەت چىن تۆمۈر باتۇرنى ئەسلىپ ئۆتمەكچىمىز.

خېردېر (Herder) خەلق روھىنىڭ، يەنى مىللىي روھنىڭ ئەكسسى فولكلوردا، يەنى خەلق قوشاقلىرىدا، خەلق ناخشىلىرىدا كۆرگەن (چوبانوغۇ 2007: 7). ئەۋزات كۆسۈنلۈمۇ خەلق ناخشىلىرىنىڭ مىللىي كىملىك نېگىغا بولغان تەسىرىنى تۆۋەندىكى سۆزلەر بىلەن تەكىتلىگەن:

"مىللىي كىملىكلەرغا ئىگە چىقىشنى خالامسىلەر؟ پەرقلىق بولۇشنى، ئۆزەكلەرنى كۆرسىتىشنى، غورۇرلۇق ۋە مەيدەكلەرنى كېرىپ يۈرۈشنى خالامسىلەر؟ ئۇنداقتا ناخشا-قوشاق تىكشۈرگۈچىلەر، ناخشا-قوشاق ئېيتىنچىلەر. چۈنكى مىللىي مەدەنىيەتتىمىزنىڭ غول تىرىكلىرىدىن بىرىسى مۇزىكىمىزدۇر ۋە مۇزىكىمىزنىڭ قەلبى ناخشا-قوشاقلارمىزدۇر." "تۈرك مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن، تۈرك بولۇش ئۈچۈن ناخشا-قوشاق ئېيتىنچىلەر. يات مەدەنىيەتلەرگە قارشى ئەڭ چوڭ كۈچىمىز مۇشۇ." (كۆسۈنلۈم 1992: 23-24).

ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك، ناخشا-قوشاقلار بىر مىللەتكە خاس مەدەنىيەت خاتىرىلىرىنى قوغدايدىغان، كېيىنكى ئەۋلاتلارغا يەتكۈزۈپ بېرىدىغان، ۋاقتى كەلگەندە يېڭىدىن جانلاندىرىدىغان مۇھىم ۋاسىتىلەرنىڭ بىرى. بىز ناخشا-قوشاق ئېيتقان ياكى ئاڭلىغان ۋاقتىمىزدا، ئىختىيارسىز ھالدا ئورتاق كەچمىش خاتىرىلەرگە قېتىلغان بولىمىز. بۇ ئىجتىمائىي خاتىرىلەر بىزگە كىم ئىكەنلىكىمىزنى ئەسلىتىدۇ. بىزنى ئورتاق تۇيغۇ ۋە ھېسسىيات جەھەتتىن بىرلىشتۈرىدۇ. ھەممىمىز ناخشا-قوشاقلاردا ئەكس ئەتكەن سىمۋوللۇق مەنا دۇنياسىدا بىر يەرگە كەلگەن بولىمىز. مىللىي كىملىك تۇيغۇ ۋە ئېڭىمىز جانلانغان ۋە كۈچەيگەن بولىدۇ.

خەلق ناخشا-قوشاقلارنى خەلقنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى، ئازاب-ئوقۇبەتلىرىنى، ئىسپانلىرىنى، ئارزۇ-ئىستەكلىرىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، كەلگۈسى غايىلىرىنى ئەڭ جوشقۇن بىر شەكىلدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى ناخشا-قوشاققا باي بىر ئەدەبىياتتۇر. بولۇپمۇ تارىخىي قوشاق دەپ ئاتالغان ناخشا-قوشاقلار ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا يەتكۈزۈلدىغان مۇھىم خەزىنە ۋە ئاغزاكى خاتىرىلەردۇر. سادىر پالۋان قوشاقلارنى، نوزۇگۇم قوشاقلارنى، گۈلەمخان قوشاقلارنى، ئابدۇراخمان خان ھەققىدىكى قوشاقلار، سېپىت نوچى قوشاقلارنى، خوتەننىڭ "قاراقاش ناخشىسى"، قەشقەرنىڭ "قىزىلگۈل ناخشىسى"، تۇرپاننىڭ "مايمىخان ناخشىسى"، قۇمۇلنىڭ "يارسەنەم ناخشىسى"، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ "ئانارخان ناخشىسى"، "دادەي ناخشىسى"، "ھاي-ھاي ئۆلەڭ ناخشىسى"، شۇنداقلا "سېپىل ناخشىسى"، "ئۆستەڭ ناخشىسى"، "ئالۋاڭ ناخشىسى"، ۋاڭخولو ناخشىسى"، "كۆچ-كۆچ ناخشىسى"غا ئوخشاش تارىخىي ناخشا-قوشاقلار مىللىي ئاڭ ۋە مىللىي كىملىك تۇيغۇسىنى كۈچەيتىشكە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى، يەنى مىللىي تىلنى شەكىللەندۈرۈشتە ئۈنۈملۈك رول ئوينىغان ۋە ھازىرمۇ ئويناۋاتىدۇ. بۇ يەردە، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىدىمۇ نۇرغۇن خەلق قوشاقلارنىڭ تېكىست قىلىپ ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىنى قەيىت قىلايلى. ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىمۇ ناخشا-قوشاقتىن تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن.

ئۇيغۇر خەلق ناخشا-قوشاقلارنى باشقا خەلقلەردە بولمىغان، پەقەتلا ئۇيغۇر تۈركلىرىگە خاس مېلودىيە ۋە ئېستېتىك زوق بىلەن ئېيتىلىدىغان ناخشا-قوشاقلاردۇر. بۇلار ئۇيغۇر خەلقىنى تۈرك بولمىغان باشقا خەلقلەردىن، بولۇپمۇ خىتايلاردىن ئايرىيدىغان، ئۆزىگە خاس مىللىي مەدەنىيەتنى تەلەق قىلىدىغان فۇنكسىيەگە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق ناخشا-قوشاقلارنىڭ تەسىرى ئاستىدا 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن بەزى شائىرلار خەلق ناخشا-قوشاقلارغا خاس نەزمىي شەكىللەردىن پايدىلىنىپ شېئىر يېزىشقا باشلىدى.

ئەي پېقىر ئۇيغۇر ئويغان، ئۇيقۇڭ يېتەر،

سەندە مال يوق، ئەمدى كەتسە جان كېتەر.

بۇ ئۆلۈمدىن ئۆزۈڭنى قۇتقۇزمىساڭ،

ئەھ سېنىڭ ھالىڭ خەتەر، ھالىڭ خەتەر.

قوپ دېدىم، بېشىڭنى كۆتەر ئۇيقۇڭنى ئاچ،

رەقىبىڭ بېشىنى كەس، قاننى ساچ.

كۆز ئېچىپ ئەتراپقا ئوبدان باقمىساڭ،

تۈلۈرسەن نارماندا بىر كۈن نا ئىلاج (ئابدۇخالىق 1987: 13)

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 1920-يىللاردا يازغان بۇ شېئىرنىڭ تىلى ھازىرقى ئۇيغۇر تۈركچىسىدىن پەرقلىق ئەمەس. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلارىغا خاس نەزمىي شەكىل بىلەن يېزىلغان بۇ شېئىر ئۇيغۇر خەلقىنى ئويغىنىشقا ۋە خىتايغا قارشى ئىسيانغا چاقىرىدۇ. بۇ شېئىردا مىللەت تۇيغۇسى ۋە مىللىي كىملىك ئېڭى ئەڭ يارقىن ئىپادىلەنگەن.

1930- يىللار ۋە 1940-يىللاردا ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىدىكى "پەرھات-شىرىن"، "ئەيلى-مەجنۇن"، "غېرىپ-سەنەم"گە ئوخشاش داستانلاردىن ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن ئوپېرا ۋە دىراممىلار كەڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىدا ناھايىتى چوڭ تەسىر قوزغىغان بولۇپ، بۇلارمۇ مىللىي تىل، مىللىي مەدەنىيەت ۋە مىللىي كىملىكنى بەرپا قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىغان.

ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى ھازىرمۇ مىللىي مەدەنىيەت ۋە مىللىي كىملىك ئۈستىدىكى ئۈنۈملۈك رولنى جارى قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. مىللىي ۋىجدان ۋە مىللىي كىملىك ئېڭى ۋە سەزگۈرلىكى بولغان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى مەھسۇللىرىنىڭ توپلىنىشى، رەتلەنىشى، نەشىر قىلىنىشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ تىرىشچانلىق كۆرسەتتى ۋە ھازىرمۇ كۆرسىتىۋاتىدۇ. توپلانغان خەلق ئەدەبىياتى مەھسۇللىرى ئارىسىدا، بولۇپمۇ خەلق قوشاقلارىدا ئۇماي ئانا، ئالپ نىر تۇڭا، سۇتۇق بۇغراخان، مەھمۇد كاشىغەرىي، يۈسۈپ خاس ھاجىب، ئاماننىساخان، نىپارخان، نوزۇگۇم، ئابدۇراخمان خان غوجا، سېيىت نوچى، سادىر پالۋان، تۆمۈر خەلىپە، خوجانىياز ھاجى، ئابدۇقادىر داموللام، رىزۋانگۈل، غېنى باتۇر، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق مىنفولوگىيەلىك، تارىخى ۋە مەدەنىي ئوبرازلار مىللىي سىمىئۇل سۈپىتىدە كۆرىلىدۇ. بۇلار ھازىرمۇ ئۇيغۇر تۈركلىرىگە مىللىي ئاڭ ۋە تارىخ ئېڭى بېغىشلىماقتا.

نەتىجە

مىللىي كىملىك تەبىئىي بويىچە، جەمئىيەت ئەزالىرىنى بىرلەشتۈرىدۇ، باتلارنى ۋە بات مەدەنىيەتلەرنى يەكلەيدۇ، بۇ ئارقىلىق جەمئىيەتنى ۋە مىللىي مەدەنىيەتنى قوغدايدۇ. مىللىي كىملىك ھازىرقى دۇنيا سېستىمىسىدىمۇ تەسىر كۈچى ناھايىتى چوڭ مەدەنىي ۋە سىياسىي كۈچلەردىن بىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ئۇيغۇر مىللىي كىملىكى ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ خىتايىنىڭ خىتاي مەركەزلىك ئىرقى ھۇجۇملىرىغا، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت مىللەتچىلىكىگە قارشى نىنتايىن مۇھىم ۋە ئۈنۈملۈك مۇداپىئە لېنىيىسى ۋە تىرىشكىش-قارشى تۇرۇش مېخانىزمىدۇر. ئۇيغۇر مىللىي كىملىكىنى بەرپا قىلىشتا، مىللەتنىڭ، ئەپسانىلەرنىڭ، داستانلارنىڭ، ناخشا-قوشاقلارنىڭ، چۆچەك، لەتىپە ۋە ماقال-تەمسىللەرنىڭ ناھايىتى چوڭ رولى بار. شۇڭا ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى پەقەتلا ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ ئوبىكتى ئەمەس، مىللىي كىملىك ۋە مىللەتچىلىك ئىدىئولوگىيىسى نۇقتىسىدىنمۇ نىنتايىن مۇھىم ساھەدۇر. بۈگۈن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇستاپا كامال ئاتاتۈرك "تومۇردىكى ئېسىل قان" ۋە "مىللىي قۇۋۋەت" دەپ ئىپادىلەمەكچى بولغان مىللىي كىملىككە ھەر قانداق ۋاقىتتىكىدىن كۆپ ئېھتىياجى بار.

مەنبەلەر

- ئابدۇسەت، بەنپىدىك (2014). خىيالىي جامائەتلەر. ئىستانبۇل: مېتېس نەشرىياتى.
- نارات، رېشىت راخىمى (1987). ماقالىلار. 1-توم. نەشىرگە تەييارلىغۇچى: ئوسمان پىكىرى سەرتقايا. ئەنقەرە: تۈرك مەدەنىيەت تەتقىقات ئىنستىتۇتى.
- چوبائوغۇ، ئۆزقۇل (2000). "بىلىم پەلسەپىسى جەھەتتىن فولكلور ۋە فولكلور بىلىمىنىڭ تېلېولوگىيەلىك كەچۈرمىشلىرى". فولكلور/ئەدەبىيات. 24-سان، 27-42-بەتلەر.
- ئەنەنەنىنىڭ ئىجادى (2006). ئۆزگىچە: خوبسباۋن، ئىبرىك – تىرىپىنە رانگېر. ئىستانبۇل: ئاگورا كىتابلىكى.
- گەللەنر، نەرنېست (2013). ئۇلۇسلار ۋە ئۇلۇسچۇلۇق. ئىستانبۇل: ھىل نەشرىياتى.
- قايلان، مەھمەت (1979). ئوغۇز قاغان داستانى. ئىستانبۇل: دەرگاھ نەشرىياتى.
- كاشىغەرىي، مەھمۇد (2012). تۈركىي تىللار دىۋانى. ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
- كۆسئوغۇ، نەۋزات (1992). مىللىي مەدەنىيەت ۋە مىللىي كىملىك. ئىستانبۇل: ئۆتۈكەن نەشرىياتى.
- ئۆگەل، باھائەددىن (2003). تۈرك مىنفولوگىيىسى. 1-توم. ئەنقەرە: تۈرك تارىخ جەمئىيەتى نەشرىياتى.
- ئۆگەل، باھائەددىن (2014). تۈرك مىنفولوگىيىسى. 1-توم. ئەنقەرە: تۈرك تارىخ جەمئىيەتى نەشرىياتى.

- نومەر، ئۇچقۇنجان (2009). ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى قامۇسى. ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.
- ئۆز تۈركمەن، ئارزۇ (2009). تۈركىيەدە فولكلور ۋە مىللىيەتچىلىك. 3-نەشرى. ئىستانبۇل: ئىلەتتىشىم نەشرىياتى.
- رېنان، ئەرنېست (1946). نۇتۇقلار ۋە مۇنازىرىلەر. نەقەرە: ساكارىيا مەتبەئەسى.
- سىمىتخ، ئانتخونى (2014). مىللىي كىملىك. 7-نەشرى. ئىستانبۇل: ئىلەتتىشىم نەشرىياتى.
- سىمىتخ، ئانتخونى (2013). مىللەتچىلىك. نەزەرىيە، ئىدىئولوگىيە، تارىخ. تەرجىمە قىلغۇچى: ئۈمىت خۇسرەۋ بولسال. نەقەرە: ئانتىف نەشرىياتى.
- تىمۇرتاش، ك. فارۇق (1927). تىل داۋاسى ۋە زىيا گۆكئالپ. ئىستانبۇل: فاكۇلتېتلار مەتبەئەسى.
- ۋېبېر، ماكس (2004). سوتسىيولوگىيە ھەققىدە ماقالىلار. تەرجىمە قىلغۇچى: تاھا پارلا. 6-نەشرى. ئىستانبۇل: ئىلەتتىشىم نەشرىياتى.
- زۇنۇن، مەھمەت – ئابدۇكېرىم راخمان (1982). ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى. ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
- ئابدۇخالق ئۇيغۇر شېئىرلىرى (1987). ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
- ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى 2. جىلت، (2006). بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى.

Kaynakça

- ANDERSON, Benedict. (2014). *Hayali Cemaatler*. İstanbul: Metis Yayınları.
- ARAT, Reşid Rahmeti. (1987). *Makaleler*. C. 1, (Yayıma Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ÇOBANOĞLU, Özkul. (2000). "Bilim Felsefesi Bağlamında Halkbilimi ve Halk Bilimsel Bilginin Teleolojik Serüveni". *Folklor/Edebiyat*, 4(24), s. 27-42.
- GELLNER, Ernest. (2013). *Uluslar ve Ulusçuluk*. İstanbul: Hil Yayınları.
- HOBBSAWM, Eric ve RANGER, Terence. (2006). *Geleneğin İcadı*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- KAPLAN, Mehmet. (1979). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- KÖSOĞLU, Nevzat. (1992). *Milli Kültür ve Kimlik*. İstanbul: Ötüken Neşriyatı.
- ÖGEL, Bahaeddin. (2014). *Türk Mitolojisi*. C.1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin. (2003). *Türk Mitolojisi*. C. 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZTÜRKMEN, Arzu. (2009). *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- RENAN, Ernest (1946). *Nutuklar ve Konferanslar (Discours et Conférences)*. Ankara: Sakarya Basımevi.
- SMITH, Anthony D. (2013). *Milliyetçilik: Kuram, İdeoloji, Tarih*. (Çev.: Ümit Hüsrev Yolsal), Ankara: Atıf Yayınları.
- SMITH, Anthony D. (2014). *Milli Kimlik*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- TİMURTAŞ, Faruk K. (1927). *Dil Davası ve Ziya Gökalp*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- WEBER, Max. (2004). *Sosyoloji Yazıları*. (Çev.: Taha Parla), İstanbul: İletişim Yayınları.

تەھرىرلىگۈچى: مۇقەددەس



Uysal, İdris Nebi (2019). Adem Öger ve Recep Tek, Risāle-i Nemed-Mâllık (Keçecilik Risalesi), Yay. Haz. Ahmet Turan Türk-Ekber Enveri-Hüseyin Karakaya-Zulhayat Ötkür, Ankara: Gazi Kitabevi, 2016, 164 s., *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2019/14, s. 142-144.

Adem Öger ve Recep Tek, *Risāle-i Nemed-Mâllık (Keçecilik Risalesi)*, Yay. Haz. Ahmet Turan Türk-Ekber Enveri-Hüseyin Karakaya-Zulhayat Ötkür, Ankara: Gazi Kitabevi, 2016, 164 s.

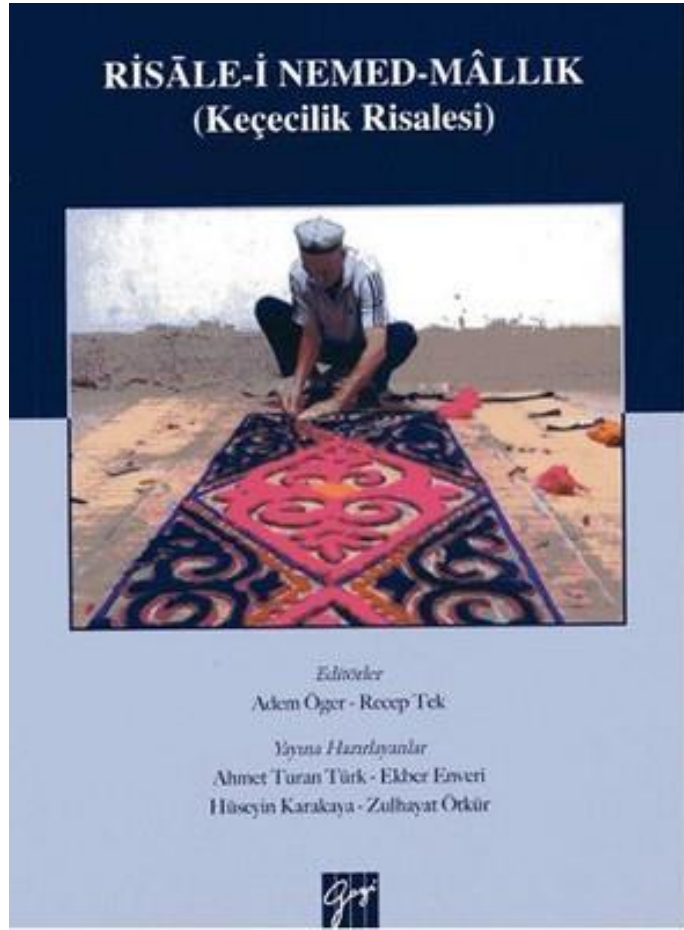
[Kitap Tanıtım ve Değerlendirme / Book Review]

İdris Nebi UYSAL*

Geliş Tarihi: 21.10.2019

Kabul Tarihi: 28.11.2019

Pek çok önemli hadisenin yaşandığı XIII. yüzyıl, yalnızca Türk tarihi açısından değil, Türk dili ve edebiyatı açısından da büyük önem taşır. Asrın ilk yıllarında başlayan Moğol istilasının yol açtığı kitlesel göçler, Türk dilinin yeni coğrafyalarda yeni yazı dilleri meydana getirmesine zemin hazırlamıştır. Buralarda bilim, sanat ve kültür merkezleri kurulmuş; dil, edebiyat ve sanat tarihimize ışık tutan, Türk milletinin o dönemdeki kültürel ve sosyoekonomik yapısını analiz etme imkânı veren çok değerli eserler kaleme alınmıştır. Batıya doğru giden Oğuz Türkleri, Oğuz ağzına dayalı yazı dilleri (Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi) meydana getirirken doğuda kalan Türk boyları, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi temelinde gelişen, bilim dünyasında Çağatay Türkçesi adıyla bilinen yazı dilinin teşekkülüne katkı vermişlerdir.



Çağatay Türkçesi veya diğer adıyla Doğu Türkçesi, XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar Orta Asya'daki Türk boylarının "müşterek" konuşma ve yazı dili olmuştur. Çağatay Türkçesinin bu birleştirici özelliği, Türk dünyasında XX. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra gerçekleşen alfabe değişikliklerine kadar devam etmiştir. Bugün Uygur Özerk Bölgesi olarak bilinen coğrafyada yaşayan Uygur Türkleri de Çağatay Türkçesini kullanarak divan, mesnevi, tezkire, risale türlerinde pek çok eser ortaya koymuşlardır. Bunlar içinde

* Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: uysal.idrisnebi@gmail.com
Orcid: 0000-0001-7219-0649

geleneksel meslekleri ele alan risalelerin çok olması, dikkat çekicidir (s. V). Bu durum, kanaatimizce Uygur Türklerinin tarihte oynadıkları rol ve elde ettikleri başarılarla doğrudan ilgilidir.

Uygurlar, Türk tarihinde din ve kültür değişiklikleriyle öne çıkarlar. Böğü Kağan zamanında Maniheizmi kabul eden bu zümrenin bir diğer özelliği, yerleşik düzene geçen ilk Türk topluluğu olmasıdır. Gerek inanç sisteminde gerek hayat tarzında yaşanan bu köklü değişmelerin dil, edebiyat ve sanata önemli yansımaları olmuştur. Uygurlar için karakteristik olan meslekleri tanıtıcı risale yazma geleneği de onların şehir yaşamına erken adım atmalarıyla ilgilidir. Tarım, mimari, ticaret gibi yerleşik hayata ilişkin meşguliyetleri diğer Türk kavimlerine göre daha önce tecrübe eden Uygurların bu deneyim ve bilgilerini yazıya geçirme çabası, onları bir kez daha farklı kılmıştır. Asırlarca kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılan bilgi ve tecrübeler, Çağatay yazı dili kullanılarak XVIII ve XIX. yüzyıllarda “risale” adıyla yazılı hâle getirilmiştir. Editörler Öger ve Tek’in (s. V) aktardığı bilgilere göre bu risaleler; çiftçilik, tüccarlık, ağaç oymacılığı, çobanlık, sepetçilik, çömlekçilik, dericilik, açılıç gibi meslekleri etrafıca tanıtmak için kaleme alınmış, daha çok cep kitabı niteliğinde el yazması metinlerdir. Araştırmacıların tespitine göre bugün İsveç, Rusya, Fransa, Çin başta olmak üzere pek çok ülkede 40 mesleğe ilişkin 120 civarında risale bulunmaktadır. Bunlardan biri de *Risâle-i Nemed-Mâllık*, Türkiye Türkçesindeki karşılığıyla *Keçecilik Risalesi*’dir.

Tek nüshası okunarak hazırlanan *Risâle-i Nemed-Mâllık* adlı çalışmanın “Giriş” bölümünde “risale” teriminin yanında Çağatay Türkçesiyle yazılmış risalelerin genel özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bölümde risale olarak nitelendirilen eserlerin fiziki özellikleriyle içeriklerine dair açıklamalar da yer almaktadır. Ayrıca Uygurlardan kalma Çağatayca el yazması eserlerin sayısı, bulunduğu ülke ve kütüphaneler, bunların mevcut durumu hakkında bilgiler aktarılmıştır. Editörlerin notlarına göre *Risâle-i Nemed-Mâllık*, İsveç Lund Üniversitesi Gunnar Jarring Koleksiyonu Prov. 403 numarada kayıtlı bir metin olup bu yazmanın 1b-29b sayfaları arasındadır. Yazmada bu risaleden sonra 30a-44a sayfaları arasında *Tarîkat-Nâme-i Eniyyet* başlıklı başka bir metin vardır. Söz buraya gelmişken Jarring koleksiyonu Prov. 24’teki *Tabîbçılık* risalesinin tarafımızdan hazırlanmakta olduğunu, bu koleksiyonda hâlen okunmayı incelenmeyi bekleyen pek çok risalenin bulunduğunu da ifade edelim.

“1. Bölüm”de; gelenek, geleneksel meslek, meslek birlikleri kavramları üzerinde durulmuştur. Öger tarafından kaleme alınan bu satırlarda sırasıyla grup, sosyal grup, meslek ve geleneksel meslek terimleri ele alınmıştır. Geleneksel mesleklerin tespit edilmesinde aranacak ölçütlere dair bilgiler burada paylaşılmıştır. Alan uzmanlarına ait görüşlerin de paylaşıldığı bu satırlar, araştırmacılara fikirleri karşılaştırma imkânı da sunmaktadır.

Çalışmada “2. Bölüm”, Uygurlarda risalecilik geleneği ve risalelerin özelliklerine ayrılmıştır. Ötkür tarafından yazılan bu bölüm, kısa olmakla birlikte çok yararlı bilgiler içermektedir. Bu satırlarda mesleklerin “*el kitabı* yahut *yasası*” (s. 9) olarak takdim edilen risalelerin yazılış amacı, Uygurlarda risale yazma geleneğinin geçmişi, risalelerdeki şekil ve içerik özellikleri verilmiştir. Buradaki notlar, risalelerde İslam dinine ait pek çok unsura/motife yer verildiğini göstermektedir. Bu bölümde meslek erbabının ticaret hayatında dikkat etmesi gereken kurallara ilişkin bilgiler de yazılıdır.

“3. Bölüm”, “Türklerde Keçecilik” adını taşımaktadır. Burada ilkin “keçe sanatı” hakkında bilgi verilmiş, sanatın oluşumu ve geçmişi üzerinde durulmuştur. Bunları “keçe” sözcüğünün etimolojisi, Türkçedeki ilk şekilleri ve keçenin imal edilişi üzerine yapılan açıklamalar takip etmiştir. Bu bölüm, dört alt başlığa ayrılmıştır: Keçe Yapımında Kullanılan Aletler ve Yapım Teknikleri, Keçe Çeşitleri ve Motifler, Türk Boylarında

Keçecilik, Türk Sözlü Kültüründe Keçe. Birinci ve ikinci alt başlıklar (s. 17-20); bir geleneksel mesleğin, yani keçeciliğin, söz varlığı gibi değerlendirilebilir. Hâlen Türkiye’de bu mesleği icra eden ustalar ile keçe işini bilen kişilerden yapılacak derlemelerle buradaki söz varlığının geliştirilmesi mümkün olacaktır. Geçmişten günümüze Türklerde keçecilik sanatının oluşumu ve gelişiminin anlatıldığı üçüncü alt başlık ile keçeciliğe dair atasöz, deyim gibi folklorik malzemelerden örneklerin sunulduğu dördüncü alt başlık; el sanatları, meslekler ve halk bilimcilerin yararlanabileceği bilgiler içermektedir.

“4. Bölüm”, risalenin tanıtımına ayrılmıştır. Burada eserin konusu ve içeriği hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Eldeki notlardan, Uygur Türklerinin keçeciliğe ayrı bir önem atfettikleri ve bunu tamamen İslami usullere göre yürüttükleri anlaşılmaktadır. Mesleğin başlangıcı, pirleri, ilkeleri, adap ve erkânı, icrası sırasında yapılması gerekenler anlatılmıştır. Uygur Türklerinin dinî hassasiyetlerinin üst düzeyde olduğu bir hakikattir. Bu nedenle onların, risaleleri yazarken insanları bilgilendirmek, dahası uyarmak amacını da hesaba kattıklarını söylemek yanlış olmaz.

Çalışmanın “5. Bölüm”ü, transkripsiyonlu metinden oluşmaktadır. “Risâle-i nemed-mâllık bu turur” cümlesiyle başlayan risale, İslami geleneğe uygun olarak “besmele, hamdele, salvele” ile başlamıştır. 1b sayfasında 8, diğerlerinde 9, 29b sayfasında 6 satırın bulunduğu metin; 57 sayfadan oluşmaktadır. Nüshanın başında keçecilik mesleğinin nasıl başladığı anlatılmaktadır. Keçecilikle ilgili dua, ayet ve hadislerin verildiği metin; Uygur toplumunda bir sanatı öğrenip icra etmenin ve bir meslek sahibi olmanın ne denli önemli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Çalışmanın son bölümünde dizin ve sözlük yer almaktadır. Metinde geçen her sözcüğün (özel adlar dâhil), varak-satır numarası ve bağlamsal anlamıyla verildiği bu bölüm; okura aradığını kolayca bulma, sözcüklerin sıklığını tespit etme imkânlarını da vermektedir. Metinde geçen ayet, hadis ve duaların Türkçe meali, “4. Bölüm”de sayfa altındaki dipnotlarda verildiği için sözlükte bu ifadeler için ayrıca yer açılmamıştır. *Risâle-i Nemed-Mâllık* isimli çalışma, “Sonuç” ve “Kaynakça” bölümlerinin ardından nüshanın tıpkıbasımı verilerek sonlandırılmıştır.

Yukarıda ana hatlarıyla tanıttığımız bu çalışmanın öne çıkan üç özelliği bulunmaktadır: Birincisi, nüshanın Çağatay Türkçesinin son dönemini temsil ediyor olmasıdır. Çağatay sahasının son yıllarına ait metinlerin azlığı, Türklük bilimi çalışmalarında sıkça dile getirilen bir sorundur. Var olanlar da daha çok yabancı bilginler tarafından incelenmiş ve yayımlanmıştır. İşte bu çalışma, Türkiye Türkolojisini hayli geniş bir külliyattan haberdar ederek önemli bir işlev üstlenmiştir. Bu metni, Erken Dönem Yeni Uygur Türkçesinin ürünleri olarak da değerlendirmek mümkündür. İkincisi, metinlerin Uygur Türklerine ait olmasıdır. Uygurların zengin bir kültür birikimine sahip olduğu herkesin malumudur. Bu zenginliğin bir parçası olan risalelerin Türk bilim adamlarının istifadesine sunulması ülkemiz ve bilim dünyası açısından sevindirici bir gelişmedir. Üçüncüsü ise farklı çağlarda ve sahalarda varlığını sürdüren Türk kavimlerinin hayat tarzlarına, dillerine, söz varlığına, kültürüne dair öğeler içermesi, bunları diğerleriyle karşılaştırma olanağı sunmasıdır.

Risâle-i Nemed-Mâllık, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Biriminin destekleriyle hazırlanmış bir yayındır. “Çağatay Türkçesiyle Yazılan ve Geleneksel Meslekleri Konu Alan Risalelerin Araştırılması, İncelenmesi ve Yayımlanması” isimli projenin de üçüncü kitabıdır. Dili ve içeriğiyle Türklük bilimi araştırmalarına büyük bir katkı sağlayan bu önemli çalışma dolayısıyla eserin editörlerini, yayına hazırlayanlarını ve destekleyicilerini kutluyoruz.



Kemal Yunusoğlu, Mağfiret (2019). Dr. Mehmet Yakup Buğra, Hatıralarım, Doğu Türkistan'ın Gerçek Hikâyesi, Hazırlayan: Abdullah Oğuz, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, 159 s., *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2019/14, s. 145-147.

**Dr. Mehmet Yakup Buğra, *Hatıralarım, Doğu Türkistan'ın Gerçek Hikâyesi*,
Hazırlayan: Abdullah Oğuz, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, 159 s.**

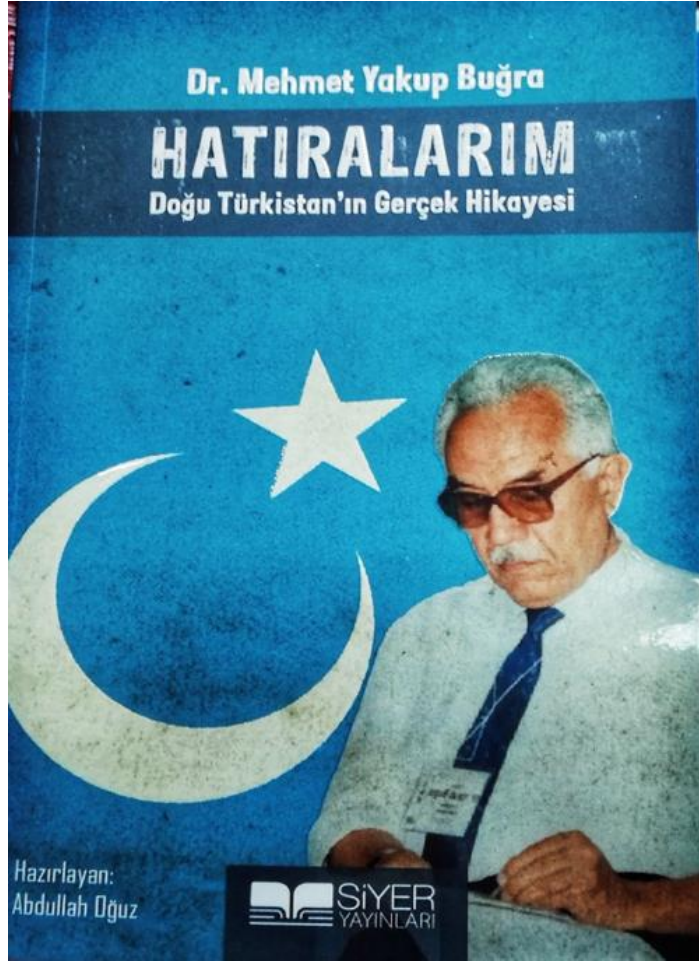
[Kitap Tanıtım ve Değerlendirme / Book Review]

*Mağfiret Kemal YUNUSOĞLU**

Geliş Tarihi: 02.07.2019

Kabul Tarihi: 28.11.2019

Birkaç gündür, Siyer Yayınları tarafından yayımlanan, *Hatıralarım: Doğu Türkistan'ın Gerçek Hikâyesi* adlı kitabı okuyorum. Kitabın müellifi, benim Ankara'daki talebelik yıllarımdan itibaren tanıdığım vatansever, toplumun saygısını kazanan doktor Mehmet Yakup Buğra'dır. M. Yakup Buğra 1930 yılında Hotan'da, Doğu Türkistan tarihinde önemli dinî ve siyasi şahsiyetlerin yetiştiği köklü bir ailede dünyaya gelmiştir. 2011 yılında İstanbul'da 81 yaşında hakkın rahmetine kavuşmuştur. Kitap esas olarak 1949 yılında Mao başkanlığındaki Çin Komünist Partisi hâkimiyetinin Doğu Türkistan'ı işgalinden başlayıp 1976 tarihinde Mao ölene kadar yaşanan olayları ele almaktadır. Yazar işgalden sonraki korku dolu, dehşet içindeki günleri, bütün bir milletin başına gelenlerle birleştirerek kendi çocukluğu, akrabaları ve yakın çevresinin başına gelenlerle anlatmaktadır.



Yazar Çin Komünist hükümetinin müstemleke siyasetinin Doğu Türkistan'a ve orada yaşayan halka verdiği tahribatı ve en sonunda vatanını terk edip Türkiye'ye yerleşmesini alt başlıklar halinde anlaşılır, akıcı bir üslupla kaleme almıştır.

M. Yakup Buğra, Doğu Türkistan'ın 20. yüzyıl tarihindeki önemli şahsiyetlerinden biri Mehmet Emin Buğra'nın (1901-1965) yakın kurmaylarından Abdülkerim Buğra'nın oğludur.¹ Kitapta yer alan soy ağacı haritasından (s. 146) bakıldığında bu iki ailenin yakın

* Dr. Öğr. Üyesi, Beykent Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: magfiretyunusoglu@beykent.edu.tr
Orcid:0000-0002-9226-8930

¹ Mehmet Emin Buğra ile ilgili bilgiler için bkz. (Kurban: 2016: 215-216).

akrabalardan olduğu görünür; Abdülkerim Buğra ile M. Emin Buğra kuzendir. Ayrıca bu kuzenlerin eşleri Bibi Zeynep Hanacım ve Amine Hanımlar da kardeşlerdir. M. Emin Buğra 1933 yılında kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Başkomutan unvanını taşımış, daha sonraki mücadelelerde de önemli roller üstlenmiş bir kişidir. Çin'de 1927-1949 yıllarında cereyan eden iç savaştan galip çıkan Çin Komünist Partisi'nin (ÇKP) Doğu Türkistan'ı ele geçirdiği 1949 yılında, vatanda kalmanın kendileri için tehlike oluşturacağını düşünerek yakın çevresi ve kurmaylarıyla "vatan için vatandan ayrılmaya" mecbur kalmış, zorlu ve uzun yolları aşarak önce Afganistan'a, nihayetinde Türkiye'ye gelmişlerdir. Millî hükûmeti hızlıca tasfiye edip Doğu Türkistan'da hâkimiyetini sağlamlaştıran Çin Komünist Partisi devleti ise millî mücadele önderlerini bölücüler olarak yaftalayıp her fırsatta kötileyerek halka korku salmıştır. Öyle ki, Doğu Türkistan'da onların adını söylemek bile suç olmuştur; M. Emin Buğra'nın *Şerkiy Türkistan Tarihi* adlı kitabını okudun, sakladın denerek gözaltına alınanlar, hatta 15 yıl hapse mahkûm edilenler bile vardır...

M. Yakup Buğra kitabında, babası, akrabaları ve kendisinin başına gelenleri anlatmakla o dönemdeki tarihî olaylara, millî mücadele önderlerinin geride kalan akrabalarına, kurmaylarına ve yurttaşlarının akıbetine dair şimdiye kadar bilinmeyen çoğu olayı birincil tanık sıfatıyla anlatmaktadır. Bu bakımdan eser, Doğu Türkistan tarihinin bilinmeyen bu zaman dilimi ile ilgili gerçeklerin aydınlatılmasına katkı sağlamıştır.

Doğu Türkistan tarihi ile biraz da olsa ilgilenenlerin bildiği gibi, Çin Komünist Partisi yönetimindeki tek partili Çin devletinin Doğu Türkistan'ı işgali, bu coğrafyadaki kültürel gelişmeye çok büyük darbe vurmuştur. Yaşananlar gerçek anlamda objektif olarak yazılmadığı, devletin belirlediği kalıplara göre gerçek dışı formatta devlet propagandasına dönüştürüldüğü için hakiki tarih ortaya çıkarılamamıştır. Bu noktada eser, yakın dönem Doğu Türkistan tarihine ışık tutması bakımından öneme sahiptir. Eser, özellikle Komünist Çin'in yalan, aldatıcı politikasını bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. 1949 yılında Çin hükûmeti 8. Ordusu Doğu Türkistan halkını kandırarak köylere, şehirlere yerleşmeye başlar. Başlangıçta asker ve komutanların halkın evlerini, mahalleyi, sokakları temizleyip insanların işlerine yardım etmeyle yerini sağlamlaştırdığı görülür. Buna bir örnek eserde şöyle ifade edilir: Çin 8. Kurtuluş Ordusu'nun Hotan'ın Gülbağ kasabasına yerleşen birliklerinden dört asker, ilk günün sabahı yamalı, pamuklu askeri üniformalarıyla, çarşı meydanında tezek toplayıp Çin âdetlerince yerli halka ve tarıma "yardım etme" oyununu oynarlar, öğleden sonra ise propagandaya başlarlar. Bunların içinden biri çok geçmeden hızlıca yükselecek ve kürk yakalı ceketler giyip istediği zorbalığı yapacak kadar azacaktır (s. 44-46). Çin Komünist Partisi devletinin bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmek için aşama aşama ne gibi siyaset uyguladığı ve ne gibi insanlık dışı işkencelerle halkın iradesini, inancını kırmaya çalıştığı, yaşanan somut örneklerle gözler önüne serilmiştir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, kitap Doğu Türkistan'ın yakın tarihinde meydana gelen, pek bilinmeyen hadiselerden de söz etmektedir. Bunlardan biri, Doğu Türkistan halkının başına bela olan ve kurtuluş mücadelesine zarar veren Döngen (Tungan) olaylarıdır. Kitap, Döngenlerin gerçekleştirdiği vahşiliklerin en önemlilerinden biri olan Karañgutağ (Karanlık Dağ) olayı ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. 1934 yılında, Çin'in Qinghai (Çinghay) bölgesinde isyan çıkaran Döngenler yenilince, Doğu Türkistan'a kaçarlar. Bunlardan savaşta mağlup olan bir birlik bu yere gelir. Hotan halkının ağzında efsane gibi dolaşan, henüz yeni gerçek anlamda araştırılmaya başlanan Karañlık Dağ olayı, yazarın babasının başından geçenleri anlatmasıyla büyük ölçüde aydınlığa kavuşturulmuş ve yaşanan faciayı doğrulamıştır. (s.32-36).² Yazar, babasının Döngenlere esir düşmesi,

² Döngenlerin yaptığı kıyımlarla ilgili *Karañgu Tağ* (Karanlık Dağ) olayı, daha yeni gün yüzüne çıkmış bir belgesel ile de anlatılmaktadır. (URL-1)

ölümden mucize gibi kurtulması gibi olayları yazarak Döngenlerin Karanlık Dağ'da yaptığı cinayetlerin gerçek olduğunu göstermiş, Uygurlara getirdiği zararlarını delillerle ortaya koymuştur.

Yazar ayrıca, ailesinin ve yakınlarının başına gelenlerle, Çin'in dünyaya şirin görünen sahte yüzünü ifşa etmektedir. Babasının işkence görmesi sonucu ölmesi onu çok etkilemiştir (s. 26-27). Çin Komünist Partisi devletinin rezil yöntemlerle, insanları nasıl kandırdığı, önce kullanıp daha sonra nasıl tuzağa düşürdüğü, onların aleyhinde suç uydurarak yok ettiği... örneklerle gösterilmiştir. Eserde, Çin'in Doğu Türkistan'ı işgal ettiğinden beri neredeyse her sene bir hareket başlatarak, çiftçi, tüccar, esnaf, aydın, kamu görevlisi, öğretmen, öğrenci, büyük, küçük, kadın erkek...ayırt etmeden hepsinin üzerinde terör estirdiği, nefes almasına, oturup düşünmesine imkân vermediği, kültürel asimilasyon ve soykırım hedeflerini gerçekleştirip komünizm propagandası ile beyinlerini nasıl yıkadığı, kültürel ve insani değerlere ne kadar büyük zararlar verdiği çok net ortaya konulmaktadır.

Özetle, kitap Doğu Türkistan'ın 1949'dan sonraki siyasi ve kültürel tarihinin aydınlatılması bakımından büyük öneme sahiptir. Bununla birlikte, bugünün en güncel konularından biri olan Çin'in Doğu Türkistan Türklüğüne uygulamakta olduğu kültürel soykırım ve işkence siyasetinin dünya ve Türk kamuoyunun düşündüğü gibi 2016'dan itibaren ortaya çıkmadığını, Çin Komünist Partisinin, bu toprakları işgal ettiği günden itibaren uygulamaya koyduğunu gözler önüne sermektedir. Günümüzde ekonomik çıkarı ve dünyaya hâkim olma hırsı yüzünden gözünü karartan Çin'in Uygur ve diğer Türklere karşı artık toplu imha yolunu seçtiği ve bunu bütün dünyanın gözleri önünde toplama kampları kurarak gerçekleştirmekte olduğu herkesin malumudur.

M. Yakup Buğra kitabını Uygur Türkçesiyle kaleme almıştır, fakat torunları tarafından Türkiye Türkçesine aktarılarak yayınlanmıştır. Eserin okurlarla buluşmasında emeği geçen hayırlı evlatlarını sadakati ve emeğinden dolayı kutlamak gerekir. Ayrıca, kitapta yer alan bazı atasözleri, deyimler ve kelimelerdeki aktarım yanlışlıkları ile Çince özel isimlerdeki bazı transkripsiyon hataları bir sonraki baskıda düzeltilebilir, düşüncesindeyim.

Kaynakça

KURBAN, Nur Ahmet. (2016). "Buğra, Mehmet Emin", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 215 -216.

İnternet Kaynakları

URL-1: <https://www.youtube.com/watch?v=KT-59GYyFOQ> (Erişim: 22.05.2019)



Kuralay, Onur (2019). Mehmet Çeribaş, *Mecmû'ü't-Tevârîh*, İstanbul: Kesit Yayınları, 2019, 390 s., *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2019/14, s. 148-150.

Mehmet Çeribaş, *Mecmû'ü't-Tevârîh*, İstanbul: Kesit Yayınları, 2019, 390 s.

[Kitap Tanıtım ve Değerlendirme/Book Review]

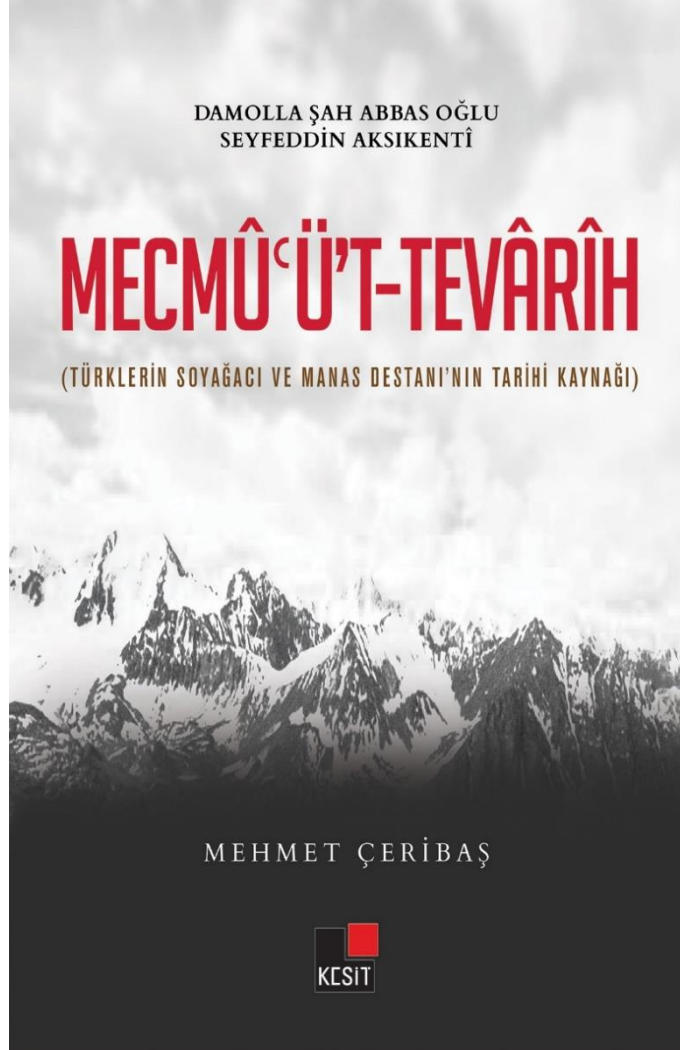
Onur KURALAY*

Geliş Tarihi: 08.06.2019

Kabul Tarihi: 28.11.2019

Türk dili, kültürü ve zengin tarihi, insanoğlunun hayat serüveninin başlangıcı ile var olmuş ve asırlarca devam etmiştir. Zengin bir tarihî ve kültürel geçmişe sahip olan Türklerin bu hazineleri bazı eserlerde zaman zaman hayat bulmuşlardır. Söz konusu bu eserler, Türklerin kimliğini ve karakterini yansıtan bir ayna niteliğini de taşımaktadır. Bu eserler göz önünde bulundurulduğunda hem mitolojik dönemin hem de yakın dönemde başlayan serüvenlerin izlerine rastlamak mümkündür. Bu eserlerde Türklerin mitolojik belleğine dair önemli örnekleri, çeşitli fonksiyonlarla yaratılan kahramanların varoluşlarını ve ortaya çıkan tüm bu şeylerin toplum nezdinde ne anlam ifade ettiğini de görmemiz mümkündür. Türk kültürünü bütün yönleriyle yansıtan ve âdeta Türk kimliğinin birer belgesi olan eserler arasında *Divanu Lûgati't-Türk'ü*, *Şecere-i Terakkime'yi*, *Reşideddin Oğuznamesi'ni* ve *Dede Korkut Hikâyelerini* saymak mümkündür.

1990'lı yıllardan sonra Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Türk boylarının dil, kültür, tarih ve edebiyatına dair mukayeseli araştırmalar hızla artmış, özellikle Türk lehçelerini iyi bilen akademisyenlerin varlığı bu araştırmaların değerini ve kalitesini artırmıştır. Bütün bunların doğal neticesi olarak Türkiye merkezli Türkoloji çalışmaları Türk kültürüne bütüncül yaklaşmayı öğretmiştir. Son zamanlardaki çalışmalarda Türk dünyasına yönelik kültürel ve tarihsel veri araştırmaları hem çoğalmış hem de önemli hale gelmiştir. Bu araştırmaların neticesinde



* Yüksek Lisans Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı, e-posta: onkuralay@gmail.com
Orcid:0000-0002-1811-2241

ortaya dil, kültür ve tarih alanında önemli kaynak eserler çıkmıştır. Bu eserler tarihin, geleneğin, genel anlamıyla tarihsel geçmişin kilitli kapılarına anahtar, karanlık odalarına ise ışık olmuştur. Bu eserler arasına dahil edeceğimiz kaynaklardan birisi de Mecmû'ü't-Tevârih'tir. Bu bağlamda Mecmû'ü't-Tevârih'te genel olarak Türk coğrafyasının, özeldede Kırgız/Özbek kültür coğrafyasından önemli tarihi ve kültürel kesitler sunulmaktadır. Eser, bünyesinde yer alan tarihî vakalarla birlikte sözlü kültürü yansıtan önemli bir kaynak niteliğini de taşımaktadır.

Tarihî vakaların ve sözlü kültürün izlerinin ağırlıklı olarak görüldüğü bu eserin üç nüshası bulunmaktadır. Bu nüshaların ilki Kırgızistan İlimler Akademisi nüshası olarak bilinmektedir. Bu nüshanın dışında Tacik âlim A.T. Tagircanov tarafından 1960 yılında üzerinde çalışılan Leningrad nüshası ve V.A Romodina tarafından 1963 yılında üzerinde çalışma yapılmış Rusya İlimler Akademisi nüshası da bulunmaktadır. Eser, Farsça olarak Seyfeddin Aksikentî tarafından kaleme alınmıştır. Elimizdeki bu çalışma Kırgız İlimler Akademisi 167a numarada kayıtlı ve daha önce başka bir nüshadan istinsah edilmiş, 1996 yılında da Kırgızcaya çevrilmiş nüshanın Latin harflerine transkripsiyonu ile Türkiye Türkçesine aktarılması ve incelenmesinden oluşmaktadır.

Mecmû'ü't-Tevârih'te ilk olarak Giriş Bölümünde eserle ilgili tekniksel ve içeriksel olarak bilgilere yer verilmiştir. Eser kendi içerisinde dört ana başlığa ayrılmıştır. Bu başlıkların ilkinde Mecmû'ü't-Tevârih'in el yazma nüshaları ve nüshaların özelliklerine dair çeşitli bilgiler yer almaktadır. Bu bölümde yer alan ikinci başlıkta eserin müellifleri ve telif tarihleriyle ilgili bilgiler verilmiştir. Eserin ilk bölümü Seyfeddin İbn Damolla Şah Abbas Aksikentî tarafından kaleme alınmıştır. İkinci müellif ise Nurmuhammed'dir. Üçüncü başlıkta ise Mecmû'ü't-Tevârih hakkında yapılan çalışmalar yer almaktadır. Söz konusu bölümde Rusya, Kırgızistan ve Türkiye'de eser üzerine yapılmış çalışmalar içerikleriyle birlikte tanıtılmıştır. Yazar, eserin Giriş bölümünün son ana başlığında ise eserin muhtevası hakkında bilgiler vermiştir.

Çalışmanın Giriş bölümü ve Dizin haricindeki bölümleri metin neşrine dayanmaktadır. Metin neşrinin Birinci Bölümünde 1996 yılında Moldo Mamasabır Dosbolov ve Omor Sooronov tarafından Kırgız İlimler Akademisi Nüshası esas alınarak Kırgız Türkçesine çevrilmiş eserin Türkiye Türkçesine aktarılması yer almaktadır. Çalışmanın bu bölümü, Türk-İslam klasik eserlerinde görülen Hz. Peygamber ve dört halifeye övgü, onları selamlama ve sebep-i telif ile başlamaktadır. Çalışmanın bu bölümünde metinler Türkiye Türkçesine aktarılırken mümkün olduğunca eserin Kırgızca aslına bağlı kalınmış, Kırgız bilim adamlarının yaptığı hatalar ve eksiklikler Farsça aslından kontrol edilerek giderilmeye çalışılmış, hata ve eksikliklerle ilgili durumlar da açıklama dipnotu ile metin altlarında verilmiştir.

Çalışmanın metin neşrine dayanan İkinci Bölümü, el yazma nüshanın Kırgız Türkçesine çevrilen Kiril harfli metni ile söz konusu metnin Latin harflerine çeviri yazısından oluşmaktadır. Yapılan çeviride Kiril harfli metnin lehçeler arasındaki ses denklikleri hesaba katılarak, Kırgızistan'daki imla ve noktalama ilkelerine de özen gösterilmiş, çalışmanın aslının noktalama ve imlası olduğu gibi korunmuştur.

Eserin Ekler kısmında Kırgızca ve Farsça tıpkıbasım metinler verilerek, okuyucuya daha da zengin bir bilgi sunumu gerçekleştirilmiştir.

Eserin Dizin Bölümü ise metinler esas alınarak Türkiye Türkçesine aktarılmış, bu sayede okurların daha kolay anlayabilmesi için düzenlemeler yapılmıştır. Dizin oluşturulurken özellikle millet, boy, aşiret isimleri; yer, deniz, göl, nehir isimleri; şehir ve kişi isimleri dikkate alınmıştır.

İlk defa Türkiye Türkolojisinin hizmetine sunulan bu eser, Moğol tarihçilik geleneğine bağlı olarak kaleme alınmış olmasına karşın insanlığın tarihini Hz. Muhammed ile başlatması, Türk soy ağacına yer vermesi, Ergenekon destanının farklı şekilde ele alması, sözlü kültürde yaşayan birçok menşe mitini bünyesinde taşıması açısından önemlidir. Cengiz Han, Timur, Toktamış Han gibi Türk tarihinin vazgeçilmez şahsiyetlerine dair anlatıları kronolojik hatalarla da olsa tekrar kayda geçirmesi, Manas Destanı gibi dünyanın en mükemmel ve yaratılmaya devam eden destan kahramanının ortaya çıkışına dair tarihi vakaları anlatması bakımından Türk dilinin, tarihinin ve kültürünün izlerini taşıyan önemli bir kaynaktır. Yazarı, bu çalışmasından dolayı tebrik ediyor, Türk dili, tarihi ve kültürüne dair yeni çalışmalarını bekliyoruz.

ULUSLARARASI UYGUR ARASTIRMALARI DERGISI

ISSN: 2458-827X

www.uygurarastirmalari.com

uygurarastirmalari@gmail.com

